

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

43-том

МАҚАЛАЛАР, ЗЕРТТЕУЛЕР

1923–1955

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 Қаз)

Ә 82

*Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Редакциялық кеңес:

Кеңес төрағалары – *М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов*

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы *У. Қалижанов*

Кеңес мүшелері:

*Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанатиянов Б., Қасқабасов С.,
Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали Қ., Мағауин М., Мұртаза Ш.,
Нүрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.*

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.

43-том: Мақалалар, зерттеулер. 1923–1955. – 328 б.

ISBN 978-601-294-185-2

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 43-томына 1923–1955 жылдары жазылған мақалалары, зерттеулері енді. Бұлардың қатарында “Ыбырай Алтынсарыұлы”, “Казахская народная музыка и музыкальный театр”, “Привет Премьер-министру Неру!” мақалалары, “Абайдың өмірбаяны”, “Абай шығармаларының текстологиясы”, “Абай мұрасының рухани көздері”, “Абайдың ақындық дәстүрі”, “Становление реализма”, “Ертегі” атты зерттеулері бар.

Кітап ғылыми қызметкерлерге, студенттерге, жалпы әдебиетті сүйетін жұртшылыққа арналған.

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-294-185-2 (43-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014
ISBN 978-601-294-142-5

Мақалалар

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРЫҰЛЫ (1841–1889 ЖЫЛ – 48 ЖАС)

Ыбырай Алтынсарыұлы – Орта жүз, Қыпшақ руы, қазақтың жуан аулы, Бес тамғалы – Қыпшақта әруақ қонып, нар шөккен, шынжыр қатар орынның бірі. Ыбырайдың аулын атасы, бүкіл Орта жүзге белгілі, өткен заманғы қазақтың қара қылды қақ жарған әділ, дана, шешен билерінен Балқожа деген кісі басқарған. Марқұм Ыбырайдың туған жері – Қазақстанда Торғай облысы, Қостанай уезі, Арақарағай болысы, Тобыл деген өзен. Осы күнгі Қостанай қаласы сол Тобыл өзенінің бойында, Ыбырай марқұмның аталарының қонысына орнаған.

1868 жылға шейін, яғни “штат” шыққанша (степное положение) патша хүкіметі осы күні Қазақстан Республикасы болып отырған қазақ жерлерін екіге бөліп, екі орыннан басқарған:

1) Күнбатыстағы елдерді, яғни Орал, Торғай облысындағы “Күнбатыс қазақтары”, болмаса “Орынбор қазақтары” деп Орынбор қаласынан басқаратын.

2) Күншығыстағы елдерді, яғни Ақмола, Семей облыстарындағы “Күншығыс қазақтары”, болмаса “Сібір қазақтары” деп Омбы қаласынан басқаратын еді. Орынборға қарайтын елді басқаратын комиссия болған (Пограничная комиссия по управлению западными Оренбургскими киргизами). Комиссия Орынбор аймағын басқаратын генерал-губернатор қарамағында болған.

Тарихтан белгілі, 1723-ші жыл, “Ақтабан шұбырындыдан” кейін қазақ-қырғыз атамекен қонысынан айырылып, сонда қалың Кіші жүз – ол кезде Әбілқайыр хан, Орта жүздің бірсыпырасы Арқаға бағынған. “Ақтабан шұбырынды” деген қазақ-қырғыз тіршілігінде үлкен тарихи уақиға. 1723 жыл қазақ-қырғыз бен қалмақ арасында соғыс шығып,

қазақ-қырғыз қырғын тапқан. Осы күнгі Орал, Торғай облыстарындағы Жем, Сағыз, Жайық, Тобыл, Үй, Елен, Торғай, Ырғыз өзендерінің маңайына барады. Сонан соң көп ұзамай, 1731-ші жылдан бастап, ел ауып барған елдер Рүссия патшасына қарай бастады. Қазақ жұртының Рүссияға бағынған дәуірінің алғашқы кездеріне көз жіберсек, көп уақытқа шейін бағыну қағаз жүзінде ғана болып, тіршілік жүзінде болмағанын көреміз. Ел билеген хандар, билер Рүссияшыл болғанмен, қалың ел басын иіп, бойсұнбады. Сарыарқаның даласында бұрынғы қалыппен жүре берді. Қағаз жүзінде Рүссияның бір баласы болып қарап та отырмады, қолдан келген дұспандығын істей берді. Шет пұшпақтап орыстарды шабу, реті келіп қалған жерде өлтіру сияқты жұмыстар да бола берді. Жалғыз-жарым орыстар қазақ даласына аяқ баса алмады. Рүссия саудагерлері Орта Азия, Түркістан, Хиуа, Бұхара елдерімен сауда-саттық жүргізе алмады. Арада қазақ даласынан өте алмады. Өтеміз деген ержүректі саудагерлер керуендері талан-таражға ұшырайтын болды. Керуендерді сақтаушы күш керек болды. Хүкіметтің тынышы кетті.

Сондықтан хүкімет қазақ даласын шын бағындыру, хүкіметті қуатқа кіргізу жұмысына кірісті. Көздеген мақсатқа жету үшін түрлі шаралар қолданды. Сол шаралардың бірі – қазақтың елін бастайтын басшыларының балаларын оқыту керек деп тапты. Басшылардың балаларын орысша оқытып, төре қылып, шен беріп, шекпен кигізіп, хүкімет адамы қылып ел арасына жіберіп, солар арқылы елмен хүкіметті жақындастырып, елді кіндігінен арқандамақшы болды.

Сондықтан 1844-ші жылы 14 июньде Орынбордағы комиссия жанында қазақ балалары оқитын школ ашуға патша Николай Бірінші тіл жарлығы шықты. Бұл қазақ Рүссияға бағынғалы ашылмақшы болған бірінші школ еді.

Енді Ыбырай Алтынсары баласының оқуына келелік. Школ ашу турасында патша жарлығы шыққан соң, қазақ даласын басқаратын комиссия ел ішіндегі басшыларға хабар жіберді. Ашылашақ школдың жайын білдіріп, елге мұрындық болу ол школға алдымен өздерінің жақындарының, тілін алатын адамдарының балаларын кіргізу турасында. Осы хабар қырға жетумен 1846-шы жылы Балқожа би 5 жасар

немересін, Ыбырайды сол ашылмақшы школға кіргізбекші болып жаздырады.

Аталмыш школ 23 ағұста 1850-ші жылы Орынборда ашылғанда, школға кірген 30 баланың бірі 9 жасар Ыбырай болды.

Ыбырай жасынан-ақ пысық, талапты болған. Школға келгенде қасына елден Жетібай Өтес баласы деген еріп келеді. Балалар школға кіріп орналасқан соң, балаларды әкелушілер елге қайтады. Солардың қатарында школды басқарушылар Жетібайға да елге қайт десе, Ыбырай Жетібайдан айырылғысы келмей, комиссияның басшылығына айтып, Жетібайды қасында алып қалады. Біраз уақыт өтіп, балалар школ тұрмысына үйренген соң, Жетібайға тағы қайт деушілер болады. Ыбырай тағы да комиссияға айтып алып қалады. Сонымен, сол Жетібай Ыбырайдың қасында школды бітіріп шыққанша болып, Ыбырай школдан шыққан соң елге бірге келеді.

Ыбырай школды 1857-ші жылы бітіріп шықты. Бұл орында Ыбырай оқып шыққан школдың оқуы, тұрмыс-тіршілігі турасында бір-екі сөз.

Тарихтан белгілі, осы күнгі Россия патшалығына қарайтын түрік балаларының ішінде алдымен Россияға бағынған – ноғайлар.

Россия патшалығы бірте-бірте күншығысқа қарай аяқ салып, күншығыстағы түрік балаларын (башқұртты қазақ сияқты...) бағындырғанда, патша хүкіметі “дін қарындас”, “бәріміз мұсылман баласы” ноғайларды қару қылып жұмсады.

Патша Николай Біріншінің заманында ашылған бірінші школға қазақ жұрты балаларын бере қоюы түгіл, қазақ жұрты осы соңғы уақытқа шейін орыс школдарына сенімсіз көзбен қарап, школдағы балаларды шоқындырады деген ой халықтан шықпады.

Бірінші ашылған школға бала беріндер деген де ел арасына хабар тарады. Орыс балаларды оқытам деп алдап алып, шоқындырмақшы екен деген. Сонымен, школға бергендердің көбі “әлде қандай болып кетеді” деген сенімсіздік көзбен қарады. “Сынайық”, “көп болса бала садақа болар” дегендей қылды. Мұны школды ашушылар білетін еді. Сондықтан олар школ ашылғаннан бастап ел арасында жайылған “дақбырын” сөз орынсыз екендігін көрсету жағын өте қарастырады.

Школдағы балалардың тұрмысы мұсылманша болды. Ноғайша киім, баста тебетей. Шаш алдыру, намаз оқыту, жұма сайын мешітке апару, школда дін сабағын оқыту, ноғайша жаздыру, тамақ ноғайша, оқытушы басында табақтай сәлдесі бар ноғай молда... Балалардың бойы үйреніп, елдегі ата-аналары да балаларын “шоқындырмайды” екен деген пікір көбейген сайын ноғайшаны азайтып, оқуды, тұрмысты орысшаға қарай айналдыра берген. Сонда да ол школда оқылатын дәріс мөлшері аз болған. Ол школ мен біздің замандағы школдың программасын салыстыруға болмайды. 7 жыл оқып, школды бітіріп шыққанда балалар орысшаны шала-жансар, орыс жазуын дұрыс білмей, шала дүмбілез болып шыққан.

Міне, Ыбырай школда 7 жыл оқығандағы алып шыққан білімінің түрі осы болды. Ыбырай школды 16 жасында бітіріп шығып, Жетібаймен елге келіп, ауылда екі жыл бос жүрді.

1859-шы жылы Ыбырайды Орынборға алдырып, халықты басқаратын махкамеге бас тілмашқа орынбасар (младший пом.) қылып сайлады.

1860-шы жылы Орынбор қамалында (Оренбургское укрепление) осы күнгі тұрған қаласын, қазақ балалары үшін бастауыш школ ашылмақшы болып, оған Ыбырай оқытушылыққа тағайындалады. Торғайға Ыбырай келумен ашыла қоймай, 4 жылдан кейін, 1864-ші жылы ашылды.

Торғайда Ыбырай бос қарап жүрген жоқ. Өз үйіне алып 3-4 қазақ баласын оқытумен болды. Және Торғайда түрлі мемлекет қызметін атқарып жүрді: тілмаш болды. 1869-шы жылы Торғайдың уездік махкамесіне хатшылыққа тағайындалды.

1870, 1871, 1872, 1874-ші жылдарда бірнеше айдай жоғарғы хакімдер тәртібімен Торғайдың уездік судьясының қызметін атқарып тұрады. Тағы да сол 1871—1872-ші жылдарда Торғай уездік начальнигінің орынбасары қызметін атқарып тұрып, уез қызметімен қаладан шығып кеткен кездерде уақытша оның да қызметін атқарып тұрған күндері болған.

1-ші сентябрьде 1879-шы жылы Торғай облысындағы қазақ школдарының үстінен қарайтын инспектор қызметін атқаруға сайланып, 20 октябрьде 1888-ші жылы сол облысқа инспекторлыққа тағайындалды. Осы қызметте жүргенде, 17 июльде 1889-шы жылы 48 жаста Ыбырай жүрек ауруынан

Тобыл бойындағы Қостанай қаласынан 6 шақырым жердегі өз үйінде дүниеден қайтыс болып, ағайын-туғаны ақ жуып, арулап қолдарынан қойды. Марқұмның өзінен кейін бәйбішесі, екі ұл, бір қызы қалды. Балаларының бәрін де уақытында оқытқан. Кіші баласы оқып жүріп өліп кетті. Қызы күйеуге барған жерінде қайтты. Осы күні жалғыз үлкен баласы бар.

“Жақсыдан жаман туса емі табылмас, жаманнан жақсы туса теңі табылмас” дегендей, қалған жалғызы да оңбаған болып шықты. Атадан қалған дәулетті ішіп-жеп, далаға шашып бітіріп, 1921-ші жылғы сұрапыл ашаршылықта шешесін асырай алмай аштан өлтіріп, өзі қайыр сұрап тентіреп кеткен түрі бар.

Ыбырай Алтынсары баласының өмірі осы. Біз жоғарыда Ыбырай қай жылы қандай қызметте болды, қандай даражаға жетті, хукіметтен қандай шен алып, шекпенін кигенін қысқаша айттық. Ол Ыбырайдың сыртқы жағы. Бұл күнде бізге ол жағы керек емес. Бірақ сонда да жоғарыда Ыбырайдың өмірін майдалап жазып жібердік. Ондағы мақсатымыз оқушыларымызға Ыбырай қара қазақтан шыққан бірінші адам болып өзінің зейіні, білімі, қайраты арқасында қалың қазақ жұрты надан кезде патша хукіметінің отаршылық саясатын барлап, келе жатқан дәуіріне өзіне сондай жол салғандығын көрсету. 2) Төменде оның істеген ісін жазбақшымыз. Оқушыларымыз Ыбырайдың ішкі (істеген ісін), сыртқы халдерімен толық танысып, оның хақында белгілі бір пікірге кетулері үшін.

Бізге Ыбырайдың тірі күніндегі жақсылығы өз басынан асып, өзінің туған елі қазаққа тиді ме? Халық үшін не істеді? Онан халық қандай пайда көрді? Бізге керегі осы жағы. Сондықтан енді сол жағына келейік. Жоғарыда Ыбырай 7 жыл школда оқығанда алып шыққан білімінің жайын көрдік. Ыбырай марқұм өле-өлгенше алып шыққан білімінің жеткіліксіз, шалалығын неш уақыт есінен шығарған емес. Білім деген түпсіз дария. Адам баласының оның ұшына шығу табиғатта өте қиын. Сонда да қарапайым адамға лайықты тіршілікте білім болады. Қолдан келсе оны біліп, тіршілікте іске асыруға болатын нәрсе, мұны Ыбырай марқұм да жақсы білетін еді. Сондықтан Ыбырай өз бетімен оқу, білімін асыру, іздену жолында болған, осы мақсаттың арқасында

орыстың білгіштерімен, оқымыстыларымен жақындасу жолында болған. Солар арқылы түрлі пайдалы кітаптар, газет-журналдар алдырып тұрған. Осы жолдың үстінде орыстың атақты қара жүрек сиқыршы Ильминский деген әрепшісімен кездейсоқ болып, 1859-шы жылдан бастап таныс болған. Және Ыбырайдың өзгеше бір мінезі өзі ғана біліп қою емес, алған білімін халық пайдасына асыру, халыққа жол-жөн көрсету болған. Торғайға оқытушы болып келіп, школ жуарада ашыла қоймай, маңайындағы адамдардың ішінде шын сырласып, сөйлесіп, мұның құлқын, талабын түсінетін бір адам болмаған. Онда тұрғандар, ел билейтін әскер адамдары Торғай секілді түкпірде түнін ішу, карта ойнаумен өткізетін. Мұның бірі де Ыбырайға жолдастыққа жарамады. Сол кезде жазған хаттарында қатты қапаланғанын көреміз: “Мен жынданатын шығармын. Адам болып дүниеге келіп, азынаулақ білім алып, һәм адамшылық сезімі бар, мойнында халық алдында өтейтін қара тастан ауыр борыш барын біліп, соны өтей алмайтындығың еске түскенде, бұл шолақ дүниеде тұруыңда мағына жоқ” деген сияқты. Ыбырайдың көзін ашып, білімін асыруға жәрдемдес болған адамның бірі, қазақ елін басқаратын комиссия бастығы Григорьев деген оқымысты күншығыспен таныс адам болды. Енді Ыбырайдың өмірінде алған азды-көпті білімін пайдаланып істеген ісіне келелік.

Ыбырайым марқұмның аз өмірінің ішінде істеп кеткен ісін тексеріп қарасақ, Ыбырай қазақ жұрты үшін түрлі ісімен белгілі. Сол істеріне қарай Ыбырайды үш түрлі жағынан қарауға керек. Олар мыналар:

1) Ыбырай – бірінші қалың қара қазақтан шыққан ұлтшыл, әлеумет қызметкері.

2) Ыбырай – бірінші қазақтың ұлт мектебін ашып орнатушы. Қазақтың ұлт мектебінің бабасы.

3) Ыбырай – қазақтың ұлт ақыны. Қазақ-қырғыз халқының тарихи тақырыбына көз жіберсек, қазақ-қырғыз халқы екі мәдениеттің түйіскен майданы болған:

1) Руссия арқылы Еуропа мәдениеті.

2) Бұхара, Хиуа, Түркістан арқылы күншығыс мәдениеті.

Қазақ-қырғыз осы екі мәдениеттің біріне тағдырын жабыстырмаса, өзінше мәдениет табады деп айтуға һеш орын жоқ. Мұнан 50-60 жыл бұрын, қазақ жұртының тіпті қараңғы надан кезінде Ыбырайға осы екі мәдениетті салыстырып,

қазақ халқы қай мәдениетке жабысу керек деген таңдау келеді. Сонда Ыбырай тоқсан түрлі толғанып, қазақ мұсылман болғанмен, “әлі бұзылмаған, мұтағассып қармағына түспеген, дені сау, болашағы зор жас халық, бұған еуропа мәдениеті лайық...” деген пікірге келді. Қазақ халқы дінін, тілін, елдігін сақтап, көзі ашылып, көкірегі ағарып, ел-жұрт қатарына кіру үшін тура жол Еуропа мәдениеті деген ойға мінді.

Осы пікірді Ыбырай өзі де кәміл оймен бекітіп алғаннан соң, сол уақытта өлгенше қызмет қылды.

Қазақ халқының сол қараңғы, нәзік кезінде бірінші қазақ елім, жұртым деп ауызға алып, қолынан келгенінше сол сүйген өзінің қазағының еліне қызмет қылумен өтті. Тірі күнінде әркімдерге жазған хаттарын қарап отырсаң, бастан аяғына шейін қазақ деген сөз, сол қазақтың қамы қалмаған. Істеген ісі де сол қазақ халқының қамы, пайдасы болған. Ыбырай екі мәдениетті де тексеріп, салыстырып, қазақ жұртына Еуропа мәдениеті қолайлы, лайық деп табуы ол Ыбырайдың алыстан болжай алатындығын, саяси сезімінің дұрыстығын көрсетеді.

Ыбырайдан соң шыққандар, осы замандарда қазақ елін бастаушы қазақ-қырғыз азаматтары еліне Еуропа мәдениеті дұрыс, елді сол мәдениетке қатынастырамыз деп қызмет қылып жүрген жоқ па? Бұл пікір бұл күнде Қазақстанда бекіген, тұрақты пікір. Бұған һешкім бұл күнде талас шығаруды қойған. Сонымен, бұл жол мұнан 50-60 жыл бұрын Ыбырай салып кеткен жол еді. Бірақ жұрттың көбі оны ескермей жүрсе керек.

Еуропа мен күншығыс мәдениетінің таласы осы күні Түркістандағы қазақ-қырғыз халқының басында. Мұнда қазақ-қырғыздан ақты, қараны айыратын азаматтар қазақ-қырғыз еліне Еуропа мәдениеті қол деп, сол бағытта қызмет қылуда, Түркістанда бұл екі мәдениет арасында күрес күшті болса керек. Өйткені оған түрлі болып жатқан себептер бар. Сонда да Түркістан қазақ-қырғызы да Қазақстандағы туғанының ізімен кетуіне һеш шүбә жоқ.

Ыбырай қазақ халқының көшінің жөнін белгілепті. Мәдениет жүзінде Еуропаға байланыстырмақшы пікірге келген соң, өзі сол қазақты сол еуропа мәдениетіне телу, жақындастыру жолына кірісті. Қайткенде қазақ халқы мәдениетке жармасады? Әлбетте, оқу арқасында өнер-білім

тауып жанаспақшы. Мұнан басқа екінші жол жоқ. Мұны Ыбырай жақсы біліп, қызметті сонан бастады.

1860-шы жылы Ыбырай Торғайға бала оқытушы болып келгеннен бастап қазақ балаларын оқыту жолын қараумен болды.

Ыбырай Торғайға бала оқытушы болып келгенде, осы күнгі Торғай облысының топырағында 3-4 қазақ балалары үшін шала бастауыш шкәлдар ғана болған.

Торғайда бала оқытушы болып жүрген кезінде өзінің оқытып жүрген қазақ балаларына орыстың тіл құралын лайықты ретпен қолдан жазып оқытып жүрген. Соңғы кездерде ол қолжазбасын түзетіп, орысша оқитын қазақ балаларына арнап орыс тілінде орыс “Тіл-құралын” бастырып шығарды.

Сол Торғайда тұрғанда күнін босқа өткізбейді. Рүссияның оқушы азаматтарын өзінің сүйікті қазақ елімен таныстыру үшін жалпы Рүссияның жағрафия қауымының Орынбордағы бөлімінің шығарып тұрған журналына қазақтың салты, ғұрпы, әдеті (этнография) жайынан жазып тұрған.

1870 жылдардан бастап хүкімет қазақ жұртын оқыту керек деген пікірді майданға қойды. Бұл хақында қазақ елін басқаратын махкамаларда, оқу ісін басқаратын жоғарғы, төменгі махкамаларда көп сөз, көп жобалар болды. Осы дәуірде оқу шын қазақ балалары үшін қазақша кітап жазу керек деген пікір болады. Оқу хақімдері Ильминскийдің айтуымен кітап жазуды Ыбырайға тапсырды.

Ыбырай қазақ тілінде 2 бөлімді қираат кітап жазды.

I. Кітабы Қазанда 1879-шы жылы басылып шықты. Орысша қаріппен. Бұл кітапта 4 бөлім бар:

1) Балалар тұрмысынан, орыс кітаптарынан алған ұсақ әңгімелер, қазақ тіршілігінен түрлі әңгімелер, ертегілер, оқудағы балалардың туысқандарына хат.

2) Үлкендер тұрмысынан әңгімелер.

3) Қазақ ақындарының өлеңдері, өз өлеңдері.

4) Қазақ мақалдары, тақпақтары.

Ыбырайдың бұл кітабын хат танитын қазақ баласының білмейтіні жоқ болса керек. Кітап басында Ыбырайдың “Сөз басы” деген өлеңінен басталады. Ол өлең, ойлап қарасақ, Ыбырай өзінен кейінгі қазақ халқының жасөспірім, жас ұланға салып кеткен азаны, ұраны. Бойы өспеген, бұғанасы

катпаған, кітап боқшасын қолтықтап, мектеп табалдырығын аттағаннан қазақтың жас ұғры бісмілла орнына оқуды Ыбырайдың ұранынан бастап жаттап алып, мектептен кеткенде де ол өлең неш уақыт естен шықпаса керек.

Оқушыларымыздың алдына Ыбырайдың айтылмыш өлеңін толық келтірейік. Оқып шығып, бағаны өздері бере берсін.

Сөз басы¹

Бір құдайға сиынып
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Істің болар қайыры
Бастасаңыз алдалап.
Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Мал-дәулеттің байлығы
Бір жұтасаң жоқ болар.
Оқымыстың байлығы
Күннен-күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар!
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Сиса көйлек үстіңде
Тоқуменен табылған...
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған...
Өнер-білім бәрі де
Оқуменен табылған.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Надандықтың белгісі –
неш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай
Ақ, қараны танымас.
Жөн білмеген наданға
Қыдыр ата дарымас.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу деген шыны-ды
Тұрған сайын шыныққан...
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Әлпештеген ата-ана
Қартаятын күн болар.
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар.
Ата-ана қартайса,
Тіреу болар ол оқу,
Сүйеу болар бұл оқу.
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу білген таниды
Бір жаратқан құдайды.
Танымаған құдайды
Нағылғанда ұнайды...
Шырағым, адам болғай деп,
Ата-анаң жылайды!
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды.
Қой, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден
Көзіңді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Мың шақырым жерлерге
Аты жоқ, құр арбаны
Күн жарымда барғызды.

Адамды құстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішті.
Теңізді жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай.
Білгендерге осылар
Бәрі-дағы анықты-ай,
Білмегенге танықты-ай.
Біз де бекер жатпалық
Осыларға таныспай.
Ат өнері білінбес
Бәйгеге түсіп жарыспай.
Желкілдеп шыққан көк шөптей
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылыңыз қалыспай!
Біз надан боп өсірдік
Иектегі сақалды.
Өнер – жігіт көркі деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды...

Міне, Ыбырайдың бұл өлеңі аспанның астында, жердің үстінде бір қазақтың баласы болатын болса, есінен неш уақытта кетпесе керек. Бұл кітап қалың қазақтың қараңғы, надан кезінде таза қазақтың жалпақ тілімен жазылған. Ыбырайдың кітабын оқып отырсаң, жазушы қазақтың тілін жақсы білетіндігі көрініп тұр. Бұл жұрттың көбінің қолынан келмейтін іс. Ыбырайдың бұл кітабы ұлт мектебіне бірінші салынған негіз. Ыбырай кітабын оқу құралы жайынан қарасақ, яғни педагогика жағынан кітаптың дұрыс жазылғанын көреміз. Ыбырай бала оқыту жолын білгендігі, жас баланың құлқын, мінезін, сырын (психология), сынын жақсы білгендігі сезіледі. Ыбырайдың бұл кітабын бір шолақ көңілімізбен мақтап жеткізе алмаймыз. Бұл жерде қазақтың мәдениет тарихында бірінші оқымысты (ученый) адам қазақ-қырғыз халқының оқу жолын көп іздеп, осы жолда шашын ағартқан, көп оқу кітаптарын жазған, осы күнгі қазақ-қырғыз

ұлт мектебіне белгілі бағыт беріп орнатушы, киіз туырлықты қазақ ішінде белгілі, атақты, ардақты Ахмет аға Байтұрсын баласының аузынан Ыбырайдың қираат кітабын жасымнан талай естігенім бар еді. “Бұл уақытқа шейін қазақ балалары үшін жазылған кітапта Ыбырай кітабынан артық кітап дүниеге әлі келген жоқ. Қазақ мектебінен кітап жазатын адам Ыбырай кітабын жақсы білуі тиіс. Ыбырай кітабына қарап жазуы керек” – деген Ақаң орынсыз неш нәрсе айтпайтыны ол кітапты білетіндерге мағлұм. Ақаң өзінің “Оқу құралдарын” жазғанда және Міржақып қираат кітабын жазғанда сол Ыбырай кітабымен пайдаланған. Ыбырай қираат кітабының 2-бөлімінде білімнің әр тарауынан бөлек-бөлек мақалдар берген. Жағрафия, табиғат, физика, тарихтан бұл кітаптарын жазып, Қазанға жіберген. Бірақ сол кітап дүниеге басылып шықпай қалды. Оның себебі бізге осы күнге дейін белгісіз. Бұл орында Ыбырайдың 1882-ші жылы жазған тағы бір кітабының жайын айтып кетелік. Ол кітабы дін жайынан “Шариат слам”. Бұл кітапты жазып, Қазандағы Ильминскийге бастыр деп жіберген хатында Ыбырай былай дейді: “Қазақ халқы – мұсылман. Қазақ халқы – тарихында жас халық. Бұзылмаған. Бұл жағы зор. Осы күнге шейін өзінің ана тілінде слам діні жайынан бір кітабы жоқ. Қазақта дін үйретуші ойдан-қырдан жиылған қаңғырған дүмше молда, дін бұзар, аңқау елге арам молда, надандар, ноғайдан, башқұрттан, сарттан тамақ іздеп шыққан семіздер қазақ жұртын бұзады, мұтағассып қалады және олардың тілін қазақ білмейді. Олардың қолданып оқытатын кітаптары – ноғай тілінде жазылған кітаптар. Оны қазақтың жас баласы түсінбейді. Көк ми болады.

Дін жайын өз тілінде қазақ халқына, оның ішінде жас буынның жас күнінде оқығанда сламның бес фарызын білу өте қажет. Сондықтан слам дінімен танысып осы кітапты жазып отырмын...” дейді. “Шариат слам” таза қазақ тілінде жазылған. Қазақша басылып шыққан. Қазақтың бастауыш мектептерінде қолданған. Және отбасында отырып үй іші пайдалануға да өте қолайлы болып жазылған. Жоғарыда жазғанынан көрінді, Ыбырай бірінші ұлтшыл әлеумет қызметкері, бірінші бала оқытушы, қазақтың ұлт мектебін орнатушылықтан басқа, қазақ тілінде бірінші кітап жазушы екендігі көрініп тұр.

Ертеде, Ыбырайдан бұрын, XIX ғасырдың орта кезінде қазақтан (Абылай тұқымынан) Шоқан Уәлихан баласы деген көзі ашық, халықта жүйрік адам болған. О да қазақ жайынан үлкен кітап жазып кеткен. Бірақ ол кітабын орыс тілінде жазған. Шоқан Уәлихан қандай оймен кітабын орыс тілінде жазғаны белгісіз. Орысша жазып, қазақ жұрты бағынып отырған орыс халқына таныстырайын деді ме, болмаса қазақ тілі кітап жазуға жарамайды деп менсінбеді ме. Ал Ыбырай оның өкшесін басып шыққан. Жазған кітаптарын қазақ тілінде жазып отыр. Мұнан нендей қорытынды шығаруға мүмкін? Біздің ойымызша, Ыбырай барып тұрған ұлтшыл болғандықтан, өзінің сүйікті ана тілінде жазды. 2-ші басқа ұлттарға, әсіресе билеп тұрған орыс жұртына. Қазақ тілі сахарада аң құсап көшіп-қонып жүрген малшы қазақтың өз арасында ғана сөйлесуге жарап қана болмайды. Қазақ тілі бай, таза, әдемі тіл. Қазақ тілі кітап жазуға да жарайтын толық тіл деген дос-дұшпанға айнадай қылып көрсетіп, аспандап кетеді демекшіміз. Жоғарыда 70-ші жылдардан бастап қазақ билеп тұрған хакімдер арасында қазақ халқын оқыту керек деген пікір туды дедік. Ыбырайдың жарғақ құлағы жастыққа тимей ойлап жүрген мықты мәселесі – қазақ жұртын оқыту болғандықтан, бұл пікірге белсеніп кірісті. Өзінің танысы Ильминский сияқтылар арқылы ол хақында түрлі пікір жобаларын білдірді. 1876 жылы Орынборға оқу министрі граф Толстой келіп, ондағы жергілікті хакімдермен қазақтың оқу жайын әңгіме қылғанда, бұл мәжілісте Ыбырай да болды. Ыбырай бұл мәжіліске білімін-тәжірибесін арттыру үшін сол жылы Қазан, Петерборлап, сонан қайтқан бетінде айтылмыш мәжіліске кез болады. Мәжілісте жұрттың тобы (орыстар) қазақ халқын оқыту үшін болыс басы бір бастауыш мектептен ашу керек деген пікірге Ыбырай қарсы болды. Сондағы себебі мынау: әңгіме школдың көптігінде емес, сапасында. Болыс басы школ ашқанмен, бірінші, қазақ, болмаса қазақша жақсы білетін оқытушылар жоқ, екінші, кітап жоқ. Соның үшін ол өз тарапынан мынадай жұмыс ұсынды:

1) Торғай облыстық төртінші уездік қаласында 4 екі класты школ ашылсын. Ол школдарда қырдан келген қазақ балалары үшін 50 балалық жатақ үйлер болсын.

2) Қырда болса да школдарда балалардың ана тілін білетін қазақ оқытушылары дайындалсын. Оның үшін қазақ дала-

сына жақын қалалардың бірінде оқытушылар шығаратын орта дәрежеде школ (учительская семинария) ашылсын.

3) Сол оқытушылар оқуды бітіріп шығу қауасына олардың санына қарай болыстарда бірте-бірте школдар ашылсын. Бұл школдар елдің тіршілігіне лайықты қылып түзілсін деген жобаны хукімет қабыл алады. Осы жоба бойынша 1881 жылға шейін Торғай облысының 4 уездік Торғай, Қостанай, Ырғыз, Ақтөбе уезінде Бөрте болысында екі класты школ ашылады. 1881-ші жыл Жаманқалада (Орскі – Орынбор губернесінде) Орал, Торғай облыстары үшін оқытушылар шығаратын школ ашылып, оған бірінші жылы ана екі класты школдарды бітірген 30 бала кіреді. (1889-шы жылы бұл школдың үйі күйіп кеткен соң, школды Орынбор қаласына көшіріп, ондағы ноғай оқытушыларын шығаратын ноғай школын Уфіге көшіріп, оның үйіне қазақ школын орнатқан. Өзгерістен бұрын Орынбордағы орыс-қазақ оқытушыларын шығаратын сол школ болатын. Өзгерістен кейін ол школ осы күні “Аймақтық қазақ институты” аталып, қазақ балалары оқып жатыр). Школға кірген 30 баланың алды бітіріп шығуына қарсы болысында школ ашуға сол кездердегі Торғайдың губернаторы Проценко деген қарсы болған соң, Ыбырай болыс-болыста ашылуға тиіс қазақ школдары жайынан арнап баяндама жазып түсіріп, ақырында хакімдер тағы мұның пікірін қолдап, аналардың бітіріп шығу қарсысына 4 болыста 4 школ ашылады. Сол баяндамасында Ыбырай қазақтың қыздарын және қазақтың тіршілігінің негізі мал шаруасы болғандықтан, сол малдан шығатын заттарды қазақ өзінің тұрмысында пайдаға мәдени жолмен асыруы... соның үшін қазақ балалары үшін өнер, шаруа мектептері ашылуы керек дегенді айтқан. Бұ да қабыл болады. Ыбырай қазақ балаларын оқыту жайында бастапқы жобасы қабыл болған соң, оның үстіне өзі Торғай облысында қазақ школдарының үстінен қарайтын инспектор болған соң ел арасында үгіт-насихат жүргізеді. Ел баласын оқыту керек, оқыту үшін өздері мал, жандарын аямай оқу жолына салып белсеніп кірісуі керек... деп. Ел Ыбырайдың тіліне еріп, Торғай облысының әр жерінде байлардан бір сомнан, нашарлардан 35-40 тиыннан үй басы ақша жиналады. Ыбырайдың бастауымен ел школ ашу, бала оқыту жайында жиылыс жасап, қаулы қылып, хакімдерге талай пікірлер түсіреді. Ыбырай өзінің тірі кезінде

пайдаланған жобасы бойынша Ырғызда 20 қазақ қызы оқитын школ ашады және Торғайда 10 балаға өнер мектебін ашады. Қостанайда да, қаланың жақын жеріндегі Арақараған деген ағаш ішінде өнер мектебін салдыра бастап, бір-ақ бұл школ Ыбырайдың тірі күнінде бітпей қалып, артынан жойылып кетті.

Орынбор, Трейскі гимназ балаларында 10 қазақ баласына орын, Красноуфимскідегі реальное училищеде 4 балаға, Қазан университетінде 4 оқушыға орын ашты. Осылардың көбі Ыбырайдың арқасында елден жиналған сомаға ашылды. Сонымен, Ыбырай өлетін кезінде Торғай облысында 400-ге тарта қазақтан оқушылар болған.

Сонымен, Ыбырай ардақты атасы Балқожа бидің оқуға бергендегі үмітін орнына келтірді деуге болады.

Үміт еткен көзімнің нұры балам,
Жаныңа жәрдем берсін Құдай тағалам!
Атаң мында анаңмен есен-аман,
Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көңіл берсең басыларсың.
Ана-анаңды өнер білсең асырарсың,
Надан боп білмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің?
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің?..

Сонымен, оқушыларымыз жоғарғы жазғаннан Ыбырайдың бірінші қара қазақтан шыққан ұлтшыл әлеумет қызметкері, бірінші қазақ тілінде кітап шығарушы екендігі, бірінші қазақтың екі ұлт мектебіне ірге қалаған бабасы екендігіне көздері жетсе керек.

Ыбырай аз өмірінің ішінде қазақ халқын оқыту жолында бар қайрат, жігерін сарп қылған. Бұл әлеумет қанының қайнап, сезімнің күштілігін көрсетеді.

Ыбырайдың заманы түгіл, үлкен өзгеріс болардың алдында елде жаңа пікірлі бір азамат жаңа жолмен оқытатын мектеп салып, “Ғалия”, “Хусаина Расулиядан” шыққан мұғалімді ұстап, “жаңа тәртіппен” ауылдың балаларын оқытып жатыр дегенді” газетада оқығанда адамның бойы

шымырлап, разы болып, “әлеумет” қызметкері екен шіркін демейтін бе едік.

Ыбырайдың заманына қарай істегені үлкен әлеумет ісі. Ол кезде онан артық нешкім неш нәрсе істей алмас еді.

Кеше патша хукіметінің заманында халыққа Ыбырайдай қызмет қылған қазақ азаматтары қолымызда емес пе?

Өзгерістен соң ғой “әлеумет қызметкерлерінің” көбейіп, қырдағы саятшыл азаматтарымыздың балалап, бұ күн ауыздарынан алты құлаш тілдері шығып, аспанды алақанына алып отырғаны!

Енді Ыбырайдың қазақтан шыққан шын қазақ ақыны екеніне келелік. Ыбырайдың жазған хаттарын бастан-аяқ қарап отырсаң, қазақ елі жақсы, қазақ елі жұрт болады, қазақ жайы, қамы жақсысын асырып, жаманын жасыруда. Қазақтың ел, жұрт болатынына иманы кәміл болғанын көреміз.

Енді Ыбырайдың ақындық жағына келелік. Біздің қолымызда Ыбырайдың жазып кеткен өлеңдері аз. Бар жазған өлеңдерінің бәрі осы екені, болмаса біздің қолымызға түспегендерінің бәрын біле алмадық. Қолымыздағы бар өлеңдерді аудара қарап, ақтара тексеріп қарасақ, өлеңдері аз да болса мағыналы, дәмді. Қазақ халқының тіршілігінен алынған, болмаса қазақтың тіршілігіне жанасқан: жыл мезгілі жайынан болса да (мысалы, “Жаз”), табиғаттан болса да (“Өзен”), ел тұрмысынан болса да, сол тұрмысқа лайықты үгіт, насихат, өсиет болса да (“Өсиет өлеңдері”), Ыбырайдың қай өлеңін оқығанда терең мағыналы көз алдыңа қазақтың тіршілігі елестеп кетеді. Мәселен, “Жаз” деген өлеңде жазғытұры керемет жер жүзіндегі жан-жануарлар, құрт-құмырсқа тіріліп, табиғаттың пейілі кеңіп, жер жүзі желік деген, оның ішінде қазақ жұртының тұрмысы да сілкініп, рахатқа кіргенін көреміз.

Сәуірде көтерілер рахымет туы...
Көрінер күн жүзінде қаз бен қуы.
Көктен – жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы...
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өсірер жерден шөпті нұрдың буы.
Сәуірдің һәрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым, дәрмен бол деп етер пәрмен...
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.

Күлісіп, құшақтасып, өзіл етер
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған...
Адамзат сайран етер көңлі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп, шат болады,
Тасиды күркіресіп өзен мен сай...
Аяғын алшақ басып түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаппар құдай.
Аһ ұрып шүкірлікпен құшақтасар
Рахатпен кеш уақытта неше асық...
Боз үйден таң алдында күйеу шықса,
Артынан қарар жары жүзін басып.

“Өзен” деген өлеңінде:

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, ыстық соқса бірқалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.
Ел қыстап күн көреді жанабында,
Дәм болар алуан-алуан балығында.
Тас таста, алтын таста сынамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында.
Қүдіретін құдайымның көресің бе?
Не нажас тоқтар өзен денесінде,
Арыстан дем алуға суға кірсе,
Балықтар шымшып ойнар тізесінде.

Өсиет өлеңде дегені айна. Мұнда жалпы жаратылыстан, адам баласы жайынан, ертедегі ұлық адамдар тұрмысынан адамшылық сезімі белгісін айтып, қазақтың тіршілігіне соқтырады. Өлеңінде бай, кедей, жомарт, сараң, ұрлық-қарлық, еңбек қылсаң емерсің дегенді, бақ-дәулет, әбиір, үй іші тұрмысын, ерлер, әйелдер, жалпы ата-ана, әлпештеп өсірген баланың борышы, дос-дұшпан, туысқан бәрінің жайын көз алдыға елестетіп келтірген.

Қорлама кем адамды болсаң дана:
Кәріпті құдай сүйсе неді шара?!
Адал бол, кедей болсаң, ұрлықпенен
Кете бер, кессе басың шындықпенен!
Қорек тап бейнеттен де, тәңірің жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңдықпенен!

Бұл өлеңде саңылаулы адамға алар үлгі-өнеге көп.

Ей, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма.
Қолыңнан келсе, қыл қайыр,
Кісіден алушы болма...
Ей, жігіттер, үлгі алмаңыз
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар
Зияндасты кісіден.
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің
Аяғынан алмаңыздар.
Бас ауырса, бақсыларды
Алып келіп бақтырарсың,
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпесімен қақтырарсың.
Азған елдің хандары
Тақ үстінде отырғандары
Жарлыдан алып, байларға
Сыйлар істер керек-ті.
Азған елдің қожасы
Қыдырып келер есікке.
Бұл үйде кім бар екен деп,
Көзін салар тесікке.

Балаларын бастырып,
Қатындарын састырып,
Азған елдің молдасы
Үлкен келер сәлдесі.
Аса бауыр қылмаңыз,
Оның рас емес алдасы.
Азған елдің билерінің
Барар болсаң алдына,
Алым бермесең тамағына,
Қарар ма ол сенің әліңе?
Азған елдің байлары
Ұлық тұтар басын-ай,
Қайда дәулетті адам болса,
Берер соған асын-ай.
Көзін сүзіп бір кәріп
Тоңып келсе қасына-ай,
Бермек түгіл, бейшараны
Масқара қылса керек-ті...

Қазақ-қырғыз халқында әлеумет қозғалысы, саяси сезім кіре бастағанына 20 жылдай болып қалды.

Бір жұрттың тіршілігінде өткен өмір талқысын еске түсіріп, үстіндегі тұрмыстың ағымын аңдатып, келешекке көз жіберіп, жол-жөн сілтейтін шырақшысы – газет, журнал, түрлі әдеби, мәдени істер, талаптар.

Өзгерістен бұрын қазақ-қырғыз елінің газет, журналдары болды. Онан үлкен өзгеріске жетті. Осыны бастан кешірген халқы да, осы уақытқа шейін “Еңбекшіл газеттің” бетінде Ыбырай Алтынсары баласы “шоқыншық”, “поп” болыпты дегеннен басқа, Ыбырай жайында бір ауыз сөз баспа жүзінде басылып, жалпақ оқушылар алдына түскенін біз білмейміз.

Біздің ойымызша, бұл зор кемшілік дейміз. Өйткені бұл күнде біздің заманымызда өтіп кеткен Ыбырай Алтынсары баласы – тарихи адам. Жақсы болса да, жаман болса да.

Ыбырай жайында осы күнге шейін тым-тырыс болып келе жатқанның себебі бар шығар. Ол себеп Ыбырай жайындағы ел арасындағы алыпқашпа өсек. Ол өсек қысқасынан айтқанда мынау:

Ыбырай орысқа сатылды. Шен, шекпен киіп, даражаға жету үшін Ильминский сияқты қара жүректермен жақын болды. Ақысына қазақ жұртын шоқындырып бермекші болды.

Тірі күнінде осы бағытта қызмет қылды, өлгенде үйінен бір сандық крес шықты. Өзі шоқынған, орысша аты Иван Александрович еді... деген.

Ыбырайға жабатын жаланың түрі осы. Ыбырайдың тірі күнінде істеген ісін қысқаша жоғарыда жазып, оқушыларымыздың алдына салып отырмыз. Ол істеген істеріне қарап, оқушыларымыз өздері Ыбырайға баға берер.

Бұл жерде біразырақ ана өсектің қайдан шыққан тамырын көрсетпекшіміз.

1) Жоғарыда жаздық: қазақ даласы Еуропа мен Күншығыс мәдениетінің түйіскен майданы болды деп. Ыбырай қазақта Еуропа мәдениетін жол деп күшті солай қарай бастады.

2) Ыбырай бірінші қазақтан шыққан ұлтшыл әлеумет қызметкері дедік. Ноғай ағайындардан қашаннан бері “Россияға қарайтын түрік балалары” “мұсылмандар”, ноғай болуы керек хәм “ноғай қыламыз” деген пікір осы біздің

заманымызға шейін болып келді. Ол пікір Ыбырай заманында өте күшті болды. Оған Ыбырай: жоқ, қазақ өз алдына ел, тарихи болашағы батыр, аулақ жүр. Қазақ неш уақыт ноғай болмайды, – деді.

3) Ыбырай жазған кітаптарын орыс қарпімен басты дейді. Бірінші, Ыбырайға хукімет кітабыңды орыс қарпімен басасың деді. Екінші, Ыбырай орыс қарпімен баспаса, кітабы дүния жүзіне шықпай қалар еді. Үшінші, кітабын орыс қарпімен басты деген маңызды сөз емес. Үстіміздегі өзгеріс дәуірінде әр ұлттың тіліне, дініне нешкім соқтықпай отырғанда, Кавказдағы мұсылман жұрттары (мысалы, әзірбайжан түріктері) латын әліппесін алып отыр. Сол латын әліппесіне көшеміз деген өзбек ағайындар арасында да қазір пікір күшейіп бара жатыр. Сонымен, орыс қарпімен әріп басты, орыс болды деу – таза надандық, болмаса демагогтік.

4) Ыбырай – қара қазақтан ат арқасына мініп, даражаға жетіп, қазақ жұртын бастаймын деген бірінші адам. Ол заманда орысша оқып, қанжығаласып ел билеу ісіне қатынасқандар төре тұқымдарынан болған. Бұлардың ішінде бақ күндестік туды. “Жуан қоныш сасық қазаққа не қылған адамишылық” дегендей, Ыбырайдың тұрған облысына дабысы күшті, ел оны әулие қылып ұстай бастады. Бұл бұрыннан қазақ елін билеп, меншіктеп қалған төрелерге ұнамайды.

5) Ыбырай қазақ арасындағы шеттен келген надан молдаларға қарсы болды. Міне, Ыбырайдың досы көп болса, дұшпаны да болған. Ыбырайдың ноғайдан, төреден, азған қазақтан шыққан дұшпандары ұрандасып ел арасына айтылмыш өсекті таратқан. Ол өсек орынсыз. Өйткені Ыбырай арқылы Ильминский бір қазақ баласын шоқындыра алмады. Ильминский сияқтылармен жақын болғаны рас, бірақ ол заманда Ыбырай қазақ жұртына пайда келтіру үшін осылармен жақын боп істі бітірем деген ойы, һәм ол азды-көпті жүзеге де шығарды да. Ильминский Ыбырайдың жазған хаттарында, істеген істерінде “орыстың иісі шығып тұр” – дейді. Біздің ойымызша, Ильминскийдің онысы тіпті де дұрыс емес. Ыбырайдың істерінен, жазған хаттарынан “қазақ иісі аңқып”, хаттарында, істерінде патша хукіметіне жылы сөз, қолайлы ісі болса, Ыбырайдың хайла-шарғысы. Ол Ильминскийлерді алдап, адастырған әдісі деп қараудан басқа орын жоқ.

Ыбырай өлгенде үйінен бір сандық крес шығыпты-мыс. Оны орыстар алып кетіпті-мыс деген – өсек. Ыбырай өлген соң Ыбырайдың бір сандық кітаптарын, қағаздарын үйінен алып кетіп, ол сандық Ильминскийдің жолдасы, Торғай облысында оқу ісінің басында жүрген Васильев дегеннің қолына түскен. Сонымен, Ыбырайдың өзінен кейін үйінде бір жапырақ қағаз қалған емес. Не болса да, сол ана сандықта кетулі. Дұшпандардың бір сандық крес дегені осы бір сандық қағаз. Ыбырайдың аты орысша Иван Аксеивич дегені “шоқынған”, “поп” болғанының кетпес таңбасы деп қарауы да орынсыз сөз. Ол біздің сұм заманымызда құнсыз, құлаққа алғысыз сөз. Орыстардың ішінде жүрген басқа ұлттың азаматтарының қайсысының аттарының әкелерінің бас қаріптерін алып ат қойып алмайтыны кем бе еді? Орыс ішінде жүрген азаматтарға айтуға жеңіл болсын деп орыс жолдастарының орысша ат қойғандарын “шоқынды” деп айтуға бола ма?

Мақаламыздың аяғында айтатын қорытындымыз мынау: Ыбырай Алтынсары баласы – өткен тарихи адам. Оның істеген істері де тарихи істер.

Біз бұл мақалада Ыбырайдың жайында толық мағлұмат бердік. Осымен тоқталып, Ыбырайды қазақтан шыққан әулие демекші емеспіз. Біздің мақсатымыз: Ыбырайдың жайында сөз көтеріп, жұртқа қалқы болу, қазақтан шыққан білгіштер Ыбырайдың ісіне тарихи баға беріп, тағылып жүрген жаланың ақты-қарасын айырып, жалпақ жұртқа айтылуы керек дейміз. Қазақ-қырғыздың мәдениеті Ыбырай сияқты адамдарды сөз қылмай, ескерусіз тастай алмайды. Бұ күнге шейін сөз болмай келген болса да, мұнан былай келешекте оның жайын майданға салады. Бұл – тарихтың заңы. Соның үшін біздің ұсынысымыз – Ыбырайдың жайын тексеру:

1) Шоқынды деп білмеуіміз керек. Ол жабылған орынсыз жала болса, Ыбырай қазақтан шыққан адал азамат болатын болса, ол қазақ-қырғыздың мәдениет тарихында тиісті орын алу керек.

2) Ыбырайдың өмірін, ісін толық қылып жазған кітаптарын, хаттарын қазақша бастыртып шығу керек.

БЕРІКБАЙ САРЫНЫ

Ал періңмін, періңмін,
Періленген серіңмін.
Қалың бір Айтек ішінде
Аз ауыл Бекең болсам да,
Таңдап бір қонған жеріңмін.
Өзім бір деген кісіге
Өзегімді берермін.
Егескен жауым кез болса,
Аузы бір қанды қой жейтұғын бөріңмін.
Кекіліктей жорғалап,
Қара бір қаным сорғалап,
Алладан әмір келгенде,
Өстіп бір жүріп мен бейбақ өлемін.

КАЗАХСКАЯ НАРОДНАЯ МУЗЫКА И МУЗЫКАЛЬНЫЙ ТЕАТР

Культурная революция в Казахстане в настоящее время имеет широко оцененные и радостно ощущаемые всеми трудящимися края подлинно многосторонние достижения. Небывалый ни в какие этапы прежней истории края и народа бурный рост культуры и яркий подъем творчески-созидательной силы молодой революционной общественности, в наши дни все обогащаются вновь возникающими новыми конкретными фактами и на фронте искусства.

Большое, личное внимание, оказываемое вождем народов тов. Сталиным вопросу культурного перевоспитания трудящихся Казахстана, получило повседневное, полное свое осуществление. И в ряду многочисленных, исторически огромных новых явлений культуры Казахский государственный музыкальный театр занимает одно из видных мест.

Наиболее отчетливо выделяющейся характерной чертой во всем облике этого театра является подлинная народность его вокально-музыкальной основы.

Ничто так глубоко и ярко не запечатлело тяжелое прошлое трудового народа, как это сделала его вдумчивая, волнующая песня. Даже богатейший эпос и фольклор — свидетели многовековой духовной культуры казахского народа — уступают в многокрасочной выразительности, в глубине чувств этой песне. Представленная сотнями видов в репертуаре любого среднего профессионального певца и насчитывающаяся тысячами — у собирателей, казахская народная песня сквозь пустынные века патриархально-родовой старины и дикого колониального гнета несла с честью неугасимую искру мечты и надежды создавшего ее, утешавшегося только ею трудового человека.

Действительно, считая от рождения и включая смерть, не было ни одного значительного случая в жизни казаха,

который не сопровождался бы той или иной песней в виде ли ритуальной, семейно-бытовой или вольно импровизированной.

Песня доносит скорбную повесть и из глубин веков, из времен опустошительных межродовых взаимных набегов, об утраченном счастье, об убитых детях.

Сохранившаяся до наших дней песня поведала революционному потомству протест, борьбу и гражданскую скорбь погибших в неравной борьбе с царизмом колониальных рабов. Немало грусти и отчаяния выразила в своих глубоко прочувствованных напевах и казахская женщина, женщина — юная, женщина-мать, терзаемая властью адата, шариата, и многочисленных позорных институтов (многоженства, калыма, левирата и т. д.). Песня запечатлела и творческие порывы многих неизвестных ранее выходцев из народных масс певцов-импровизаторов казахов и казахских женщин, ставших впоследствии популярными во всем крае. Песня же закрепила в памяти поколений и имена выдающихся певцов-композиторов наряду с мужчинами так же и из женщин.

Глубоко захватывающей лирикой любви, лирикой настроения или лирикой природы пронизаны их песни, одновременно выражающие тоску и неудовлетворенность своим временем. Песни проклятия, сатиры и юмора или призывные к борьбе — тоже немало представлены в жизнеутверждающей подлинно народной струе.

У казахов кроме песен имеются, в не менее огромном количестве, созданные народными композиторами сложные инструментальные мелодии — кюи. Это сюжетная музыка, зачастую эпически повествующая о социальных или личных мотивах или музыкально воспроизводящая многочисленные легенды казахского народа.

Вот такое многообразно богатое народное наследие и лежит в основе всей творческой работы музыкального театра. Дошедшая через устную передачу песенная культура предыдущих поколений как богатейшие истоки новой народно-революционной музыкальной культуры не могли быть обойденными в первую пору формирования нового революционного искусства у этого народа.

Задача первоначального освоения и осмысленного использования этих песен в пределах театра впервые начата

музыкальным театром в начале его деятельности еще в 1933 году. И с тех пор от постановки к постановке театр все шире и глубже впитывает в себя непосредственно народную музыку, стилизуя, обогащая ее новым содержанием, новыми художественно дополняющими деталями и тем самым делает ее активной участницей подъема и роста новой европеизированной театрально-музыкальной культуры. В целом этот этап художественно осмысленного использования народного наследия, само собой представляя огромный культурно-исторический шаг вперед; одновременно также подготавливает почву к возникновению на этой широкой основе новой революционной музыки, настоящей, большой казахской оперы.

Некоторые близкие друг другу по теме и ритмико-мелодичной линии народные песни, бытовавшие ранее разрозненно, теперь, в сюжетно-объединенной слитной форме прозвучали со сцены музыкального театра как стройные, естественно развивающиеся, органически цельные сложные произведения. И в результате такого осторожного и умелого подбора однородных по мысли, по настроениям и по всему характеру мелодий почти каждая вещь на сцене музтеатра воспринимается казахским слушателем как продлинно народное, творчески обновленное музыкальное произведение.

Бесконечное разнообразие и богатство унаследованных нами народных песен дает пока полную возможность черпать из этого доселе никак не использованного источника и сложно-драматические, и глубоко лирические, и социально выразительные мотивы.

Обращаясь как к первоисточнику по песенно-музыкальной линии к народной основе, наш молодой театр в начале своей работы и сюжетно-драматическую основу тоже черпал из общеизвестного для казахских масс народного эпоса и исторических песней. И первая постановка его музыкальной комедии “Айман – Шолпан” (по сюжету одноименной исторической песни), сделав всю работу и весь облик театра весьма понятным и близким для зрителей, одновременно прозвучала и как обличительная сатира над мнимым величием прежнего батырства, феодально-родового главы из недавнего прошлого казахского народа.

Но наиболее многокрасочно и колоритно сказалась народная песня в оформлении и театрально-сценической интерпретации самой популярной у казахов классической лироэпической поэмы “Кыз Жибек”. Трагический образ женщины с богатым внутренним миром ее мыслей, чувств и дарований в столкновении с участвовавшими и обезличивавшими ее социально-бытовыми установлениями даны в музыке максимально выразительно и глубоко трагично.

Не ограничиваясь только эпическим сюжетом, музыкальный театр при помощи той же народной песни подошел к своей последней работе и как к большой социально-насыщенной народной драме. Это музыкальный спектакль “Жалбыр”, всецело посвященный показу знаменитого восстания казахов против царизма в 1916 году.

Все народные мотивы, включенные в перечисленные здесь постановки, оправданы и исторически, и сюжетно как по музыкально-однородной, органической спаянности частей, так и по признакам индивидуально-эмоционального нарастания каждой отдельной музыкально-повествовательной линии.

Как арии Жибек (в “Кыз Жибек”¹), начавшись с бодрых жизнерадостных тонов, переходят через усиливающуюся тревогу, горе к трагической концовке, так и арии Хадиши (в “Жалбыр”²) постепенно переходят в глубоко-взволнованный лейтмотив борьбы страдающего и бьющегося за свои права народа.

Основной облик театра определил собою на первое время и тип вокалистов в этом театре, в значительном числе состоящих из бывших народных певцов-профессионалов или актеров-певцов, имевших богатый репертуар старинно-народных песен.

Подготавливая для себя новые кадры вокалистов в консерватории, музтеатр ведет постоянную работу по повышению квалификации имеющихся актеров, постепенно переключая их на стилизованное культурно-обработанное исполнение прежних известных им мелодий. В настоящем составе актеров музтеатра эту линию модернизированного, стилизованного исполнения народных песен более отчетливо выражают пение заслуженной артистки Куляш Байсеитовой и заслуженных артистов Канабека Байсеитова и Курманбека Джандарбекова.

Черпая основной песенно-музыкальный материал из народного источника, музыкальный театр, однако, отнюдь не ограничивается только национально-казахскими рамками и изолированно этнографической формой своей песенно-музыкальной и театральной культуры. Вот почему, не настаивая на мало усовершенствованных, маловыразительных национальных инструментах и оркестре, состоящем из них, театр с первых своих шагов перешел к европейскому симфоническому оркестру. Оркестр национальных инструментов с реконструированной домброй, озвученными кобызом и сыбызгой (род флейты) развивается и усовершенствуется самостоятельно в пределах Казахской государственной филармонии со своими интересными опытами, исканиями и достижениями. Предоставив эту опытно-исследовательскую работу с национальными инструментами Казахской филармонии музтеатр свою деятельность начал прямо с непосредственного перехода на симфонический оркестр, которому и поручил роль ведущего во всем музыкальном спектакле. И симфонический оркестр музыкального театра сейчас выступает, как везде, с самостоятельной функцией развивающей и углубляющей отдельные линии народных песен. И он же через увертюру, через свою интерпретацию вокальных сцен и через необходимые концовки сюжетно увязывает в единое стройное целое всю музыкальную основу спектакля. Здесь значительная творческая роль и инициатива принадлежит европейски образованному т. Брусиловскому, композитору, постоянно работающему при музыкальном театре.

Так же как и с национальными инструментами, театр не цепляется ради одного национального колорита и не настаивает также и на точном воспроизводстве примитивных танцев-пантомим. Наоборот, в области хореографии театр предоставляет еще больше инициативы балетмейстеру для его европеизированной, творческой стилизации народных игр, существовавших ранее танцев-пантомим и для воспроизводства в пластических движениях многих трудовых процессов у казахов. Учитывая, что настоящее полноценное высокое искусство значительно далеко отстает от примитивной пляски-пантомимы, казахский театр подвергает усиленной культурной обработке не ярко выраженные народные

танцы-пантомимы и через такую осознанно-стилизаторскую творческую работу создает у себя настоящий европеизированный балет, балет, основанный на жизненно-бытовом, культурно-историческом казахском материале, и балет, всецело вытекающий в своей основе из ритма казахской народной музыки.

Таков творческий облик музыкального театра, являющегося в значительной мере обобщенным выражением казахского народного искусства в данной стадии развития театрально-музыкальной культуры.

Всеми своими начинаниями и достижениями музыкальный театр теперь вплотную подходит уже к освоению, к воспроизводству на своей сцене настоящей, полнозвучной оперы, каковой и должна явиться новая казахская опера “Ахан – Зайра”³, создаваемая для муз. театра заслуженным деятелем искусств композитором Асафьевым⁴.

ПРИВЕТ ПРЕМЬЕР-МИНИСТРУ НЕРУ!

Приезд Премьер-министра Индии Джавахарлала Неру в нашу страну воспринят советским народом как событие огромного значения. В искренней теплоте приема нашим народом выдающегося государственного деятеля Индии выражено огромное удовлетворение советских людей политикой мира, проводимой нашим дорогим гостем.

Сам по себе факт приезда главы правительства Индии Джавахарлала Неру является логическим продолжением слов и дел его, направленных на мирное и дружественное сотрудничество между нашими государствами. И все то, что значит на его знамени, как одного из выдающихся борцов за независимую, последовательную, миролюбивую политику народов Азии, — высоко оценивается, горячо поддерживается и моим родным казахским народом.

Мы глубоко верим в дружественные чувства великого индийского народа и его правительства к нашей стране. Верим потому, что эти чувства возникли не вдруг и не в одном поколении. Как все народы Советского Союза, и в первую очередь великий русский народ, так и народы Индии, особенно их сегодняшние поколения, унаследовали от своих славных предков, передовых умов исключительно добрые, благожелательные и доверчивые чувства взаимного уважения и дружеского расположения.

Во время своего недавнего посещения Индии я имел великое удовольствие заметить и надолго запомнить, как особо дружелюбно и благожелательно относятся в широких кругах прогрессивных деятелей культуры Индии к достижениям Советской страны в политической, экономической и культурной жизни.

Принципы и идеи мирного сосуществования народов, основанные на взаимном уважении территориальной целостности, суверенитета, ненападении, невмешательстве во

внутренние дела друг друга, были отчетливо, ясно выражены в совместном заявлении Чжоу Энь-лая и Джавахарлала Неру. И эти основы мирной политики двух великих народов Азии глубоко разделяют, искренне одобряют встреченные нами прогрессивные деятели индийского народа.

Для нас, деятелей советской культуры, посетивших Индию в качестве гостей ее правительства, навсегда останутся в памяти проникнутые сердечностью слова Джавахарлала Неру, высказанные им перед нашим отъездом в своем рабочем кабинете в здании Правительства. Оценивая нашу миссию, он сказал тогда, что сочувствие вызовет сочувствие, дружба вызовет в ответ дружбу и что служить во имя таких отношений между народами – самая благородная миссия.

Да, Индия с ее замечательным одаренным народом, которому, несомненно, принадлежит величайшее историческое будущее, и с ее миролюбивыми руководителями является той страной, с которой истинно драгоценна дружба, истинно прекрасен мир, мир надолго, навечно!

Пусть развиваются и крепнут на благо мира дружба и сотрудничество между Советским Союзом и Индией.

Горячий привет выдающемуся государственному деятелю Премьер-министру Индии Неру!

Зерттеулер

АБАЙДЫҢ ӨМІРБАЯНЫ

Абай осы күнгі Шығыс Қазақстан облысындағы Шыңғыс деген тауды жайлаған Тобықты руының ішінде 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі Құнанбай, оның әкесі Өскембай, үшінші атасы Ырғызбай болсын – барлығы да ру ішіне үлкен үстемдік жүргізген адамдар. Өз заманының жуан сіңір феодалы, рубасы биі, ел ішінде ата-тегімен әмір иесі боп келген нағыз үстем тап өкілдері болады. Осылардың нәсілінен шыққан Абайдың қоғамдық орны, тіршілігі, өмірлік әрекеттері де сол ата салтымен, ескі сарынмен қалыптанады. Сондықтан болашақ ақын Абайдың өмір жәйін анық түсіну үшін, әуелі, мәлім болған дәрежеде, бұның алдындағы буындардың да жәй-күйін айта кету шарт.

Бірақ сол мағлұматтарды талдап, тізбектеп жазбастан бұрын айтып өтетін бір хал бар. Ол Абайдың алдында өткен аталары мен Абайдың өз жәйіндегі біздің қолымызға жиылған материалдар турасындағы сөз. Абайдың өмірбаянын жазудағы қиыншылық қазіргі кезде бұрынғысынан пәлендей жеңілдеген жоқ. Оның күрделі себебі сол жаңағы айтқан материалдың түр-төркінінде, қалып-мазмұнында жатыр. Ең әуелі Абайдың, я басқа соған жанас адамдардың жәйінен біз әлі күнге жазба күйде сақталған материал таба алмадық. Мәдениетті қоғамның ортасында болып өткен адам жәйінде ілгерінді-кейінді замандарда жазылатын тарихи сөздің бәрі сол адамның өз уағынан қалған хаттар, естегілер, неше алуан документтер сияқтыдан құралады. Бұған қосымша боп әлгі адамның өзі жазған хаттар, өзі қалдырған күнделік-дневниктер жәрдем етеді. Ондай мағлұматтар болған уақытта пәлен жыл, пәлен ай, пәлен күнде істелген іс, сөйленген сөздің барлығының да жылы ізі суымайды. Көмескі, бұлдыр, екіұдай сөзге айланбай, дәл қалпында сақталады. Біз бұрын Абай жәйінде дәл бұндай күйдегі, төрт аяғы түгел, толық документтер болмаса

да, соған ұқсаған азды-көпті материалдар табылар деп есептеуші едік. Бұл ретте сенген қордың бірі Абай кезінен қалған Семей, Омбы архивтері еді. Онан соң Абаймен араласы болған Михаэлис, Долгополов сияқты адамдардың істері табылар, Абаймен жазысқан ерсілі-қарсылы хаттары шығып қалар деп сеніп ек.

Сол ретпен осы соңғы толық жинақты әзірлеу жолында Қазақстанның Ұлт мәдениеті институтының айрықша тапсыруы бойынша ақын Өтебай Тұрманжанұлы екеуіміз Семей архивін, Алматы архивін жағалай қарап шықтық. Бірақ әлі күнге Абайдың дәл өз басына байланысты болған істердің ізін таба алмадық. Бірен-сарандап тапқан Құнанбай заманының істері мен Долгополов жәйіндеағы Ғаббас мағлұматтарына қосымша белгілер ғана бар. Оны тиісті жерінде осы сөздің ішінде келтіреміз.

Міні, Абайдың өмірбаянына азды-көпті жанасы бар дерлік жаңадан табылған документ ретіндегі қиқым суырт-палықтың жәйі осындай. Бірақ, осымен қатар документ те, жазба белгі де емес, жәй ауызша айтылған ұзақ сүре сөз, үзінді естегі сияқты бір топ қосымша, тың әңгімелер жиылды. Бұны Өтебай екеуіміз биылғы Семейге барған сапарда жидық. Бұрын Абайдың өмірі жәйіндеағы барлық сөздерді айтып берушілер Абайдың інісі, баласы я жолдасы болған Кәкітай, Тұраш, Көкбай сияқтылар ғана еді. Осы жолы біз Абайды көзі көрген, көрі құлақты адамдардың ішінен естіген-білгендерін ірікпей, бүкпей айтарлық көлденең адамның біразымен әңгімелестік. Бұлардың ішінде Құнанбай мен Абайдың өмір бойы жауласып өткен руы – Жігітектің бірі, Мадияр Түсіпұлы деген кісі болды. Құнанбай заманында Ырғызбай тұқымынан көп зорлық көріп келіп, Абай өмірінің соңғы кезінде ғана бұлармен жақындасқан Торғай деген елдің адамы Тұмабай Наданбайұлы болды. Және Абай аулында барынша қозышы, қойшы боп қызмет еткен, бертін келе Абай аулының жігіті боп жүрген Қатпа Қорамжанұлы да болды. Әрине, бұлардың да айтатыны документ емес, ерте кездегіден бері көп ауыздан өткен, әртүрлі боп өзгерген ұзын сүре сөз сияқты мағлұматтар. Бірақ солай болса да, біз бұрынғы Абайдың ет бауырынан шыққан, шәшпау көтергіш жақындарының сөздеріне мыналар екінші тұрғыдан қарап жаңалық қосады

дедік. Әрбір мәселеге көлденеңнің тың мағлұматтарын, өзгереді түйін, басқарақ шешулерін де айтар деп сеніп едік. Алдыңғылардың жасырып, бүгіп қалған жәйіларына бұлар кеп жаңа сөздер, тың, соны уақиғалар қосар деп едік. Бұл күткен үмітіміз көп жерлерде ақталғандай болды. Қазірде Құнанбайдың да, Абайдың да бұрын белгісіз болған көп-көп қосымша іс мінездерін білдік. Сонымен, Абайдың мынау, екінші рет, толықшалау деп жазылатын өмірбаяны енді біраз соны материалмен кеңейткізіремекші. Міне, Абай өмірін зерттеуге соңғы жылдар қосқан жаңалықтың жалпы жәйі осындай.

Бірақ, осыны атаумен қатар, тағы ескертетін нәрсе: бұрынғы өткен адам жәйіндеағы, кейінгі ауызда, ел ішінде жүретін әңгіменің көбінде бір жағынан ертегі, легендаға ұқсаған үстеме, мінгесінді сөздердің қоса жүретінін де ұмытпау керек. Документ пен жазба белгілерді таба алмағандықтан, әр жерден, әр жәй, әр мезгілден аттап түсіп сөйлейтін ауызша әңгімелерді ғылыми жағынан қарағанда, өткен күннің соқыр соқпақ, ескі сорабы сияқты санаймыз. Ол белгілер кей кезде көмескі сүрлеу есепті болса, кейде желісінен айрылып үзіліп те отырады. Сондығымен ізден адастырған шиырға ұқсап, зерттеушіні қиындыққа да ұшыратады.

Міне, осымен Абай жәйіндеағы материал дегеннің көбінің іргесі қолмен ұстап, көзбен көргендей айқын факт, документке сүйенбегендіктен, біз әлі де Абайдың өмірбаяны ойдағыдай, төрт тарапы түгел боп шыға қояды демейміз. Бұл жолғы еңбек те ақынның келешекте жазылатын ғылыми толық өмірбаянына толықтау әзірлік есебінде болар. Сол себепті, жалпы тәртіпті өмірбаяндарында болатын машықты құрылыстардың бірталайына қайшы келетін болса да, бұл жолғы еңбекте көптен көп ескеретініміз: Абай жәйінан неғұрлым көп материалдарды тізе беру болады. Әрине, естігеннің көбін көпшілікке басын құрастырып, баян етіп бере отырып, орайлы жерлерінде сол ауызша әңгімелердің мазмұндары туралы өзіміздің қоғамдық-тарихи түсініктерімізді де қоса айтып отырамыз.

АБАЙ КУНАНБАЕВ (1845–1904)

Абай Кунанбаев – великий казахский поэт-просветитель, основоположник новой казахской письменной литературы и казахского литературного языка. Родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области в богатой семье старшины рода тобыкты – Кунанбая. Имя его Ибрагим мать заменила ласкательным Абай, что значит “осмотрительный, вдумчивый”. Под влиянием матери [и] особенно бабушки Зере Абай рано заинтересовался народными сказками, легендами, былинами, историческими песнями, в результате чего зародилась в нем любовь к поэзии.

Первоначальное образование Абай получил дома, восьми лет он был отдан в медресе в Семипалатинске. Схоластическое обучение в медресе не удовлетворило любознательного и вдумчивого Абая, и он с большой настойчивостью занимается самообразованием, знакомится с классической литературой Востока, в подражание которой написал ряд ранних стихотворений. Во время учебы в Семипалатинске, нарушая суровый устав медресе и без ведома жестокого, сурового отца, Абай поступает в русскую школу, изучает русский язык. Однако отец с целью подготовки его к административной деятельности как своего помощника-наследника в управлении родом прекратил учение Абая и вернул его в аул. Против своей воли участвуя в межродовых распрях, Абай не может примириться с несправедливостью и жестокостью отца, всячески старается облегчить участь обездоленных людей, вынося беспристрастные справедливые решения.

Глубокое познание тяжелой жизни народа и произвола родовой знати приводит Абая к окончательному разрыву с отцом. В 1878 году, порвав связь с отцом, Абай вернулся к поэзии, к изучению русской культуры, видя в ней тот путь, по которому должна развиваться культура его народа.

Новыми его друзьями и учителями становятся ссыльные русские революционеры Е. П. Михаэлис, Н. И. Долгополов и другие, с которыми он познакомился в Семипалатинске. Абай изучает Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. Их произведения Абай впервые сделал доступными и понятными для своего народа, переводя на казахский язык и создав мелодии к своим переводам отрывков из “Евгения Онегина”.

Абай очень рано начал сочинять стихи, с двенадцати лет. Не все его ранние стихи дошли до нас. До сорока лет Абай свои стихи распространял от имени своих друзей, что вызвано презрительным отношением тогдашней знати к профессии певца и поэта. И только в 1886 году Абай раскрывает авторство, впервые поставив свою подпись под прекрасным стихотворением “Лето”, [и] становится признанным поэтом. Стихи Абая распространяются в народе, к нему идут акыны, импровизаторы, вокруг него группируется передовая талантливая молодежь, которая по примеру Абая занимается самообразованием, изучает русский язык, литературу.

Абай всю силу разностороннего творчества направил на борьбу против устоев феодального строя, против угнетателей народа – баев, феодалов, родовых судей, царских чиновников. Поэтому деятельность Абая вызвала к нему злобу и ненависть всей тогдашней власти, в результате был сделан обыск в его ауле, организовано покушение на жизнь Абая, преследование его друзей и учеников. Но чем сильнее была вражда к нему степных феодалов и царских чиновников, тем сильнее становилась любовь народа к своему защитнику.

Абай умер в 1904 году на шестидесятом году жизни. Великий поэт всей душой и всем своим могучим талантом служил своему народу и оставил ему бессмертное наследие.

[КУНАНБАЕВ АБАЙ (ИБРАГИМ)]

Кунанбаев Абай (Ибрагим) (1845–1904) – знаменитый казахский классик, поэт, прожил всю жизнь среди своего рода тобыкты, в степи, расположенной в пределах бывшей Семипалатинской области (теперешняя Восточно-Казахстанская область). Потомок родовитых баев (степных феодалов), Абай унаследовал от предков огромные правовые и экономические привилегии и господство над подчиненными родами. Отец Абая – самовластный, суровый, степной правитель Кунанбай, был долго несменяемым старшиной тобыктинского рода... Он участник межродовой тяжбы коренной казахской знати с ханскими потомками, один из первых казахских феодалов одержал победу над султанским родом Букея и был назначен ага-султаном (старшим султаном) Каркаралинского окружного приказа.

Беспрерывная борьба за расширение своей власти, сохранение безусловного господства над своими и дальними казахскими родами нажила Кунанбаю много врагов из среды соперничающей с ним степной аристократии. Он вынужден был... готовить к участию в длительной борьбе своих детей и близких.

Так, прекратив обучение, [он] возвращает в свой аул тринадцатилетнего сына Абая, находившегося в старометодном медресе (духовной школе) семипалатинского имама Ахмеда Ризы.

Наделенный от природы недожинными способностями, мальчик очень рано попадает в центр тяжёлых дел со сложными людскими взаимоотношениями. Постоянно вращается в кругу изощренных воротил и вдохновителей межродовой степной борьбы, где все виды казуистики, софистики получали свое выражение в отточенном красноречии, остроумии и изворотливости. Очень рано овладев всеми тонкостями этих хитроумных словесных турниров по

тяжебным делам, при которых все споры решались на основе обычного права, Абай обязан был обратиться к богатым запасам прошлого и настоящего казахской народно-речевой культуры, и уже в юношеском возрасте он заслуженно стяжал славу красноречивого, остроумного степного оратора, становился многосторонним знатоком, тонким ценителем как манерно-стилизованной ораторской речи, так и полновесного значения художественно-поэтического слова.

В своей огромной памяти он носил передававшиеся тогда по преимуществу изустно обильные запасы народных песен, эпоса, фольклора, сказаний, преданий минувших лет. Знал почти всех своих предшественников поэтов, акынов, жырыши и участников поэтических турниров-состязаний “айтыс”, выступающих перед народом с импровизируемыми стихами в соревновании и борьбе за поэтическое первенство.

Рано пробудившаяся в любознательном мальчике страсть к лучшим образцам доступной ему книжной восточной поэзии (арабо-персидской и чагатайской) еще в период обучения в медресе тянула его вместо нудных, схоластических догм ислама к эпосу и лирике восточной классической поэзии. А обогащение этих знаний обильными многокрасочными запасами народной литературы на своей родной почве в последующие годы сравнительно рано побудило его к самостоятельному творчеству. Под впечатлением любовной лирики представителей суфистской поэзии он пишет ряд посланий, любовных излияний еще в школьном возрасте. В этих дошедших до нас только в отрывках немногих стихах начинающий поэт еще находится под сильным влиянием книжной литературы. И словарь, и образы, и все настроение в них обнаруживают, правда, новые для казахской поэзии того времени, но не оригинально самостоятельные по сути перепевы прочитанных и излюбленных им таких поэтов, как Навои, Физули, Бабур, Низами, и других. Более самостоятельными становятся его стихи юношеского периода, когда он обращается к традициям казахских народных поэтов. Здесь намечается будущий самостоятельный облик поэта, уходящего глубокими творческими корнями в здоровую, реалистическую и крепкую народную основу.

Несмотря на свидетельства многих современников Абая о том, что он начал сочинять стихи в виде экспромтов,

импровизаций писем-посланий с очень раннего (12-летнего) возраста, творчество Абая этого периода не сохранилось полностью и дошло до нас только в виде немногочисленных, случайных образцов и отрывков. Этому способствовало одно необычайное обстоятельство, вытекающее из особенностей его социальной среды. Дело в том, что бии, феодалы и вся степная аристократия гнушались званием поэта-акына. Сохранились даже самодовольно-горделивые признания в той среде: “Слава богу, из нашей фамилии не выходило ни одного бахсы (шамана) и ни одного акына-поэта”.

Абай, призванный и втянутый отцом в дело правления родами, также долго не хотел, чтобы его считали поэтом. Долгое время свои стихи-импровизации [он] распространял и выдавал за стихи молодого певца и поэта Кокпая. Только в зрелом возрасте, когда ему было 40 лет, а именно летом 1886 года, после написанного им тогда... стихотворения “Лето на джайлау” Абай впервые решается распространять... произведения от своего имени. И, начиная с этого периода, все остальные 20 лет жизни стали годами полнокровной, цветущей поры его необычайно мастерской, напряженно-творческой поэтической деятельности. К этому времени Абай, разочарованный до глубины души в нравах морально и социально разлагавшейся феодально-родовой среды, всеми силами стремится оттолкнуться от нее. Пройденный жизненный путь в роли неперемennого участника бесконечных межродовых раздоров и распрей, разжигаемых воротилами родов, не удовлетворяет, мучает его. Он отчетливо осознает пагубность и невероятные тяготы всей тяжёлой борьбы для народа. Начинает понимать смысл этих искусственно разжигаемых раздоров как результат политики царизма, действующего по принципу “разделяй и властвуй”. И в его глазах все управители, старшины и бии превращаются в ставленников чиновников колонизаторской власти. Сам он уходит от власти, всеми силами старается не участвовать в прежней борьбе. [Все] больше задумывается и терзается об участи темной, угнетаемой, беззащитной народной массы. Ищет выход для нее: и единственное, что находит посильным для себя, — это призывает всех к правосудию, осуждает и беспощадно обвиняет все пороки феодально-чиновничьей знати.

К этому периоду своей жизни... приблизительно с тридцатипятилетнего возраста, Абай начинает усиленно заниматься самообразованием. Случай сводит его с ссыльным 60-х годов учеником Чернышевского Михаэлисом, ссыльными 70-х годов Долгополовым, Гроссом и другими.

Завязывается у Абая большая дружба, тесная связь с ними. Они выезжают на лето на отдых в его аул. Зимой [Абай] поддерживает постоянную переписку с ними. Они-то и руководят самообразованием Абая. В течение ряда лет упорной, усидчивой работы над книгами, по преимуществу над русскими классиками, он овладевает русским языком, обнаруживает... ценности духовной культуры русского народа.

Становится почитателем Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина и Толстого. И... с памятного 1886 года, с начала своей самостоятельной продуктивной поэтической деятельности он начинает одновременно переводить Пушкина, Лермонтова, Крылова и других.

Его подлинно мастерские переводы желчных, обличительных стихов и глубоко взволнованной лирики настроения Лермонтова до сих пор остаются непревзойденными переводами не только на почве истории казахской литературы, но и на почве многих тюркских народностей Союза.

Бесподобна его передача стиля, смысловых оттенков и красок также басен Крылова. Из Пушкина Абай переводил отрывки из “Евгения Онегина”. Это были его первые опыты перевода. Имея существенные недостатки, эти переводы, однако, оказали в свое время громадную культурно-историческую услугу. Имея в виду неподготовленность казахского читателя к восприятию тонкостей и глубин пушкинской поэзии, Абай как композитор слагает специально предназначенные для письма Татьяны, для объяснения Онегина красивые, глубоко прочувствованные песн-мелодии. Таким образом, почти с первых дней перевода Абая песни Татьяны и Онегина делают необыкновенно популярными имена этих героев в широких родных степях казахского поэта.

В собственном творчестве Абая этого периода также возникают глубоко пронизывающие... мотивы гражданской скорби... поэта-общественника, поэта-мыслителя, моралиста, поэта беспощадной желчи социальной сатиры, поэта-

прогрессиста и также поэта – вдохновенного певца красот природы и взволнованной лирики любви и настроения.

В своей обличительной, убийственной сатире Абай дал целую галерею... типов биев, управителей-чиновников и всяких поджигателей межродовых раздоров, отвратительных сутяг, взяточников и воротил степных распрей... В назидание обучающейся в школах казахской молодежи Абай упоминает имя Салтыкова-Щедрина. Говорит об их будущем и предостерегает, чтобы они не стали чиновниками, позорными пособниками родовитых мучителей народа, чтобы они не стали... взяточниками и носителями всех иных гнусностей, усугубляющих бедственное положение народа.

Абай в своей поэзии ставит вопросы о социальном зле, чинимом родовитыми насильниками над народными массами, над бедной аула. Он же говорит о несправии женщины, о позорных институтах калыма, многоженства и неравного брака при господствовавшем обычае выкупа невесты стариками. Высоко одаренный мастер казахского стиха, Абай унаследовал лучшие традиции казахской, подлинно народной, богатой поэзии предыдущих поколений. В своей огромной и ярко выраженной поэтической индивидуальности он углубил и преобразил казахскую поэзию в культурную, идейно насыщенную, в несравненно обогащенную по форме поэзию, в подлинно зрелую поэзию своей эпохи.

Им введено очень много свежих и мастерских новых форм, перенятых от него и обогащенных теперь... поэтами Советского Казахстана. Абай одновременно был и композитором. Около двух десятков сложенных им мелодий песен прочно вошли в состав богатого музыкального наследия казахского народа.

Абай – один из виднейших основоположников казахского литературного языка в XIX столетии, обогатил казахскую литературу и в отношении лексических запасов и в смысле широкого применения усложненных, культурно-углубленных образов-метафор поэзии. Посвятив последнюю треть своей жизни главным образом деятельности поэта-мыслителя, поэта-гражданина, поборника истины, Абай объективно отошел от своей феодально-эксплуататорской среды и в своем творчестве огромного художника, носителя

прогрессивных идей своего времени, сблизился с народно-демократической струей казахской поэзии.

Контрреволюционно-националистическая алашординская интеллигенция долго пыталась преобразить Абая и выдать его за родоначальника буржуазно-националистической поэзии. Они искажали, суживали и в своих классовых интересах грубо-невежественно и превратно толковали Абая.

Только советская общественность оценила по-настоящему и определила действительную историческую роль и смысл творчества Абая. Советский народ почитает Абая, знает и любит его, широко популяризует его имя и творчество. Одним из ярких свидетельств такого отношения явился проведенный в Казахстане с огромным вниманием в 1934 году тридцатилетний юбилей со дня смерти знаменитого поэта казахского народа.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

АБАЙДЫҢ ТҰҢҒЫШ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

Абай шығармаларының 1933 жылғы басылымдағы жариялану қ а л п ы	Осы жинаққа М. Әуезов қосқан текстологиялық өзге- рістер мен кей сөздерге т ү с і н і к т е м е л е р
1. Ел жиып мал сойыңыз, “ет берем” деп. 79-бет.	Бет берсең сен мендік бол деп берем деп. 79-бет.
2. Тиянақсыз, билеусіз байғұс қылпың. 80-бет.	Тиянақсыз, б а й л а у - с ы з байғұс қылпың. 80-бет.
3. Бас-басына би болған өңкей қықым. 80-бет.	Ескі көшірменің бірінде “бас-басына” дегеннің орны- на “өз басына” деп жазыл- ған.
4. Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып. 81-бет.	Беріп келсе Е р т і с т і ң суын татып. 81-бет.
5. Шыныға белшесінен әбден батып. 81-бет.	Ш ы ғ ы н ғ а белшесінен әбден батып. 81-бет.
6. Майда үшін біреу жол- дас бүгін таңда, Ол тұрмыс бастан шыға қисайғанда. Нұнан менің қай жерім аяулы деп. 81-бет.	П а й д а үшін біреу жол- дас бүгін таңда, О л т ұ р - м а с бастан жыға қисай- ғанда. М ұ н а н менің қай жерім аяулы деп. 81-бет.
7. Бектікті біреу бектеп тұра алмай жүр, Ол дағы ұры- қарды қыра алмай жүр. 81-бет.	Бектікті біреу б е к т е п тұр алмай жүр, О-дағы ұры- қарды тыя алмай жүр. 81-бет.

8. Аза[менен] ыржиып күле алмай жүр. 81-бет	Кейбір көшірмелерде “аза” емес, “ыза” боп жазылады. 81-бет.
9. Арақ ішкен, бас болған жұрттың бәрі. 82-бет.	Арақ ішкен, м а с болған жұрттың бәрі. 82-бет.
10. Сәлем – борыш, сөз – қулық боғанан соң. 82-бет.	Сәлем – борыш, сөз – қулық б о л ғ а н н а н с о ң. 82-бет.
11. Қарсы алдына жымып келтірем деп. 82-бет.	Қарсы алдына жымырып келтірем деп. 82-бет.
12. Бөркін іліп қарайды жалтақ-жалтақ. 82-бет.	Осы өлең жолынан соң мынадай өлең жолы қосылған: Ұстаздағы кісідей мезгілі бар, Күні бойы шешініп біртұнбайды-ақ. 82-бет.
13. Ек [түрлі] нәрсе ғой сыр мен сымбат.	Кей көшірмеде бұл жол “нәрсе ғой екі түрлі” деп басталады. 84-бет.
14. Арзан жалған келмейтін, шын күлетін. 84-бет.	Арзар жалған келмейтін, шын к ү л е р л і к. 84-бет
15. Әртүрлі өнерменен жақсы қылық. 84-бет.	Әртүрлі өнер, м і н е з жақсы қылық. 84-бет.
16. Көп жүрмес, жеңіс қойлық тез-ақ тозар. 84-бет.	Көп жүрмес, ж е ң с і к қ о й л ы қ әлі тозар. 84-бет.
17. Ер табылса жарайды қылсаң сұхбат. Кейбір жігіт жүреді мақтан сөйлеп. Бірінді бірің ғыздат құрмет етіс. Төбетке өлекшінің бәрі бір бас. 84-бет.	Сұхбат – арабша жарасқан с ы й л а с т ы қ. Мақтан көйлеп – мақтан құмар болып. Ғыздат – сый. Өлекшін – иттің және кейбір жыртқыш аңның қаншығы, арланмен егіз сөз. 84-бет.

18. Ер ұялар іс қылмас қатын зирек. 85-бет.	Ер ұялар іс қылмас қатын з е р е к. 85-бет.
19. Тату болса ырайіс үстіндегі үй. 85-бет.	Тату болса ы р а й ы с үстіндегі үй. 85-бет.
20. Ата-ананың қызынан қапыл қалма. 85-бет.	Ата-ананың қызынан ғ а п ы л қалма. 85-бет.
21. Әбиірлі қалжыңмен келсін сөзі. 85-бет.	А б ұ й ы р л ы қалжыңмен келсін сөзі. 85-бет.
22. Миліш сауда сықылды күлкі сатып. 85-бет.	М ө л і ш – ұсақ-түйек айна-тарақ сияқтының саудасы. 85-бет.
23. Өзі зордың болады иығы зор. 86-бет.	Өзі зордың болады ы ғ ы да зор. 86-бет.
24. Ата-анасы бұрқылдар онан жаман. 86-бет.	Кей көшірмеде бұл жол “бұрқылдар ата-анасы” деп басталады.
25. Әркімнің іздеген нәрсесі бар. 87-бет.	Әркімнің өз іздеген нәрсесі бар. 87-бет.
26. Бай байғұссыз десін деп. 91-бет.	Бай б а й ғ ұ с ы м десін деп. 91-бет.
27. Жаңа өспірім, көк өрім. 91-бет.	Жаңа ө с п е р е м, көк өрім. 91-бет.
28. Барушение жазуға. 91-бет.	Прошение жазуға. Проше-ние – арыз. 91-бет.
29. Бұл іске кім винават. 92-бет.	Бұл іске кім венонат – айыпты. 92-бет.
30. Ымдаровойслеши. 92-бет.	Здравомыслящий – орысша есі дұрыс, саналы. 92-бет.
31. Артық ілім кітапта. 92-бет.	Артық ғ ы л ы м кітапта. 92-бет.

32. Қалпында тұрмайды. 93-бет.	Қ а л ы б ы н д а тұрмайды. 93-бет.
33. Көлден көктен соң тыным. Әм сүйіндім, әм түңілдім. 93-бет.	К ө ң і л д е н кеткен соң тыным. Әм сүйіндім, әм түңілдім. 93-бет.
34. Көреннойға кіруге. Занымайса промыслом. 93-бет.	Коренной – дүпке, ортаға жегілетін ат. Бұл арада өздігін, бар адам болуға мағынада. Занимайса промыслом – орысша кәсіпке салын. 93-бет.
35. “Бәрекелді батыр” дептен кейін:	“Мықты боп бара жатыр деп”, – деген өлең жолы қосылған. 96-бет.
36. Иман жүзін тоздырар. 96-бет.	И м а н н ы ң жүзін тоздырар. 96-бет.
37. Әркім-ақ бар ғой туысқан. Қайсы жауды қуысқан, Күн жауғанда қибында. 97-бет.	Әркім де-ақ бар ғой туысқан, Қайсысы жауды қуысқан. Күн жауғанда қ о й н ы н д а. 97-бет.
38. Ауыр жұмыс кез болса.	Кейбір көшірмеде осы жолдың артынан “Араздығы сөз болса” деген бір жол кездеседі. Бірақ басқа көп көшірмеде ол жоқ. Тегі, Абай өзі кейін алып тастаған болуы керек. М. Ә.
39. Сиымсыз болды алашқа. 99-бет.	С е н і м с і з болды алашқа. 99-бет.
40. Кесепетке жолықты.	К е с е п е т к е жолықты. 99-бет. Кейбір көшірмеде бұл жерде “жолықты” емес, “молықты”. 99-бет.

41. Бұлтай ж а с ы жауып екі көзден.	Б ұ л т т а й қасы жауып екі к ө з і н. 103-бет.
42. Титығы құруына тез айналды.	Титығы құруына тез т а - қ а л д ы. 103-бет.
43. Ішім өлген, сырты сау.	Ішім өлген, сыртым сау. 104-бет.
44. Мұның қалай, батырау. 104-бет.	Осы өлең жолынан кейін “Бес күн арқаң босаса” деген бір жол қосылған. 104-бет.
45. Білгенсіп бөлсініп. 104-бет.	Бөлсіп – бұлданып, керлену. 104-бет.
46. Болыс болдым, мінекей.	Болыс болдым, м і н і - к и. 105-бет.
47. Әлсіздің сөзін салғыртып.	Әлсіздің сөзін с а л - ғ ы р т с ы п. 105-бет.
48. “Уез шықты – сиез бар”. 105-бет.	“Ояз шықты – сиез бар”. 105-бет.
49. Тың тұяқ күнім ситсе де, Қарбаңдадым үкімдеп. 105-бет.	Тың тұяқ күнім с ү й т с е де, Қарабаңдадым ө к і м - д е п . 105-бет.
50. Оңашада уезге. 105-бет.	Оңашада о я з ғ а. 105-бет.
51. Уезге сөзім сенімді.	Оязға сөзім сенімді. 105-бет.
52. Алақаны күшті асаулар.	Алқыны күшті асаулар. 106-бет.
53. Уезге жетсін деген боп.	О я з ғ а жетсін деген боп. 106-бет.
54. Уез жатыр шартылдап.	О я з жатыр шартылдап. 106-бет.

55. Уйез барда қылықты.	Ояз барда қылықты.
56. Уез жоқта етпеймін.	Ояз – жоқта етпеймін. 107-бет.
57. Болыстықтың жолы бар.	Болыстықтың жолы т а р. 107-бет.
58. Неге болдым мұнша ыңғар.	Неге болдым мұнша і н қ ә р. Іңкәр – ынтық, құмар. 107-бет.
59. Уезге де бір хабар.	Оязға да бір хабар. 107-бет.
60. Жоғалтуға қарайды.	Жоғалтуға жәрәйді. 108-бет.
61. Өзі залым законшік.	Ұры залым з а к ү н ш і к. 108-бет.
62. Білер қайдағы шар көзді.	Білер қайдағы шәрғезді. 108-бет.
63. Көзі барлар үйінің.	Көзі барлар о й ы н ы ң. 109-бет.
64. Ар, әбіір тапқанға.	Ар, абұйыр тапқанға. 111-бет.
65. Елең қағып желбіреп.	Елең қағып е л б і р е р. 111-бет.
66. Өз басыңа не пайда.	Өз басыңа не пайда. 115-бет.
67. Таң қаламын, айтқанды ұқпай.	Таң қаламын а л д ы ң - ғ ы а й т қ а н д ы ұ қ п а й. 117-бет.
68. Сөз айттым Әзірет әлі айдағарсыз, Мұнда жоқ алтын иек сара ала қыз.	Сөз айттым Әзірет әлі айдағарсыз, Мұнда жоқ алтын иек с а р а л а қ ыз. 118-бет.

69. Кәрілікті жамандап өлім тілеп.	...өлеңін мінездегені. 118-бет.
70. Тұла бойы тоңар, суыр үміт үзсе.	Тұла бойы тоңғызар, суыр үміт үзсе. 119-бет.
71. Қамықты көңіл.	Қамрықты көңіл. 119-бет.
72. Жай таба алмай жүрек, Жасымасын сүйек.	Жәй таба алмай жүрек, Жасыған соң сүйек. 119-бет.
73. Бұл қылған зары Барса жардың маңына. Ол қылған дәрі Ғашығының жанына.	Бұл қылған зарым Барса жардың маңына, Ол қылған дәрім Ғашығымның жанына. 119-бет. Бұл жол кей көшірмеде “Барса ғашық жанына” деп жазылады. 119-бет.
74. Өлсе бір сөз сол не керек.	Өлсе бір сөзбен не керек. 121-бет.
75. Жарастықты шүйгенде.	Жарастықты шүйгенге? 122-бет.
76. Ыстық сөзің кірді ішке.	Ыстық сөзің кірсе ішке. 123-бет.
77. Жүзіне ыстық тиіп салған сайын.	Жүрекке ыстық тиіп салған сайын. 124-бет.
78. Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.	Шекпен тоқыр қатыны бүрсең қағып. 125-бет.
79. Күз балса дымзыл тұман жерді басқан.	Күз болып дымқыл тұман жерді басқан. 125-бет.
80. Сау болмас пе ем әлбетте.	Сау болмаспін әлбетте. 128-бет.
81. Аз елде тәғдір иеден.	Әзалда тәғдір иеден. 128-бет.
82. Әуелде кірдің түсіне.	Әуелде кірдің түсіме. 128-бет.

83. Жаумысың теуіп тас-таушы.	Жаумысың теуіп таптаушы? 129-бет.
84. Сөзі орамды, әр түрі жат.	Т і л і орамды, әр түрі жат. 129-бет.
85. Жас жүректің толқыны деп.	Жас жүрегің т о л қ ы н - т ы п. 130-бет.
86. Үзілуге ем жаным.	Үзілуге һ ә м жаным. 133-бет.
87. Мен ғаріптің сөзіне.	Н а н ғаріптің сөзіне. 133-бет.
88. Талақ етіп бұл қаламды.	Талақ етіп бұл ғ а л а м - д ы. 134-бет.
89. Болды мәлім еткенің.	Болды мәлім к е т к е н і ң.
90. Кетсең еді ұзатып.	Кетсең еттің ұзатып. 134-бет.
91. Мен де сендей сорлы – зар. Қол-аяғым бір бекілді.	Мен де сендей сорлы – ж а р. Қол-аяғым берік бекілді. 134-бет.
92. Дос құбылып әуре өтер.	Дос құбылып әуре етер. 136-бет.
93. Слесарлық тектінің.	Сыйласарлық т е к т і - н і ң. 136-бет.
94. Жарқ етпес қара көңілім не қылса да.	Мағына жағынан қарағанда бұл екі өлең сияқты. Бірінші өлең алғашқы екі ауыз да, қалғаны екінші өлең. Бірақ ұйқасына қарағандықтан әйтеуір көшірушілер ерте уақыттан бұны бір өлең қылып кеткен. Екіге бөлерлік дәлелім болмағандықтан, ел ішіндегі көшірмелердің ретімен бір өлең қылып бастық. М. Ә. 136-бет.

95. Сөзді жаз бар шыбын-сыз.	Сөзімде жаз бар шыбын-сыз. 139-бет.
96. Таба алмадым бір адам.	Таба алмадым іш адам. 139-бет.
97. Тентекті жеңе тыйып алмай.	Тентекті жеңіп тыя алмай. 140-бет.
98. Мендей ғаріп кез келсе.	Мендей ғаріп кез болса.
99. Сөзсіз ауыз тұшымас.	Доссыз ауыз тұшымас. 142-бет.
100. Жарқ-жүрқ етіп көк дауылпаз.	Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауылпаз. 142-бет.
101. Адамзаттың көңілі құр ойнап күлер.	Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер. 143-бет. 1. Бұл жолдың аяғы кейде “көңілі құр ойнап күлер” деп те айтылады. Құр – қайғысыз деген сөз. 143-бет.
102. Көңілің де.	Бұл өлең бұрын басылмаған өлең. М. Ә. 1. Мүрсейіт молданың бір көшірмесінде осы өлеңнің аяғына осындай ұйқас, өлшеумен жазылған “Тайға міндік, Тойға шаптық” деген бұрын басылмаған бір өлең қоса жазылыпты. Ол, тегінде, бөлек өлең болатын. Мүрсейіттің екінші бір көшірмесінде бөлек өлең боп жазылған да екен. Біз де оны мынадан бөліп, жеке... жібердік. М. Ә. Тайға міндік, тойға шаптық Жақсы киім киініп. Үкі тақтық, күлкі бақтық Жоқ немеге сүйініп. Күйкентай күтті, Құс етті, Не бітті?

	<p>Атамыз бар, молдамыз бар Айтқанына көнбедік. Арт жағында біз соған зар Боламыз деп білмедік. Ұрланып қаштық, Жолғастық, Шуылдастық. Жазу жаздық, хат таныдық, Болдық азат молдадан. Шала оқудан не жарыдық, Қалғаннан соң құр надан. Бағасыз жастық, Бозбастық, Адастық. Бозбалалық – қыз қарадық. Қалжың-өзіл сөйлестік. Ат жараттық, сан тараттық, Әуейілік көйледік. Көңілге келер, Кім жолар, Кім көнер. Қайын бардық, қатын алдық, Енші тиді азғана. Шара атандық, енді ойландық, Қала берді бозбала. Бұрынғы қайда? Ойбайла, Не пайда?</p>
103. Талайы көрі дүниенің.	Т а л а й ғ ы көрі дүниенің. 148-бет.
104. Сұм сұмырай қу заман.	С ұ м с ұ р қ и я қу заман. 148-бет.
105. Артықша жаратқан.	Бұл арадағы бір ауыз өлең де “сұлуды” дегенге дейін бұрынғы баспасына кірмей қалған. М. Ә. 152-бет.
106. Кекеді кейін шегеріп.	Кекеді кейін ш е г і н і п. 153-бет.
107. Мұндай елден басың тарт.	Мұндай елден б о й ы ң тарт. 153-бет.

108. Сылдан тартып қашады,	С ы л д а ң т а р т ы п қ а ш а - д ы,
109. Ұстай алмайсың құрықтап.	Ұ с т а й с ы ң қ а й т і п с ы - р ы қ т а п. 154-бет. Абыз — ескі шаман дінін ұстаған кездегі қазақ сияқты елдің көріпкел, сәуегей білгіші. 154-бет.
110. Шешуің — білмекке құмар.	Ш е ш у і — б і л м е к к е қ ұ м а р л ы қ. 155-бет.
111. Ол қағынды.	Е л қағынды. 156-бет.
112. Өз тұтуға.	Ө з — жақсы, ғазиздің өзгергені болу керек. 156-бет.
113. Білөткенің бәрі ақша.	Б і л е т к е н і ң б о й ы а қ ш а. 157-бет.
114. Кешегі Оспан.	Оспан — Абайдың бірге туған кенже інісі. 159-бет.
115. Жеке тартқан кетті күл.	Ж е к е т а р т қ а н к е т т і қ ұ л. 159-бет.
116. Қайушы едім қолыма, Шөптағы жоқ мұңымда.	Қ а й т у ш ы е д і м қ о л ы м а, Ш ө п т а ғ ы ж о қ м а ң ы м - д а. 160-бет.
117. Сыпыра батыр сұм қырбат.	“Қырбат — батыр, мықты мақтанмен алды мазанды” деген өлең жолы қосылған. 161-бет.
118. Егер сорым түбімен жетпесе.	Е г е р с о р ы м т ү б і м е н ә к е т п е с е. 161-бет.
119. Кісімсі қайда болса олжаға тоқ.	К і с і м с і қ а й д а ж ү р с е ң о л ж а ғ а т о қ. 165-бет.
120. Жат жерге жадағайда сөйле шаркез! Жат жерде тайпалудан танба әр кез.	Ш ә р г е з — ш а л ы с с ө й л е у. 165-бет.

	Жат елге жадағайда сөйле ш ә р г е з, Жат жерде тайпалудан тан- ба әр кез.
121. Алдым, ұрдым, қыр- дым деп, Тарсын аңдып тұрдым деп.	А л д а д ы м, ұрдым, қыр- дым деп, Қапысын аңдып тұрдым деп. 166-бет.
122. Ынтасыз қайтіп өлең үйренеді.	Ынтасыз қайтіп ө н е р үйренеді. 166-бет.
123. Ғашықтық тілі – тілсіз тіл.	Ғашықтың тілі – тілсіз тіл. 166-бет.
124. А, құдай, бере көр.	Я, құдай, бере көр. 168-бет.
125. Неліктен ұйқы ашты.	Бұл сөздер Алматы қала- сында, Әбдірахманның қасында соның науқасын күтіп жатқан Мағауияға ар- налған сөздер. 169-бет.
126. Бйізіжт төлемей.	Бизитке – шаруамен я амандаса келген келіс. Мына жерде доктордың келген ақысы. 169-бет.
127. Сақайып сау болсаң.	Қ а т а й ы п с а у ы қ - с а ң. 170-бет.
128. Әбсемет жиенің.	Әбсемет – Алматының адамы. Мағауия осының үйінде жатып кетуіне, көмегіне қатты ырза болып Абайға хат жазған. 170-бет.
129. Арахман ол алтын. Үйреткен жүмелге. Әбіштің сыйғатын. Осындай шапқа- тын.	Әррахман – рахымды. Жүмлеге – бар ғаламға. Сырқатын – саулығын. Шапқат – жан ашырлық, мейірім. 170-бет.

130. Бұл жазған сұңғатым.	Жәй-күйі мағынасында. 171-бет.
131. Көңіл ашса немене.	Көңіл ашар бір н а м а. Нама – хат. 171-бет.
132. Бәрі де кісі-ақ еді қасалықты.	Қасалықты – келісті, кемел. 173-бет.
133. Ілекер Бітімбай мен аталықты, Елермелі досаққа кісімсінген.	І л е к е р Бітімбай мен А т а л ы қ т ы, Елермелі Қ о с а қ қ а кісімсінген. 173-бет.
134. Балалық өлді, білдің бе?	Бұл өлеңнің бірнеше жолындағы өзгеріс Мүрсейіт көшірмесі бойынша кіргізілді. 176-бет.
135. Кім біледі байғұстар.	Кім біледі с е н к ә п і р. 176-бет.
136. Әлде айланып шыға алмай.	Әлде а н т ұ р ғ а н к і м б і л е р. 176-бет.
137. Кім алады, кім таппақ.	Кім а л д а д ы, к і м т о қ - п а қ. 176-бет.
138. Тыныш десеңші тегінде.	Тыныш өлсеңші тегінде. 176-бет.
139. Көңілге шек шұбалы ой алмаймын.	Ойыма шек ш ү б ө л і ой алмаймын. 177-бет.
140. Мекен берген халиық қылған ол лакекен, Түп иесін кексемей бола ма екен?	Мекен берген халиық қылған ол ламәкән, Түп иесін кексемей бола м е к е н? 177-бет.
141. Жастық қуат үміттің нұры қайтып, Күңгірт тартып бәрінің аяғы іреніш.	Жастық, қ ұ м а р үміттің нұры қайтып, Күңгірт тартты бәрінің аяғы іреніш. 178-бет.

142. Қара жұрт қарап тұрып сөзге нанбас, Ант етем жалғанын жан таба алмас.	Қара жұрт қарап көріп сөзге нанбас. Ант етемін жалғанда жан табылмас. 178-бет.
143. Балалық ақыл жасынан.	Алалдық ақыл жасынан. 178-бет.
144. Ерте ойлаған көнбепті.	Ерте ойлаған көнбекті. 179-бет.
145. Еңбекпен татқан жүректі.	Еңбекпен тапқан қоректі. 179-бет.
146. Тағдырға табділ бола ма? Сабыр қылсақ керекті.	Тағдырға тәбділ бола ма? Сабырлық қылсақ керекті. 179-бет. Тәбділ – амал, айла, бөгеу.
147. Заман-ай, неткен тар едің.	Замана, неткен тар едің? 180-бет.
148. Қыдыры қалың амалы көп, Кем-кетікті айлапты.	Қыдыры қалың, малы көп, Кем-кетікті ел ептi. 180-бет.
149. Дүниені кезіп келгенше.	Дүниені кезіп көргенше. 181-бет.
150. Арманда боп алды-ау деп.	Арманда боп қалды – деп. 181-бет.
151. Шыр айланды артқы жас.	Өнердің, алла, беріпсің Күнде ертелік шыжығын. Баяны жоқ байлаусыз: Тілекте жоқ бұзығын. Сағынсам да үміт бар, Болушы еді қуаныш. Қалқамнан қалдым қарсұрып, Қайткенде болар жұбаныш?! Алла берген арманға Аһ ұрсам болмас алданыш.

	Сабыр тақат қылуға, Қоймады күйік бойына ес. Әбіш сынды жарымнан, Айрылған соң барынан, Жалғанда болмас жұбаныш...
152. Ақылдының сөзіндей үйкі күйде.	Ақылдының сөзіндей ойлы күйді. 186-бет.
153. Денің барша қуаты, Жүректің ақыл сауаты.	Дененің барша қуаты, Жүректің ақыл сауаты. 194-бет.
154. Көзде жоқ назарың.	Бізде жоқ назарың. 196-бет.
155. Жасың мен арыңді.	Жасың мен кәріңді. 197-бет.
156. Үйімнен үй бөліп.	Ойымнан ой бөліп. 197-бет.
157. Ішім бек тарылды, Ұрыңнан асырдың.	Ойым бек тарылды, Өзіңнен асырдың. 197-бет.
158. Оймай қайран жұрт.	Оянбай қайран жұрт 198-бет.
159. Төселіп айтып тұрса ол шайқақтап.	Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап. 200-бет.
160. Тұз жерден ақыл кіріп ұлғайды су.	Тұзу жерден жол кіріп ұлғайды су. 200-бет.
161. Тырнағын салады [деген жолдан соң бір жол өлең қосылған].	Қанатын қайқайтып. 209-бет.
162. Бір жіпті берік байлап, Аяғын байлады.	Бір жіпті бек байлап, Аяғына жалғады. 209-бет.
163. Ынтасы даусын бір- мек.	Ынтасы даусын білдір мек. 209-бет.

164. Не қалатқа аурылды.	Не қалатқа әуірлді. Әуірлді – ауысты, ұшырды. 218-бет.
165. Кетпей құртың еткені.	Кетпей құ й т ы ң еткені. 222-бет.
166. Бүксіп, бақсап ар жағы.	Бүксіп, бықсып ар жағы. 223-бет.
167. Бүгін ажлын, ертең жоқ.	Бүгін жалын, ертең ш о қ. 223-бет.
168. Әлі үміт, әлі серт Жын сықылды құбылып.	Әлі үміт, әлгі серт Жын сықылды бұрылып. Бұл жол кейде “әлі үміт, әлі серт” деп те жазылушы еді. Біз қисынына қарай Мүрсейіт көшірмесі бойын- ша осылай түзедік. М. Ә. Бұл сөз де Мүрсейітше түзетілді, бұрын “бұзылып” орнына “құбылып” еді. 223-бет.
169. Біреуге мылтық үйреттім.	Кімге мылтық үйреттім. 223-бет.
170. Берсең қалар түңіліп.	Бермесен қалар түңіліп. 224-бет.
171. Ойлаймын дегені көңіл үшін.	Ұ я л а м ы н дегені көңіл үшін. 225-бет.
172. Қашанғы өтіп кеткен бүлдір көп күн.	Қашанғы өтіп кеткен б ұ л д ы р көп күн.
173. Құс.	1. Құс – қайт, күдер үз. 225-бет.
174. Қисығын түзеп тұ- ғырға.	Қисығын түзеп тұруға. 227-бет.
175. Рас сөз ешуақытта жалған болмас.	Еш уақытта р а с с ө з жалған болмас.

176. Уақуту дегенменен ісі бар ма?	У а қ т ү б и һ и дегенмен ісі бар ма? 227-бет.
177. Жарлықпен ол сіздерге, сіз де оларға.	Жарлықпен ол сіздерге сызды оларға. 1. Бұл сөз “сіз де” жазылушы еді. Мүрсейіт жазуын біз осылайша “сызды” – жазды деген мағынада шештік. М. Ә. 227-бет.
178. Оларға көзі мен Нәби келді.	Оларға кез - кез і мен Нәби келді. 227-бет.
179. Дәм нәпсі, өзімшіл мінезімен.	А д а м нәпсі, өзімшіл мінезімен. 228-бет.
180. Иман білмей тәғәтті қабыл демек.	Иман білмей т а ғ а т т ы қабыл демек. 228-бет.
181. Мұймин болсаң үйреніп сен де ұқсап бақ.	М ү һ м и н болсын, үйреніп сен де ұқсап бақ. 228-бет.
182. Құран рас алланың сөзідір ол.	Құран рас алланың с ө з і д ү р ол. 229-бет.
183. Айла еттім деп – адамдық атын жойма.	О й л а а й т т ы м адамдық атын жойма. 229-бет.
184. (Мырзақұлға).	Дүйсенқұлға. 231-бет.
185. Өзге қожа шынашақ, – депті.	Ө з г е л е р і аты жоқ - пенен шынашақ, – депті.
186. Күнәлі нәпсім түтпеді ай.	Түтпеді – төзімі жетпеді, шыдамады. 232-бет.
187. Күн шалған жерге тез орған. Ақылға жүйрік мініздім.	Күн шалған ж е р д і тез орған, Ақылға жүйрік м а - ң ы з д ы м. 233-бет.

188. Қаракетпен көз сүз- бей күн көремін.	Еңбекпенен көз сүзбей күн көремін.
189. Артық өнер қиын ба талапты егер.	Артық өнер қиын ба талап- ты ерге. 246-бет.
190. Шешесін ап келді тәңірі қатып.	Шешесін ап келді та- ңы р қ а т ы п. 248-бет.
191. Тұра тұр, енді өзге- сін сұрама енді.	Тұра тұр, жәйін өзгесін сұрама енді.
192. Темір шетік қапас боп тұрады үсте.	Темір шетік ол қапас боп тұрады үсте. 250-бет. Ұғымсыз сөз.
193. Бұл жерге біз кеткен соң самұрық келер.	Бұл жерге мен кеткен соң самұрық келер. 253-бет.
194. Адамзатты көрген соң бірер шошып, Отырды самұрық онан аулақ барып.	Адамзатты көрген соң бүдән шошып, Отырды самұрық қүс аулақ барып. 254-бет.
195. Қанжарды қақ басы- нан шауып қалды.	Қанжармен қақ ба- сынан шауып қалды.
196. Өзенді құлады да жүгірді ұшып.	Өзенді құладды да жүгірді ұшып. 255-бет.
197. Салған жоқ қыздар оның көңіліне әжім.	Салған жоқ қыздар оның көңіліне а ж ы м.
198. Ұзын қара пешментті, ұзын шашты.	Ұзын қара бешпенті, ұзын шашты. 257-бет.
199. Томсарған күлкісі жоқ, көп қансыз сұр.	Томсарған күлкісі жоқ бір қансыз сұр. 257-бет.
200. Екі көзде жанған не қылған жас?	Екі көзде от жанған не қылған жас? 258-бет.
201. Алдауға асы бейішке қашқын болып.	Аллаға асы, бейіске қашқын болып.

202. Жүргені тарс-түрс еткен текепірлеу.	Жүргені тарс-түрс еткен төкөбарлау. 259-бет.
203. Ақырған соң байғұстар өрі тұрды.	Ақырған соң байғұстар ары тұрды. 260-бет.
204. Шіркеудегі сертті ойлап айттың.	Шіркеудегі сертті ойлап айтқан сөзі.
205. Еріккен жалшыға бос бертінбек, Бай ұрыспақ кезінде өзі ұрысқансып.	Еріккеннен жалшыға бос бертінбек. Бай ұрыспаған кезінде өзі ұрысқансып.
206. Өзге қызық суиыс деген шақта.	Өзге қызық суын деген шақта. 261-бет.

ТҰРЫСБЕК [18]82 ЖЫЛЫ ТУҒАН

Әлім батыр – шала қазақ. Әбсәмет – оның баласы, Иссык-кульский көшеде үйі. Әбсәмет үйі – әуелі түрмеден бері Нобельдің оклады, қазір Сенная-Дзержинский. Кейін Иссык-куль көшесінде, ағасыныкінде (Мақаш) тұрды.

Ыстамбек, Тастамбек, Әбсәмет – Ыстамбектің баласы. Тастамбектің баласы Иган Тастақта райпотребсоюз председателі.

Әбсәмет [19]29 жылы қайтыс болды, 58–60-жылдар...

Әбсәмет үйі жалғыз қабат ағаш үй – онша бай емес, кісілікті кісі. Сызда қалада, қырда білікті.

Қырғыз, қазақ бас қосқанда Ноғайбай Шабдан сонда көктүйнек Әбсәмет депті, кішкене кісі, қара...

* * *

Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек,
Ашуың ашытады, ойың – кермек.
Ел жияр, сайлау болса, ет берем деп,
Кезінде сен мендік бол деп берем деп.
Мың теңге алып, уағда қылып кетсе,
Бай шашылар орынсызға бектенем деп,
Сырап малын ойламас сектенем деп.
Қайыр, өсиет, садақа, қажы сақауат
Шариғат турасымен тексерем деп...
Жақсы орынға бір қара мал жан шыққандай,
Сүннетсізге бай құмар көп берем деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар...

* * *

Ал енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар, намыс, ақыл, білім, сабыр, талап.
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тыңдар едің мыңға балап...
Фадалат тұғырлықты іздемейді,
Өсекті, өтірікті жүндей сабап...
Мансап, атақ, ақылың бекке бірдей,
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтады жайқарсымай,
Халаллықны сыпатлар ерікке жүрмей.

СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ ПОДГОТОВКИ К 100-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Мероприятия по увековечению памяти Абая в течение пяти лет подготовки к столетней дате необходимо организовать по следующим трем основным разделам.

Первый из них составляет группа мероприятий по реставрации и организации заново памятных мест, связанных непосредственно с жизнью и деятельностью Абая.

Ко второму... относятся задачи по созданию культурно-научных учреждений, культурно-художественных сооружений, по созданию научно-художественных фильмов и оперно-музыкальных произведений, характеризующих эпоху и общественно-творческую деятельность поэта.

К третьему разделу относятся вопросы научно-исследовательской, литературно-критической, художественно-издательской популяризации и вопросы глубокого, подлинно культурного освоения наследия Абая.

По первому разделу необходимо:

1. Соорудить на месте погребения поэта в урочище Жидебай художественно исполненную гробницу его. Эта работа должна быть выполнена по заказам художника, скульптора, архитектора, с установлением бронзового бюста Абая, с древонасаждением и... прочной изгородью вокруг могилы.

2. Восстановить, реставрировать три зимовки в Чингистауском районе, где жил в разные периоды... Абай.

Две из этих зимовок находятся в урочище Жидебай, недалеко от могилы поэта, на расстоянии десяти километров от районного центра Караул. В одной из зимовок прошло детство поэта, а в другой он жил в последующий период жизни. Третья зимовка находится в урочище Акшоки на расстоянии пятидесяти километров от районного центра в сторону Семипалатинска. Здесь он провел большую часть жизни, совместно со своими друзьями, учениками-поэтами.

Все указанные зимовки должны быть полностью восстановлены, со всеми своими пристройками, должны быть убраны вещами... и предметами обихода, с библиотечками, принадлежностями охоты, спорта, какие были при жизни Абая.

В городе Семипалатинске имеются четыре здания, связанные с именем Абая. Первое из них — медресе Ахмета Ризы и Кемали. Здесь учился Абай до 13-летнего возраста. Второе — дом Бекпая Баисова на улице Абая, где сейчас организован музей имени поэта, третье — дом Анира Молдабекова на Комиссарской улице и четвертое — дом Махмудовых на бывшей Усть-Каменогорской улице. По меньшей мере два из этих зданий должны быть соответствующим образом оборудованы и превращены в памятные культурные учреждения музейного порядка, связанные непосредственно с жизнью поэта. При этом бывшее здание медресе должно быть реставрировано и оборудовано как медресе времен детства Абая, а здание мечети, находящееся во дворе медресе, должно быть переоборудовано и превращено в клуб-читальню имени Абая. Дом же Баисова, оборудуемый сейчас как будущий музей Абая, должен быть превращен в домик-музей по типу домика Чехова в Крыму, домика Лермонтова в Пятигорске. Причем целесообразнее было бы открыть этот домик-музей в Семипалатинске не в доме Баисова, как это решил облисполком, а в доме Анира Молдабекова на Комиссарской улице... Это последнее здание находится не на такой малоллюдной далекой окраине города, как дом Баисова, а в самом центре города и имеет сравнительно большую площадь, чем дом Баисова...

На остальных двух домах должны быть установлены мемориальные доски.

По второму разделу.

Приступить, начиная с 1941 года, к созданию (в течение 3—5 лет) литературно-научного, культурно-организованного, большого музея Абая в городе Алма-Ате... Этот музей, организуемый по типу Пушкинского, Горьковского музе [ев], должен сосредоточить в себе все, что касается жизни, деятельности и литературно-исторической эпохи поэта. Как первый и единственный литературный музей Казахстана, он не должен ограничиваться только деятельностью и эпохой Абая, а по возможности должен шире охватить эпохи и памятники всех периодов истории казахской литературы. Там должны постоянно возникать отделы, посвященные и другим

поэтам, писателям прошлого и отчасти настоящему казахской литературы. Имея в виду огромную перспективу развития этого музея и его колоссальную научно-историческую ценность, необходимо планировать организацию музея в солидном, значительном масштабе по части капитальных зданий и сметных ассигнований для него.

Необходимо приступить в самое ближайшее время к [решению] вопроса о сооружении монументального памятника Абаю в столице Казахстана. Должны быть предварительно тщательно продуманы идея и суть самого памятника, и проект его должен быть поручен по индивидуальному договору одному из лучших скульпторов Союза.

а. Также необходимо соорудить в г. Семипалатинске и в родных местах поэта в пределах Чингистауского района скульптурные группы, изображающие поэта в разных видах его трудовой деятельности. Проекты, эскизы этих сооружений должны быть собраны по специальному конкурсу.

б. Создать силами лучших художников Союза и Казахстана ряд ценных полотен, воспроизводящих образ Абая в окружении его учеников-поэтов, ссыльных друзей поэта, в обстановке его обыденной жизни и творческого процесса. В целях получения наибольшего количества ценных трудов организовать также особый конкурс среди художников.

Создать научно-исторические, биографические и художественные фильмы, отображающие жизнь, борьбу и творческий облик поэта. Широко используя музыкальное наследие самого поэта, создать оперно-музыкальные произведения, посвященные также эпохе жизни и деятельности Абая.

По третьему разделу.

1. Необходимо вести в течение предстоящих пяти лет непрерывную систематическую работу по части научно-издательской.

2. Должно быть обеспечено настоящее иллюстрированное академическое издание всего наследия Абая на казахском и русском языках.

3. Обеспечить готовность тщательно... исполненных подстрочных переводов произведений Абая, чтобы они могли быть переведены на все языки братских народов Союза.

4. Поднять на высокий, качественно значительный уровень вопрос научного изучения исторической эпохи, биографии и творческого наследия поэта. Привлечь для этой

утружденной научной работы в помощь научным учреждениям, наличным силам в Казахстане также и силы авторитетных научных учреждений Академии наук, институтов Союза и также силы известных ученых-литературоведов, историков, востоковедов и т.д. Объединенными усилиями этих групп создать монументальные историко-литературные труды об эпохе, о жизни и творчестве поэта. И эти труды должны быть изданы на казахском и русском языках.

Обеспечить наибольшим количеством фактических материалов, документов, воспоминаний, архивных данных, фотоматериалов, списков сохранившихся рукописей, библиографических материалов, книжных фондов – вопросы предстоящего научно-исследовательского, литературно-критического изучения истории края и истории казахского народа в период жизни поэта и в периоды, предшествующие его жизни. Организовать компетентные научные редакции всех изданий [в связи со] столетним юбилеем. Систематически посылать экспедиции в районы Семипалатинской, Карагандинской, Павлодарской, Восточно-Казахстанской областей, а также в города Западной Сибири по сбору всех видов материалов, экспонатов, вещей и документов, особенно архивных данных, касающихся жизни поэта и жизни его друзей, ссыльных 80-х годов.

Предусмотрительная, своевременная организация Советом Народных Комиссаров Казахской ССР юбилейного комитета по столетию Абая требует теперь планомерной, непрерывной [его] работы ... Этого требуют, во-первых, задачи наилучшей подготовки к юбилею, во-вторых, разностороннее множество... мероприятий, к осуществлению которых уже необходимо приступить немедленно, введя в бюджет 1941 года ряд обоснованных, разработанных сметных предложений, ассигнований.

В целях продуктивной, систематической и целесообразной организации работы самого юбилейного комитета необходимо создать по трем вышеуказанным разделам три основные секции комитета, расчлнить круг задач и обязанностей по ним и приступить к обсуждению и осуществлению их, имея уже постоянно действующий контингент лиц соответствующего аппарата комитета.

*По поручению юбилейного комитета
при Совнаркоме КазССР*

ҚАЗАҚТЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСПАСЫНЫҢ БАС РЕДАКТОРЫ Ж[ОЛДАС] Ғ. ОРМАНОВҚА

Сіздің баспа әзірлеген Абай жинағының қолжазбасын түгел қарап шығып, өзімше қажет деген жерлерге көп түзетулер кіргіздім. Әзірлеген қолжазбада машинистка қаталарынан өзге, Абай текстіне бұрынғы баспалардан кіріп жүрген, арылмай жүрген аса орасан сөз қаталары болушы еді. Бұл қаталықтар 1939 жылы шыққан екі томдық Абай жинағында және сондағы қаталарды көбінше сынсыз қайталаған 1945 жылғы академиялық баспада орын алған болатын. Сол кездегі Абай текстің қолдарынан өткізген Тіл-әдебиет институтында істейтін адамдар Абай текстіне өздерінің әр алуан өрескел айшығын салған. Осы реттен қарағанда, қазіргі Сіздер әзірлеп отырған Абай жинағы көп былық қаталықтардан арылған, шамасынша таза әзірленгей жинақ болса екен деген талап ойлаймыз.

Түзеген сөздерімді беттерін айтпай, түзелген түрлерін де санап өтейін: Олар: “ығы”, “ой желке”, “жоталы”, “салық”, “бол-бол”, “ол кісі”, “жалғасқан”, “болсашы”, “үрген ит”, “тебіренді”, “ысынып”, “төмендеп”, “желғабыз” деген сияқты бұрынғы баспаларда басқаша айтылып, өлең жолының мәнін өзгертіп, реңін бұзған теріс сөздердің орнына жазылды. Бұл саналғандар, кем қойғанда, он шақты өлеңнің тексті бұзылғанын көрсетуші еді.

Бұдан басқа 112-бетте “Күз” өлеңіне 1945 жылғы баспадан қалып қойған, 1939 жылғы баспаға ең алғаш рет қосылған аса қадірлі екі шумақ, сегіз жол өлең болатын. Соны кіргіздім.

Екінші бөлімде, 36-бетте бір жол өлең тасталған екен, оны қостым.

Ендігі ұсынысым: 132-беттегі Онегиннің “Хатыңнан жақсы ұғындым” деп басталатын өлеңді бұл орыннан ауыс-

тырып, 124-бетке апарып қою керек. Үйткені бұл сөздер Онегиннің “Таңғажайып” дейтін ойлану, толғануынан соң Лариндер бақшасында бірінші рет жүзбе-жүз кездесуде Татьянаға ауызба-ауыз айтылған сөздің ізімен жазылған. Оның орны дәл осы арада. Бұрынғы баспаларда, ескі қолжазбаларда да бұл ретте қаталықтар жасап жүрген болатын.

Ендігі бір ұсынысым: Крыловтан Абай жасаған аудармалар жөнінде. Бұлардың арасында Абай жасаған аудармамен қатар өзгелердің аудармаларын бұрын былықтырып қосып жіберушілер жоқ па екен деп көп күдіктенемін. Сол себепті Абайдың 1909 жыл басылған баспасын тауып алып отырып, сондағы Крыловтан жасалған аудармаларды ғана Абайдікі деп қосу лайық. Сол баспада жоқтың бәрін шығарып тастау керек. Ол баспа менің өз қолымда қазір болмағандықтан, осы жұмысты баспаның ішкі редакторларының біреуі әдейілеп ұқыптап тексеріп өтсе деймін.

Ендігі бір ұсыныс, Абайдың кейбір кейінгі баспаларда қосылған ұсақ өлеңдері туралы. Бұлардың ішінде мәнсіз, нәрсізі болудың үстіне, кейбірінде тұрпайы сөздер кездеседі. Сондықтан оларды арнаулы баспа болмаса, жалпылық осы баспа сияқты жинаққа кіргізбесе де болады. Осы ретте шығарып тастау керек дейтіндерім: ең бірінші өлең “Кім екен деп”, одан кейін “Шәріпке” және “Разаққа” деген өлеңдер. Одан соң Құнанбай мен Оспанға арналған кейбір өлеңдер де ойланып басуды қажет етеді.

Ең соңғы ұсынысым, Абайдың кей өлеңдерінде тұрпайы сөздер кездеседі. Әсіресе Абай заманында онша өрескел, сөлекет көрінбеген, бұл күнде біздің жастар айтудан ұялатын, оқыса именіп оқитын: “ойнас”, “көт”, “ұма” — деген тәрізді натурализмдер бар. Енді осыларды баттитып баса бермей, көп точка қойып, түсіріп кетіп отыру қажет сияқты. Бұл жұмысты да баспаның ішкі редакторы қадағалап қарап шықса деймін.

Соңғы айтылған бірнеше ұсыныстарым жөнінде баспаның редакторы менімен нақтылап сөйлесіп, әр жайын жекелеп анықтап алуына болады.

Рецензент *Мұхтар Әуезов*.
27.V.1952 жыл. Алматы.

АБАЙДЫҢ БАСЫЛЫМДАРЫ ЖӘЙІНДА

Дәлелдері

Бірнеше справка 1933 жылы: 62 өлең, екісі поэма.

1909 ж. 1933 жыл айырмасы: 45 қара сөз, 1 тарихи сөз.

Мүрсейітте жоғы 45-ішінде Лермонтов, Бородино, Вадим, Пушкин –Ленский – 1086 жол.

С п р а в к а л а р:

1909 ж[ылғы] бас[ылымда] – 5399 ж[ол] аудармамен Мүрсейітте бар [бір-ақ] басылмағаны 45 өлең, 1086 жол, екі поэма-ды. 45 қара сөз.

Аударма: Пушкиннен – 352 жол. Буниннен – [16 жол], Лермонтовтан – 398 [жол], Крыловтан – 180 жол. 1909 жылы – 5399. Мүрсейіттен басылмағаны 626 [жол]. Мүрсейітте 1909 ж[ылғы] жоғы – 1098 [жол]. Барлығы [19] 33 жыл мен [19]45 ж[ылғы] – 7133 жол.

1909 [жылғы басылым] – 5399 жолдан 1090 [жолы] аударма. Оригинал – 4309 жол.

Дәлелдері

1. [18]82 жылдан бастау керек – 37 жасынан.

2. 1909 жылғыдан жоқтар...

3. Мүрсейітте жоқтар... Документсіз... “Абайдың архивінен табылған өлеңдер емес”.

4. Кәриялардан алынған.. ол сенімсіз [13]*. “Сондықтан бұлардың бәрі де біреудің есімде қалып еді дегеніне сүйеніп, жинаққа кіргізілгендігінде сөз жоқ”.

5. Шығысқа тарту – ескілік. [8] “алғашқы кезде еліктеді дегенінің өзі де бекер 110, 121, Абайға жапқан жала”...

* [13], [8], [15], т.б. Осы іспеттес квадрат жақша ішіне алынған цифрлар рет санына қарай берілген мағынаға орай қаралсын дегенді білдіреді.

6. [15] Ұлы адам мұрасын ұсақ-түйекпен өлшемеу керек (“Сап-сап”).

7. Сегіз-ақ өлең – 86-ақ жол, – дейді... бекер: [16] “Сап-сап, көңілім” – 59 [жол], “Жарқ етпес...” – 8 [жол], “Тайға міндік” – 45 ж[ол], [барлығы] 112 жол.

8. Абайдағы шығыс әсері дерлік бейнелер – еріксіз жүкқан азды-кемді қайшылық қана. – Осының өзі автордың [Нұрышовтың] қайшылығы.

9. “Шәріпке” деген орынсыз өлеңді айтқызу тіпті қиянат”...

10. Абайдағы шығыс әсері дерлік азды-кемді қайшылықты бұлармен дәлелдемеу керек және сондай жағдайда жүргенде, Абайды ондай болмашы белгілердің қалғандығына таңданбау керек. Жұртшылықтың көңілін оған аударып, кері сілтемеу керек.

11. “Абай халық тұрмысындағы ескілікке: надандық, еріншектік, өтірік, өсек, алауыздық сияқты ұнамсыз әдеттерге қарсы күресті” дегенді көп айтып келді.

12. [5] “Абайдың өзі шығыс әдебиетінен үйренді” деген сөз көмейімізде тұрады”...

13. [4] “Бірақ мұндай нашар, мағынасыз шығыстың кертартпа дәстүрлерінен жазылған өлеңдерді зерттеп білмей тұрып, Абайға таңа салуға болмайды”.

14. “Көрінің Абайдікі дегеніне сеніп-ақ қояйық, ал соның нақ пәлен жылы жазылған дегеніне қалай сене аламыз”?

15. [5] Сондықтан осы жаңа өлеңдерді Абайдың бұрынғы өлеңдерінен әрі қоюдың өзі күмән туғызады. Бұған себеп: олардың идея жағынан Абайдың бұрынғы өлеңдеріне жатпайтындығы.

16. [7] Абай алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ, бойдағы талантты жарыққа шығарған жоқ.

П л а н

1. Абайтану жас ғылым – олқылығы бар... әлі өседі... Бұрынғы айтқандарымызда қаталар болған... Соны түзеп, әр жазуда, зерттеуде тың ойлар қоса түсу арқылы өзіміз де өсіп келеміз...

2. Абай туралы... Пушкинге айтқанын белгілі дәрежеде қолдануға болады. Бірақ Абай Пушкин емес, жазғаны кем...

Мәдениет ой-санада қазақ тарихында Пушкин заманындағы орыс мәдениетінен төмен...

3. Абайдың мұрасы туралы зерттеу, сынау, ойлану керек, күдік те айтуға болады. Бірақ онысы – осының бәрі документке, зерттеуге, немесе көңілге анық қонымды дәлел, өнімді ойға сүйенсін. Құрғақ күдік ғылымды өсірмейді, ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, нәсілі жоқ гүл болады.

4. Нұрышов қалай жазды?.. дәлелдері... бірінші, екінші... и т.д.

5. Осыларға қарсы дәлелдер... ең әуелі – 86-ақ жол емес... 112 жол және бар. Оның ішінде “Сап-сап, көңілім”, “Тайға міндік”, “Жарқ етпес...”. Жас дәуірі осы.

6. 1909 жылда[ғы өлеңдер жинағы] мен Мүрсейітте жоққа [қолжазба көшірмесінде жоқ өлеңдерге] күмән айтуға тура келеді. Санайық: 1909 жылы [жарияланған жинақта] – 5399 жол, оның ішінде аударма – Пушкиннен 352 жол, Лермонтовтан – 398 жол, [Гете, Байрон осында], Крыловтан – 180 жол, Буниннен – 16 жол. [Жалпы] аударма жиыны – 946 жол. Өзіне қалатыны – 4309 жол [яғни] 1909 жылғы баспасы осы.

Мүрсейітте бар, басылмаған 17 өлең еді. 626 жол, 45 қара сөз, бір тарихи сөз. 1933 жыл 62 өлең қосты. Бұның 45 өлеңі Мүрсейітте жоқ – 1086 жол, екі поэма қосты, 45 қара сөз, “Вадим” Мүрсейіттің кей жазбасында бар, кейінде жоқ. Сүйтіп, 1933–[19]55 ж[ылғы] басылымдары бұрын шыққан 5399 жолға – бұрын басылмаған Мүрсейіт жазбасымен, онда жоқтан 626 [жол] және тыңнан қосылған 1086 жол, [барлығы] 1708 жол қосты... Қара сөзін қойғанда, өлеңінің өзінен ғана үштен бірдей. Бұрын 5399 жол болса, енді 7133 жол болды. Қара сөз өзіне басқа...

7. Бұл еңбекті күдікшіл Нұрышов есептемейді... Оның айтқан күдігіне қарасақ, кәрияның аузынан алынған. Мүрсейітте жоқ 1909 ж[ылғыда] жоқ... жас шағы емес, жалпы дәлеліне қарағанда, бәріне күдіктену керек. Ол ғана емес, кәрия шетінен ілініп тұр... бар ауызша мұра дегенге күдіктену керек. Біз ХІХ ғасыр ортасына шейінгі безписьменный халқымыз. Кәрие айтты деп Бұхар, Махамбет тобы барша – ауызша жеткенге күдіктену керек. Рас, кәрие екі түрлі: халық бар алтынын сақтаған, үстем тап өкілі – халық қанаушысы бар екеуі де өзінше таптық мүддесімен сақайды. Бірақ, осыған

қарап ауызша жеткен, ел есінде қалғанды түгел күдікке ұшыратамыз ба? Онда не қалады? Кімге пайда? Бұның түбінде нигилизм шықпай ма?..

8. Мүрсейітке келейік: Абайдан 10–15–17 жас кіші... Ол 1896 жылдан Абай жина дегеннен бастап жаза бастаған... Онда көп нәрсе жоқ.

9. Кәриелер кім? Көкбайлар... Мағауия, Ақылбай, Кәкітайлар. Бұлар не қосып отыр. Көптен-көпті қосты – 1086 жол. Олардың ішінде – ұсақ та бар, бірақ ірі де көп... Лермонтов, Пушкин аудармаларынан бастап бәрі бар. Жылына неге сенеміз? Ендеше, бар жылға сенбеу керек, кәрілер берген...

10. Абайдың архиві жоқ... Мүрсейітте осылардың сол кезде бәрінен білгенді алған емес. Нағыз Абайдың хатшысы да емес... Ол кішкене молда... еді. Ертеде өлген.

11. Үлкен мәселе – жас дәуірі неге жасалған. Абай [16] алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ.

Бұнда не зерттеушілік, ғылымдық, не Абай мұрасына пайдалы боп қосылған, Абайды танытуды байқатқан не олжа бар?

Ең әуелі Абай 37 жаста ғана ақын болды, тек “Қансонардан” бастады дегенге кім сенуге болады? Сондай піскен, толық өлеңнен бір-ақ бастау пайғамбарлық дарығандай бола ма (40 жасқа келсе). Өмірбаянын қоялық, ал жастығына, Абайдың өздігінен біртіндеп өсуіне қонымды, сыйымды, тек Абай ғана айтарлық өлеңдер болса, неге беземіз? “Абралыға”, “Сап-сап, көңілім”, “Тайға міндік”, “Жарқ етпес...” – Абай жазуға лайық емес деп кім айта алады? Осылардан реалист, сатирик болатын сыншы, ойшыл Абай көрініп тұрған жоқ па?

12. Осыны ұғынып көру, зерттеу ғылымдық іздену болар еді. Күдіктенсе, осыдан мынау шумақтар, мынау жолдар, немесе мынау өлеңдер Абайға қонбайды десе, өнімді, жемісті ой болар еді. Нұрышов осыны айтса, Абайды тануға көмектесер еді. Ол мүлде жоққа шығармақ... Мақсат не, түсініксіз – жаппай сыпырып тастау.

13. Жаман өлеңдер, ұсақ-түйек... ұят өлеңдер. Соған “Шәріпке” кіреді. Ол – қалжың-сатира, халықтық мысқыл. Ол әйел және құрбы, күйеуі Абаймен құрбы. Қалжың тұрпайы натуралистік, бірақ Абай ғана айтарлық қалжың. Нұрышов күдіктенген “Абралыға” тіпті қызық. Намазды мазақ етеді.

Кирәтін оқытып
көріп еді шатылды...
“Еннатайына кәлкәусар”
Пошал дереу қунакар.

“Пошал” деген орыс сөзі мен құран аятын араластыра мысқылдайды, богохульства... бұны да Абай ғана айта алады.

Жастық өлеңдер Нұрышовтың ең өші, әсіресе үлкен дәлелі – Шығыс арқылы айыптау, жазалау сарынмен келгені аңқып тұр...

Жә, Шығыс кім? Нұрышовша құбыжық. Шығыс кім? Шығыс – Абайлар. Абай арабты білмеген, парсы тілді де жете білмеген. [Шығыс әдебиетіндегі] Науаи, Физулиерге еліктеген, ия, ол күнде еліктеген. Жастық солай келеді. Бірақ сыртқы түріне еліктеген... Мазмұны қызық, таза қазақ жасының тілегі... Бұнда мистика жоқ. Қожа Ахмет, Сопы Аллаяр, Сүлеймен Бақырғани жоқ. Ақырзаман жоқ...

Шығысты екі айыра ұғыну керек... Низами, Науаи, Физули – біздің классиктер. Абайдың жас күніндегі қызығы сол. Осылардан тек ғашық-машұққа жөнін ғана алған. Олардағы сопылық сарынын да алмаған.

Ц и т а т а л а р:

Сынаған ақындарының атының өзі қандай? Осыны ойланбасқа бола ма? Әліпби – (цитата) қандай мазмұн, мақсұт-пен жазылған? Ортасы, аяғы: сұлудан басқа, жастық құмар-құштарлықтан басқа тағы да не әулие-әнбие, махшар, не тәубе, бірін сездіре ме? Осылармен салыстырғанда кейінгі қайшылықты, тар көлемді “Алланың өзі де рас, сөзі де растардың” мазмұндық, идеялық жағы кертартпа боп жатқан жоқ па?

Рас, кемшіліктер бар – ол тілде... үлкен олқылық... Бірақ идеяда жоқ... Заманына берген баж... кейін осы тілдегі шұбарлықты жеңгені Абайдың да, біздің де мақтанышымыз... Жаргонды осында қолдану табыс емес... бірақ соның болып, ақыры соны жеңіп келген Абай болғаны зерттеушіні, бағалаушыны қызықтыра түспес пе еді? Тек кесіп қана тастау... әсіресе, дәлелсіз құр қараборандатумен, дәрменсіз шалағай шабуылмен, дау емес далбаймен жойып тастау ғылым адамының ойы ма, ісі ме?

14. – Нұрышов жастығынан неге тағы таппады деп айыптаса жақсы еді... Жастығы (шалағайлығымен, заңды кемшілігімен) не бердің, ұсақ-түйек деп сөз бастады – бұл пікір де айтысқа нәр беретін дәннің жоқтығын көрсетеді...

15. Шығыс жөнінде Нұрышовта бірнеше қайшылық бар... Және онысы өте сыңаржақ, тағы ғылым атынан шыққан адамға кешірместік қайшылық (цитаталар [алыну керек]).

16. Бізде қаталар болған. Осы жөнде ой есу нәтижесінде көп диссертациялар жазылып жүр. Абай тарихта, педагогикада, психологияда, философияда, тілде, әдебиетте зерттеушілер арқылы көп танылып келеді. Сәбит нәтижесі – монография, Қажым нәтижесі – докторлық диссертация, менің ізденуім, Абайды тану нәтижесі – “Абай” романы, монография деп білем. Осыған өзім емес – бәрі, Абайды зерттеуші жолдастар, көмек етті, ой қосты – қарыздармын... нәтижелер біздер ғана емес, халыққа, халықта...

Осының бәрін Нұрышовша сілке тастау ғылым емес, әлеуметтік, идеялық бағасы бар іс те емес.

Көбінше, пеш үстінде жатып ап, бал ашудан туған тұл нәтиже... Бұдан басқа өнімді оймен, орынды күдіктерді дәлелдей айтса, Нұрышовтан да басқа жолдастардан да көмек күтеміз де, алғыс айтамыз. Ал әсіресе Нұрышов мына мақаласымен оны айтуға жарамаған.

АБАЙ СӨЗІ ДЕЙДІ*

Ойландым да құрғалдым,
Өз мінімді қолға алдым.
Жүрегіме қарасам,
Айнадайын таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Сен жақсысың дегенге
Ісіппін де кеуіппін.
Арамдық пен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын.

*Абайдың “Ойға түстім, толғандым” өлеңінің ел аузында айтылып жүрген бір нұсқасы.

“ОНЕГИН”

1890

1. “Бай сейілді” – қайшылық болыс сыны да қатты.
2. “Келдік талай [жерге енді]” түр [жағынан] шебер. Түңілу, көп надан, бір жалғыз.
3. “Өзгеге, көңілім [тоярсың]” – өлең туралы, ел уайымы, ашу.
4. “Жазғытұрым” – ел, шаруа, ел-жер, натурализм.
5. “Ақылбайға” – алты жол – түрі [жағынан шебер]. Тәрбие, жас талапсыз.

1891

6. “Көзінен басқа ойы жоқ” – надан молда. Қара сөз [бен] тақырыптас.
7. “Жастықтың оты жалындап” – таза жасқа жаны ашу, тәрбие.
8. “Қызарып, сұрланып”.
9. “Көзімнің қарасы” – жастар, тең махаббат.
10. “Менсінбеуші ем наданды” – ызалы ой, қамқорлық ой.
11. “Қайғы шығар ілімнен” – терең, сорақы галерея.

1892

12. “Бойы бұлғаң”.
13. “Оспанға”.

1893

14. “Ал сенейін [сенейін]”. Аударма Лермонтовтан (Гете).

1894

15. “Антпенен тарқайды” – бұзықтардың баталасуы.
16. “Қайтсе жеңіл болады [ел билемек]” – терең сықақ, қатты сатира.
17. “Әсемпаз болма [әрнеге]”.
18. “Әбдірахман[ға]”.
19. “Қыздарға”.

1895

20. “Талай сөз [бұдан бұрын көп айтқанмын]”.
21. “Атқатып”.
22. “Көлеңке басын [ұзартып]” – табиғат.
23. “Лай суға [май бітпес қой өткенге]” – дін. 1902 ж. “Алланың өзі де рас [сөзі де рас]”.
24. “Өлең [сөздің патшасы, сөз сарасы]” – өнер.
25. Әбдір[ахманға] 3 өлең.

1896

1. “Малға достың [мұңы жоқ малдан басқа]”.
2. “Адамның кейбір кездері”.
3. “Көңіл құсы [құйқылжыр әр тарапқа]” – ән.
4. Әбдірахман[ға] – ел ішіне сау келіп, тағылым айтсаң, жол көрсетсең арманым бар ма?

1897

1. “Көк түтін [алдындағы келер заман]”.
2. “Алла деген [сөз жеңіл]”.
3. “Құлақтан кіріп [бойды алар]” – ән.
4. “Құр айғай бақырған”.

1898

1. “Желсіз түнде [жарық ай]”.
2. “Болды да партия [зарым]”.
3. “Өлсем, орным [қара жер сыз болмай ма?]”
4. “Жүректе қайрат болмаса”.

Көп аудармалар, Крылов.

1899

1. “Есінде бар ма жас күнің”.
2. “Жүрегім менің қырық жамау”.

1901

1. “Жапырағы қураған [ескі үмітпен]”.

16.IV.49 г.

ПОЭЗИЯ

Стихи о народе. О женском вопросе
О поэте, его лири[ке] О чиновниках
О молодежи О быте (четыре времени)

Ақыл мен жан – мен өзім, жан – менікі,
“Мені” мен “менікінің” мағынасы екі.
Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел баста,
Менікі өлсе өлсін, оған бекі.
Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бір-ақ қайтып келіп ойнап-күлмес.
“Мені” мен “менікінің” айрылғанын,
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес.
Көңіліме тек шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Түбінде баянды еңбек егін салмақ,
Жасында оқу оқып, білім алмақ.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған.
Құтырды көпті қойып аз ғанасы,
Арызшы орыс олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы.

Поэмы.

Переводы.

Қара сөз – стр. 7.

Абай – заступник интересов крестьянства, выразитель его чаяний. Чернышевский и его соратники сосредоточили главное внимание на идейно-политической подготовке передовых людей России к демократической революции, разоблачению реакции и либерализма... “образованных крепостников”. стр. 11.

ЗАМЕЧАНИЕ К АНАЛИЗУ

1. “Қақтаған ақ күмістей”, “Жыртақтаған, тыртақтаған” – не эстетич. сөздер [натурализм]. Өлең екіұдай: басы қандай көркем, соңғы бөлімі бөлек дүние-көріністен туған көңілсіздік. Логика жоқ... Единство жоқ.

2. Халық поэзиясымен байланысты – баса айту.

3. Панисламизм – нышаны – [қара сөзден]...

4. Лени[н] – цитату перевести лучше.

5. Черныш[евский] искусство – не только объясняет жизнь, но и выносит приговор над ее несовершенствами – это нужно при упоминании эстет[ики] Абая.

6. “Жазғытұрымда” пантеизм жайы.

7. Абайға осы жол...

8. Әр жылдың өлеңін топтап айту [қалың ел].

9. 139-бет Аб[ай] философиясында екі алуандық: от природы – идеалист; об общ[ей] закономер[ности] в значительной степени материалист.

10. Поэмаларды бөлу.

11. Лирикаларды жылдарға бөлу.

12. Низамиден аударған әдісі Пушкинге қолданылады.

13. “Қара сөз” аяғында... Пушкин тілі туралы.

“ТҮЙЕ ҚУҒАН ҚАТЫН [ШӘРІПКЕ]”

88-[б.] Есек.

90-[б.] Бақа мен өгіз. Піл мен қанден. Разаққа?
Ескендір, Темір, Шыңғыс?

1. Ығы.

2. Ой желке.

3. Жотасы – жоталы.

4. Салқы – с а л ы қ.

5. Бол-бол.

6. Үлгісі – ол кісі.

7. Жолығысқан – жалғасқан.

8. Об изданиях болсайшы – болсашы.

9. 11 – “Күз” – екі шумақ, со стр. 132 – “хатыңнан”
нужно перенести на стр. 124.

10. Ұрған ит – үрген ит [137-б.].

11. Тербенді – тебіренді – 43.

12. [Сініп – ысынып] [61-б.].

13. Тұманды – төмендеп [161-б.].

14. Желқобыз – желғабыз [182-б.].

35-[б.] жол тасталған, 68-б. Қара шекпен? Ала қойлар?
Қарға [мен] түлкі? Екі вариант?

“Т ү й е қ у ғ а н қ а т ы н ғ а [Ш ә р і п к е]”

88-[б.] Есек [алтын].

90-[б.] Бақа мен өгіз тыюын.

Піл мен қанден.

1. Ығы.

Разаққа?

2. Ой желкем.

3. Жотасы – жоталы.

4. Салқы – салық.

5. Бол-бол.
6. Үлгісі – ол кісі.
7. Жолығысқан – жалғасқан.
8. Об изданиях болсайшы – болсашы.
9. 112-[б.] “Күз” – екі шумақ, со стр. 132-[б.] “хатың...”
нужно перенести на стр. 124.
10. Ұрған ит – үрген ит [134-б.].
11. Тербенді – тебіренді [43-б.].
12. Ісініп – ысынып [161-б.].
13. Тұмандап – төмендеп [161-б.].
14. Желқобыз – желғабыз [182-б.].
- 35-[б.] жол тасталған. 68-[б.] Қара шекпен? Ала қойлар?
Қарға [мен] түлкі? Екі вариант?

* * *

“Көлеңке басын ұзартып”.

Ермен шықты ит қылып,
Бидай шашқан егінге...
Стих “малға достың”...
Еңбекті сат, ар сатып неге керек.

Стр 9. [18]86 жыл. Өлеңдері үш жік: I. Қанық сыры – қоғамдық мін. II. Ат сыны, жаз, табиғат. III. Қас буынға, интернат.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ РУХАНИ КӨЗДЕРІ

ПОЭТИЧЕСКОЕ ОКРУЖЕНИЕ АБАЯ

В своей статье мы не будем касаться большинства тех положений и взглядов, которые были высказаны в различное время о поэтическом творчестве Абая. Здесь мы затронем один малоизученный вопрос... Это поэтическое окружение Абая, окружение его произведений. Поэт помимо тех материалов, которые сам видел, сам почувствовал и о которых думал... многое извлекает из литературного мира. Эти данные исходят от литературы Востока и Запада.

Кроме этого, от собственного самобытного литературного наследия поэта разветвляются, отделяются новые... литературные явления...

Все творчество Абая кажется течением казахской степи, исторически соприкасающимся с культурами Востока и Европы. Еще одно сравнение можно сделать исходя из того, что Абай в детские годы был воспитан двумя матерями и потому близкие называли [его] “Телкара”. В действительности его поэтическая биография помимо самобытной, чисто казахской стороны, как говорили выше, благодаря восприятию им двух культур ставит его в положение “телкары” в плане литературы. Конечно, из этого не вытекает, что у Абая нет своего, казахского облика. Берег есть берег, а русло остается руслом. Источники, берущие свое основное начало от великого русла и попутного русла, и составляют основной... облик поэта.

Ребенок, принадлежа двум матерям, хотя питается одновременно у обеих, его организм развивается... по-своему.

Обратим внимание на тех поэтов Востока и Запада, которые явно видны в произведениях Абая. Начнем с Востока.

В мире ночи, в тяжелой атмосфере схоластического медресе, в медресе имама Ахмета Ризы начинается воспитание будущего поэта. Его окружают люди, одетые в длинные халаты, со стриженными усами, в чалмах, эти люди проводят бесплодные дни в молитвах, в вымаливании подаваний: это старые халфе, невежественные ученики слепого хазрета.

В те времена в этой среде не могла ужиться ни пытливая мысль, ни фантазия, и степной мальчик между вызубриванием религиозных писаний начинает искать чего-то. Мысль мальчика привлекает что-то другое, чем эта среда и этот мир. Его привлекает новое прекрасное джайлау. Он, называя имена “Навои, Шамси¹, Сайхали²”... просит от них помощи, вдохновения. Он называет их поэтами-глашатаями, поэтами-покровителями, им верит. Мальчик, успевший уже ознакомиться с литературой иранцев, арабов, турков, начинает подражать этим поэтам и писать стихи в их духе... [что] является плодом искания того времени. Язык его изобилует арабизмами, фарсизмами (иранизмами). [После знакомства] с Навои, Хусаин[ом] Байкара³, Бабуром, Мухамед[ом] Саликом⁴ и другими чагатайскими поэтами первые попытки следования за ними уводят его дальше от своего родного языка. Красавицу начинает воспевать по обычаю Востока. Это чувствуется не только в языке, но в рифмах стихов. Вроде того стиха — рубаи — четверостишье. Первые три строки рифмуются между собой, а четвертая строка рифмуется с четвертой строкой следующего четверостишья. Этот образец чужд казахам, этот образец является арабским, персидским. Если в стихах содержатся отдельные тюркские слова вроде “юзи”, “кози”, то они произносятся по-особому. При переходе арабо-персидских влияний на почву тюркизма начинается подчинение последнего в угоду новых влияний.

Молодой поэт Абай, подчиняясь этому без критики, вместо того, чтобы говорить “көзі”, “жүзі”, начинает поддаваться влиянию и говорит “кози”, “юзи”...

Подобно этому, начиная с первых букв алфавита, свои стихи, посвященные любимой девушке, [он] заканчивает чисто по-казахски:

Иузи — раушан, көзі — гәуһар,
Лағилдек бет үші әхмәр...

Все же в этом стихотворении видим явные следы подражания. Хотя внешне выглядят по-казахски: четыре строки, где третья строка не рифмуется, все равно это стихотворение написано как гаруз.

Этот период показывает попытки Абая чисто подражательного порядка не отстать от чагатайской поэзии. Это видно [из] тематики, языка, ритмики, иногда рифм и сравнений (вроде “Көзі гәуһар сияқты”).

Вот что вливается в течение Абая от восточного берега. По-видимому, восточная книжная поэзия в казахскую поэзию введена впервые не Абаем. Ее влияние мы ясно видим в произведениях акынов Арки, Жетысу – Ибрая, Албана Асана, Машхура, Ахана-серэ, в особенности у акынов Сырдарьи во главе с Шортанбаем и Шади. В большинстве случаев помимо арабо-персидских слов на арабо-персидский лад (вместо “дейді” – “деиди”, “көрді” – “корди” и т. д.).

Все это берет свое начало либо через чагатайские религиозные киссы, либо от поэм “Шахнаме”, “Юсуф и Зулейха”, “Лейли и Меджнун”. В пределах казахской литературы, в частности в связи с творчеством Абая, исследование влияния гаруза является насущной проблемой, стоящей перед литературоведами.

Что касается Абая, то эти стихи не изменяют свои восточные формы. В устах Абая эти стихи звучат не по-казахски. Абай еще не освоил, творчески не воспринял, а остался на уровне чистого подражания.

В первых своих попытках найти просвет в ночи медресе молодой поэт так протягивает свои руки к поэзии Востока, так приходит к этому берегу.

Это начало. (В дальнейшем, хотя Абай и отошел от подражаний детской поры, но до конца своей жизни не терял связь с этим берегом). В поэтическом творчестве Абая восточное начало, проходя красной нитью, завершается его стихотворением “Алланың өзі де рас, сөзі де рас”, написанным в 1902 году.

Коронация Спайтца по А.А.Легкову.

Афан. Купандов (1845-1904)

Коронация в сентябре XIX в. Коронация Романовых.
ночью в том же месте (вспомогательная коронация в Преем.

Оформление в коронационной короне (вспомогательная коронация)
и орд. Св. Анны (вспомогательная коронация) в ст. - в 1845 г.
в коронации (вспомогательная коронация) в ст. - в 1845 г.
в ст. - в 1845 г.

Коронация в сентябре XIX в. Коронация Романовых.
и орд. Св. Анны (вспомогательная коронация) в ст. - в 1845 г.

Коронация в сентябре XIX в. Коронация Романовых.
и орд. Св. Анны (вспомогательная коронация) в ст. - в 1845 г.

Коронация в сентябре XIX в. Коронация Романовых.
и орд. Св. Анны (вспомогательная коронация) в ст. - в 1845 г.

- 1 - К порядку.

Договоренности и условия работы в уез-
дском правлении Ашхабада.

1) Как бы было удобнее организовать работу
управления в 1-й и 6-й отделениях работы
и управление уез-ского управления в
какие-то отдельные помещения, например:
"Кухня" по пути из-под управления,
это же управление с-во. Вспомогательный
Департамент управления управления России.
Взвешивать эту работу в м.д.
управления и в управлении управления
на основе работы в управлении
область управления Ашхабада, что работа
управления управления. Управление управления.
Это управление в центре управления и в центре
с-во. С-во, и в центре и в управлении
на основе управления.

2) Обращение к работе.

В 1907 г. в.с. управления управления
управления, Ашхабада, управления
2/3 м.с. управления. В.с. управления

- 1 -

Аван 90 Калырма

1. Аларга ирең не исең иң сыба-
мен сыба.. (Кыг. иоробука)
2. Зенерал кырма (Аван икам)
3. Бабурга Абунага (Аван икам)
4. Бабурга (Аван икам)
 - Аван икам кырма сыба мен сыба
 - Аван икам кырма сыба мен сыба
 - Аван икам кырма сыба мен сыба
 - Аван икам кырма сыба мен сыба
5. Аван икам - Аван икам кырма
ирике сыба мен сыба. Аван икам
сыба мен сыба кырма.
 - О сыба. Аван
 - Аван икам кырма сыба мен сыба
 - Аван икам кырма сыба мен сыба

К Голланду на пенсию

.. От дворянина Абба за помяну "Абад"

1. В неограниченном количестве описать помы
на - не дугу noteworthy - каковы мисси
2. Уг же по расам не боят. о погрешках империи
Уг не в духа, организованной
неограниченно, ради сохранения миссии
в разуме и от-т. от помы о помяну
2. Видеоприемник ^{и др. детали} и др. детали (Коллекция)
нег. качества, миссия, миссия, нег.
неограниченно, га и вольно неограниченно
(4 года в миссии)
3. Культур. материалы - мало дворянства.
многие миссии и обзавести с др.
миссиями, га и вольно неограниченно
неограниченно, др. миссия-миссия.
Сам миссия неограниченно, миссия-
миссия миссия.
4. Содержание миссия, миссия, миссия.
Миссия миссия миссия миссия.
Миссия миссия миссия миссия.
5. Творчество миссия, миссия - Миссия
миссия. Но не Миссия миссия миссия
миссия. Миссия и миссия, миссия миссия

1902 год является годом, когда Абай постепенно перестал сочинять стихи. Таким образом, он закончил вышеназванным стихом. Это последние слова поэта, вышедшего из мусульманского мира. Таким последним аккордом заканчивает Абай мотивы восточной поэзии, религии ислама. Мы взяли начало и конец его пути. Теперь остановимся на том, что было в промежутках. В 1887 году были сочинены поэмы “Масгут” и “Ескендер”.

Кроме того, он сочиняет поэму “Азим” на тему из “Тысяча и одной ночи”. Все это порождено тем, что Абай хотел сделать доступными казахским читателям все легенды, предания, распространенные в восточном мире... Поэтому времена Гарун аль-Рашида⁵ или события “Шахнаме” взяты не только из простого любопытства.

Далее в 1889 году было написано “Қор болды жаным”, а в 1891 году – “Көзімнің қарасы”. В период сочинения этих стихотворений опять-таки проглядывается стиль стихов в подражание чагатайской поэзии, написанной гаруз узини. Однако теперь поэт стал более глубоко понимать дух суфистской поэзии Востока, ее внешних и внутренних образцов. Потому-то он в дальнейшем переосмысливает... образцы, употребляет их сообразно своему желанию. Стихи его кажутся присущими казахскому поэту. Все же, если рассмотрим глубже, то воспевание любви словами “Қор болды жаным”, “Тағдырдан келген зұлым”, “Бүгілді белім”, “Тағдыр етсе алла, не көрмейді пенде”... покажутся в стиле поэтов-суфистов, “Лейли и Меджнун”.

Сенсің – жан ләззаты,
Сенсің – тән шәрбаты.
Сұлуды сүймеклік –
Пайғамбар сүндеті.

Этот мотив также привнесен с Востока. Хотя темой является любовь, но эта любовная песня не казахского, не европейского образца. Любовь предначертана судьбой, она, омыв человеческую душу, очищает ее. Тело твое терпит муки, тяжкие испытания. Через это очищается твоя душа.

Здесь ясно, без прикрас видим суфистскую философию любви о том, что очищенной душой [человек] познает бога, своего создателя. Соответственно этому в языке изобилуют такие слова, как “зұлым”, “бек бітті”, “ләззат”, “шәрбат”.

Рифма и ритмика этих стихов не похожи на обычные казахские стихотворения. Надо учесть и то, что поэт тщательно сочинил для этих стихов кюи, подобные кюям бейтов, и соответственно выбрал особые слова. Это резко бросается в глаза, в особенности в таких стихах: “Желсіз түнде жарық ай”, “Қызарып, сұрланып” или же “Айттым сәлем, қалам қас”. Кроме этого, восточное русло еще мы видим в стихах религиозного содержания. В стихах, написанных в 1894 году:

А, құдай, бере көр
Тілеген тілекті.

Или:

Алланың рахыметін
Яр тұтып әрнеге.
Әрахман ол атын
Үйреткен жұмлеге.

Все эти стихи были молитвами, причитаниями, мольбою поэта во время болезни сына Абиша. В это время Абай — мусульманин. Это стихи “божьего раба”, это причитание беспомощного старого сердца, обращающегося к богу. Это не случайное явление в жизни Абая. Точно так же это не настроение, которое бывает то подавленным, то снова обновленным. Это правда, высказанная в тяжелую пору своей жизни. Но этот момент в произведениях поэта мог бы остаться скрытым, невысказанным, неясным. Однако тяжелая пора, настигшая его, обнажила весь внутренний мир. И здесь поэт говорит о своей религиозности, о том, что он верующий.

Но вместе с этим Абай не фанатик. Он не поддерживает ту фанатическую, схоластическую религию, которую превозносят большинство мулл и религиозных книг. Все то, что получает с восточного берега, Абай воспринимает своим умом, критической пытливей мыслью, однако рационалистически, по-своему делая выводы. Сюда входит в первую очередь религия ислама, затем восточная поэзия, далее слова ученых-философов ранних и поздних мусульманских учений. Например, в 1895 году Абай пишет стихи “Лай суға май бітпес қой өткенге”. Это и еще другое

стихотворение его “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” как бы представляют собою религиозные размышления поэта.

Там прямо сказано:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Құран рас, алланың сөзі дүр ол.

Или:

Тәһуиліне жетерлік ғылымың шақ.

Далее:

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз...

Абай показывает себя одним из рядовых мусульманинов, верующих, но вместе с этим:

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй “хақ жолы” деп әділетті.

Далее заключает:

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.

С этими словами он удаляется от проповеди невежественных мулл:

Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшті бекітпей, соңғы төртті
Кылғанменен татымды бермес жеміс.

Это значит, что к основе религии ислама, которую сам воспринял, он подходит критически и пытается сочетать ее с моралистической и умозрительной философией. Здесь, конечно, Абай – рационалист. Основа религиозности Абая и сущность ее именно в этом. Он не останавливается перед словами “мулла сказал” или “в книге написано”, а его пытливая мысль стремится познать все глубже и всестороннее:

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.
Талып ұйықтап, көзінді ашысымен,
Талпынып тағы да ойлап зар қылады.

Здесь, если рассмотреть с точки зрения невежественных суфиев, Абай даже приближается к берегу кошунства. Доходя до границы, возвращаясь опять к религии, он говорит:

Көңілге шәк-шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай коя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын.

Здесь мы видим много [того, что] восточные мыслители сочли бы за кошунство, святотатство. Ислам, опутывающий сознание человека всякими “бес парыз” (пять заповедей): вера, рок и т. д., — начинает распадаться, в нем получаются трещины.

Абай становится вроде имама Газали⁶ — критически относящимся к мусульманам. Более того, религия Абая начинает сближаться с религией христианства, по-своему становится религией разума.

Все эти положения также ясно видны в его прозаических размышлениях. Вот все то, что связывает Абая в идейном, поэтическом отношении с Востоком. Это не мало. Это не верхнее покрывало или тонкая прослойка. Глубоко пустившие корни осознанные вещи. В Абая знаки, привнесенные Востоком, превалируют основательнее, чем знаки, привнесенные Западом. Когда он приходит к Западу, за спиной его служит опорой, разумом воспринятое мусульманство, Восток.

Таким образом, во второй половине XIX века, во времена Абая новаторы, рационалисты, только что выступавшие на фронтах восточной науки (учения), начинают вмешиваться в пределы реформаторов религии. Абай поддерживает Шагабуддина Маржани, предшественника Каюма Насри. Раньше, чем эти двое, и [раньше] Смагула Гасиринского в мусульманском мире выступили рационалисты Джалелиддин Ауган[и] и Мухаммед Габдуху, в 60-х годах эмигрировавшие в Париж. Последний из них

был представителем нового течения — египетских арабов. В случае возможности расширения масштаба более, чем род или аул, Абай в своих общественных делах мог бы сойтись с этими людьми да с Каюмом Насри. Этот Абай участвовал бы [в] буржуазном развитии казахского общества... Но за последние годы постепенно отходящего от старого и повернувшегося лицом к новому Абая мы видим поэтом, [повернувшимся] в сторону Европы.

Если бы не было вышесказанного рационализма, его поворота мало-помалу в сторону нового в вопросах обычая, мысли, то в Абая мы не видели бы признаков Европы (европейского берега).

Джалелиддин Аугани и Мухаммед Габдуху, выступая против колониального наступления европейского капитала и проводя лозунги панисламизма, сами состояли членами масонских лож в Париже.

Абай, читая о Будде, сказал: “Как глубоки слова Будды, жаль, что не встретился с ним в свои молодые годы!”

Абай сердечно и долго беседует с попом-миссионером Сергеем. Одновременно тот же Абай утверждает, что в Дарвине есть такая сила, влекущая к себе человека, что трудно с ним соприкоснуться, пока прочно [не] заложишь основу своей религии.

В действительности Абай является представителем либеральной группы феодализма, как это было с Пушкиным — представителем либерального дворянства. Абай... выразитель особенностей своего класса, он — начало поворота группы от феодализма к буржуазному развитию. Это-то и заставляет его путешествовать по восточному берегу и, наконец, приводит к европейскому берегу.

Абай... тщательно выбирает все то новое, которое было преподнесено ему с этой стороны. Михаэлис, Гросс, Долгополов, открывшие глаза в мир Абая, никак не могут привить ему свои народнические антицарские взгляды, требования. В Абая мы совершенно не замечаем малейших признаков политических, социальных мыслей, взглядов, направленных против царского правительства. Вместе с тем он ничего не берет от демократических поэтов, писателей, а также от такого политического, общественного деятеля, как Чернышевский...

Все время он клонится в сторону Пушкина, Лермонтова, Крылова... Общепризнанного, чтимого культурным обществом Пушкина [он] как бы считает равным себе. Поэт будто обращается к нему: “Нельзя ли не так, а этак сделать”. [К] словам Татьяны, обращенным к Онегину, Абай присоединяет свои сравнения, понятия и свои слова:

Қаймақ едің көңлімде,
Бізге қаспақ болды жем, —

или

Өз қораңның қақпасын сен,
Қатты жаптың, не айтайын, —

...вносит еще достаточно своих узоров. Из письма Татьяны, из двух встреч Онегина Абай берет немногое, в большинстве случаев письма Татьяны и Онегина созданы самим Абаем по мотивам Пушкина. Но Абай по-своему делает вывод из повести двух молодых людей, здесь отходит от идейного содержания темы Пушкина.

Во-первых, письмо — насилие над Пушкиным. У Пушкина писем почти нет. Значит, Абай изменил форму, превратив его в эпистолярный роман (переписка двух персонажей). Пушкин... иронизирует над Онегиным. Он сделал из него зеркало... для целой группы аристократов того времени. В историческом отношении это было весьма важно, ценно, и образ Онегина стал бессмертным. Абай этими местами с русской историей не считается. Он, приходя к европейскому берегу, думал приобрести что-то и для своего аула. Но этим намерениям его не соответствует образ вероломного Онегина. По Абаю, он должен быть образцовым джигитом, достойным подражания. Поэтому Онегина, в конце романа оставленного, высмеянного Пушкиным, Абай поддерживает под локоть, вручает ему пистолет и заставляет его говорить:

Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды.
Ата-анам — қара жер,
Сен аша бер қойныңды,

и он сам себя убивает выстрелом. Таким образом, он хочет сказать молодежи своей среды: “Будьте такими, как он”. Это не приход к Европе в поисках пристанища или в поисках учителя, это похоже на тот приход к Дарвину, [когда он оставляет] за собой другие опоры. Когда переводит Крылова, обращается с ним... так, как при переводе пословиц, поговорок, притчей и басен, как бы говоря: “Эти слова, сказанные многими, значит, и я могу прикоснуться к ним”. И здесь он не оставлял свою основательность. Эти новые вещи присоединяет к своим назидательным казахским стихам, преподносит как нечто дополнительное.

Абай напоминает того человека, который, приехав на выставку европейской культуры из казахских степей, с Востока, хочет ознакомиться, что там есть... Однако он жаждет видеть настоящую культуру, настоящее искусство. Но увидев, узнав вкус, нельзя вернуться совершенно [прежним], как ни в чем не бывало. Хотя вначале он прибыл, держа себя важно, с намерением не уступать свои позиции, через некоторое время начинает изменяться. Правда, ознакомившись с Европой, он говорит: “Восток мой стал Западом, а Запад мой Востоком”. Но эти слова еще не означают, что Абай внутренне... до основания изменился. Это означает, что культура, знание Европы чем дальше, тем больше увлекают его. Однако, как говорил[ось] выше, внутренней опорой у Абая была религия. В основном он в этом отношении не изменяется. [Но] чем дальше, тем больше освобождается от старого, становится более близким к новому. Облик Абая новатора, рационалиста выступает все более ясно, четче... Чем глубже становится его поэтическое мастерство, тем больше [он] берет пример с Европы. Это начинается с того, когда на выставке европейской культуры привлекают его взор некоторые новинки. Поэт начинает отбирать из нового самое новое, там ищет он такой большой образ, который он сам раньше не видел... Как бы он не прошел, слегка соприкасаясь с Пушкиным, но возле него находит то, что ему нужно. Абай, критически осмотрев, останавливается возле Лермонтова, “чья любовь была отравлена ядом гнева”. Смотрит на него удивленно, любит его до изнеможения.

В расприх аула, после столкновений, когда возвращается он, отравленный иронией, гневом, печалью, мотивы

Лермонтова кажутся... [ему] собственными. Потому-то Абай и переводит Лермонтова, и учится у него, обогащая свои кюи. К словам Лермонтова он относится с такой тщательностью, что не отличает их от своих собственных, они становятся песнью его жизни, стирается грань между [понятиями] “мое” и “твое”, Абай свою долю наследства присоединяет к Лермонтову.

Некоторые стихи Лермонтова Абай переводит с большой любовью, точностью, как бы этим подчеркивая их принадлежность Лермонтову. “Выхожу один я на дорогу”, “Пленный рыцарь”, “Парус”, “Горные вершины” (из Гёте — Лермонтова), “Нет — я не требую внимания”, — все эти стихи были переведены с большой точностью и старательностью, с целью ознакомить [с] Лермонтов[ым]. После них такие стихи, как “Дары Терека”, “Печально я гляжу на наше поколение”, Абай переводит то близко, то с отступлениями. Во всяком случае, точности не соблюдает. В мыслях он, как было это с Пушкиным, тоже хочет состязаться с Лермонтовым. Роман Лермонтова “Вадим” Абай начинает переводить в виде поэмы. “Демона” переводит, также приближая его к своим понятиям. Такоевольное отношение к оригиналу встречается нередко.

Так, часто общаясь, соприкасая свои поэтические мысли-думы, основные тематические формы, во многих местах идет рядом с Лермонтовым, как бы породнясь с ним...

Перейдем ко второй основной особенности. Это то, что получил поэт от европейского берега нового и как использовал его.

Если в результате своего участия на восточном берегу, как привели выше, Абай создает стихи о любви, о настроениях, с религиозными мотивами, то, подытожив свои соприкосновения [с] волной с европейского берега, он точно так же трудится над несколькими темами. Это не переводы Лермонтова, а это твердое усвоение образцов [таких] поэтов, как Лермонтов, и использование их. Если бросим взгляд на это, то у Абая видим два вида стихотворений, берущих свое начало из Европы. Один из них — стихи о любви (любовная лирика), другой — стихи, выражающие настроение (лирика настроения).

Если по образцам арабо-персидских суфиев были написаны такие стихотворения, как “Қор болды жаным”, то по образцу европейских поэтов были созданы “Желсіз

түнде жарық ай”, “Қызарып, сұрланып”. В первой группе стихов о любви природа не участвует. Эти стихи пишутся по образцам гаруз узани, а ритм байта (вид стиха). А во второй группе стихов превалирует другой мотив, который совершенно отсутствовал в казахской литературе. Здесь любовь окутывается явлением природы:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп, —

такими поэтическими картинками начинается его стихотворение. Даже [когда] рису[ется] ночь казахского аула:

Тау жаңғыртып ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа.

Заканчивается горячей встречей двух влюбленных:

Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі.

Стихи, общая картина-тема принадлежат Абаю. Однако изображение любви пламенной, мимолетным видением, как явлением, чуть засверкав, исчезнувшим, [где] под конец ставится многоточие, как бы говоря[щим]: “Остальное пойми сам” — все это по образцу интимной лирики. Из этого стиха видны слова Гёте — Лермонтова, заканчивающиеся:

Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

Соответственно с этим положением какова рифма стиха? Отдельные поэтические картины рисуются отрывками, как бы напоминая сверкание, рифма казахского или восточного стиха нарушается, Абай здесь рифмует по-новому.

Первая строка рифмуется с третьей, а вторая — с четвертой, как бы создавая новую ритмику, полную силы.

По этому образцу написано “Краснея, бледнея”. Поэт здесь добивается большой лаконичности...

Елбіреп қалтырап
Жігіт пен ол қыз да.

По велению этого основного мотива [стихотворение] обрывается короткими фразами... [что] кажется короткими вздохами очаровательной ночи. Таким образом, Абай на европейском берегу достигает того (вернее, одно из его достижений), что он создает прекрасные образцы любовной лирики. И в создании стихов, выражающих настроение, Абай учится у европейских мастеров и осваивает их высокое мастерство... [на таких образцах, где] также сочетается настроение человека с явлениями природы. [Он] пишет:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса.

Вместе с тем пламенно звучит:

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа.

Поэт-мыслитель с грустью общается со стихией природы, выражая свое внутреннее волнение.

Таким образом, отдаваясь всем существом стихии, поэзии и песне, он говорит устами Лермонтова (Байрона):

Душа моя мрачна, скорей, певец, скорей,
Вот арфа золотая.

Перечислить все невозможно. Все же стихов подобного образца у Абая много. Оттого-то на первый взгляд кажется, что Абай многое взял, многое перенял из Европы, и на его поэтических весах больше тянут эти стороны. Абай в последние годы свои стихи, выражающие настроение, пишет исключительно в манере Гёте, Лермонтова, как бы сродняясь с этими знамен[итыми] романтиками... На европейском берегу Абай достигает большой культуры и большого мастерства. Переводя их:

Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Ымдасып сөйлескендей көкте жұлдыз, –

помимо таких романтических слов, использованных им в переводах, он свои собственные стихи также начинает писать в этой манере...

Все-таки вышесказанные слова не уничтожают в Абае следы, мотивы восточного берега. Не смывают их. Используя [их] в языке, в образах, он как будто стремится не обнаружить свое внутреннее свойство, определяющее его казахскую, восточную, черту. Все это не изменяет восточную сущность или казахские особенности (о которых здесь не говорилось), внутренний мир, убеждения, направления Абая. Только служит методом, образцом для художественного выражения. Правда, иногда европейские образцы выдвигают для него особые темы.

Среди таких стихов... мне кажется, особо выделяется его стихотворение “Поэту”. Большинство наших читателей из-за отсутствия такого названия стихотворения не замечают того, что оно посвящено поэту. Здесь речь идет о стихотворении “Адамның кейбір кездері”. [Оно] создано на основе чтения стихотворений Пушкина, Лермонтова “Поэт”, “Поэту”. Здесь Абай, создавая свои стихи на ту же тему, как бы соревнуется с ними. Тема берется с европейского образца, но в обрисовке образа поэта Абай дает свою оценку, выражает свое отношение.

Цель статьи – перечислить основные моменты литературного “телкары”, который одновременно питался на восточных и европейских берегах. Здесь мы не собираемся подвергать [его] всестороннему изучению, исследованию, а хотим дать сжатую схему для таких исследова[ний]. Поэтому данная статья не претендует на полноту [исследования].

Ввиду поставленной цели: назвать влияние обеих сторон (Запад, Восток), мы не остановились на самобытности, оригинальности, на казахских чертах Абая. Об этом нужно говорить особо.

До сих пор, говоря о поэтическом окружении поэта, мы останав[ливались] на том, что повлияло [на него], какие источники обогатили его творчество. Однако окружение поэта не кончается перечислением того, что получил Абай. На втором плане стоит еще один весьма важный вопрос: что сам Абай дал другим.

Здесь мы не будем говорить о том, какое влияние оказывал Абай до революции или перед революцией на

казахских поэтов. Это требует особого подробного анализа. Кроме того, те, кто ближе к нам, [не соответствующий] точному понятию – окружение поэта. Поэтому мы остановимся вкратце на некоторых поэтах, которые трудились во времена Абая.

Таких поэтов четверо. Двое из них – Акылбай, Магавья – сыновья самого Абая. Оба умерли в 1904 году, в год смерти Абая. А остальные двое – Кокпай и Шакарим. Все четверо поэтов являются в подлинном и полном смысле учениками Абая. Они помимо получен[ного] от Абая воспитания как от отца, брата, учителя, помимо того, что они были читателями, распространителями, агитаторами и ценителями его стихов, сами под руководством Абая сочиняли стихи.

Для включения имен этих четырех поэтов при изучении Абая большим поводом служит то обстоятельство, что хотя сам Абай не участвовал, [ими] создаются значительные труды, к которым Абай относился благожелательно. Абай дает им темы, критикует стихи этих поэтов, исправляет и показывает пути исправления. Точнее говоря, они как бы считаются учениками-поэтами Абая, а сам Абай является для них писательской школой.

Еще нужно отметить, что все четверо пишут поэмы-рассказы. Литературная школа заключается не только в том, чтобы топтаться на том, чем занимался раньше поэт: вокруг его темы, формы. А в том, чтобы по данному основному направлению поэта-учителя идти дальше по новому пути. Кроме того, еще в том, что надо углубить те стороны, которые поэт-учитель не успел отразить или не желал коснуться в его время.

Рассказы-поэмы очень интересовали Абая, [но] он сдерживал, ограничивал себя. Вот эти-то четверо поэтов и поднимают эту целину. Акылбай и Магавья пишут романтические поэмы, а те, двое, занимаются другими образцами. Акылбай со своими поэмами “Дагестан”, “Зулус” в казахской литературе продолжает традиции Байрона, Пушкина (образцы восточных и южных поэм), и Магавья, начав в этом стиле поэму “Касым”, в конце переходит на казахскую тему: историческая песня (песня об Аблае) или бытовая тема “Енлик – Кебек”. Кокпай по

канве, данной Абаем, пишет поэму об Аблае и о сыновьях Касыма. Несколько в ином плане, выбирая бытовые темы из казахской жизни, Шакарим пишет свои поэмы “Калкаман Мамыр”, “Енлик – Кебек”.

Во всех этих начинаниях Абай помимо обсуждения канвы будущего произведения занимался исправлением отдельных строк после того, когда заканчивалось то или другое произведение...

Все это показывает, как Абай учил, воспитывая, поэтов. В произведениях этих поэтов видим гуманизм, частично рационализм, вместе с ним в некоторых имеются религиозность или ханжество, но всем им прибавляются образцы европейской поэзии в создании сюжета, образов. Все это, в свою очередь, дополняет образ самого Абая. Это дает нам возможность более глубоко пон[ять] прежний облик Абая...

АБАЙ

1. Круг вопросов. Темы обильные. Осветить возможно только в одном разрезе... “Абай и классическая русская и европейская литература”.

2. Отношение Абая к европейской литературе принято освещать узко. Переводчик. Кого переводил? Распространял песнями. Важно...

3. Но суть не в этом. Обновилось творчество самого Абая. Обновилась казахская литература.

4. Разберемся. Картина до Абая... Значительная, высококалантильная, многообразная, многочисленная народная литература, но национальные ограничения. Проблемы и формы, культура, а диапазон в пределах одной литературы... Абай вывел их на широкий путь сближения, духовного родства с русской культурой.

5. Гуманизм русской культуры, притягивающий мысли, чувства, идеалы, устремления Абая.

6. Какие проблемы зазвучали?

а. Общечеловеческие, понятие добра и зла в масштабе гуманистической философии Запада, из основы русской культуры. Некая эпоха возрождения с ее раскрепощением умов от узких религиозно-кастовых ограничений. На Востоке это раскрепощение от фанатизма, от феодальных устоев...

б. Ожила природа иначе – четыре времени, и стихия, и картины.

в. Заговорилось о чувствах женщины, матери, друга, возлюбленной.

г. Нашел оценку труд, человек труда.

д. Заговорило новое поколение, осуждая вековой косный застывший быт. Молодежь, критикующая строй, осмеивала систему биев, управителей.

О КУЛЬТУРЕ ВСЕ МЫСЛИ (ПРОСВЕЩЕНИЕ МАСС)

Сам поэт начал говорить языком внутренних чувств, голосом совести, общественно-гражданской скорби.

7. Все это пришло через глубокую духовную оценку с гением Пушкина, просветительской философией Запада. И это было счастьем для казахской литературы того времени. Это отличало Абая от всех.

8. Примеры: четыре времени года – по-новому, назначение поэта – по-новому. Сатира о волостных... по-новому (Пушкин, Гоголь, Щедрин). Лирика любви – среди природы – по-новому, равноправные чувства женщины. Лирика настроения... по-новому, значительно глубже и высокий порыв духа...

9. Вот основная и самая большая, полновесная струя в творчестве Абая. Он современен нашей культуре, он родной. Он правильно ориентировал свой народ в век фанатизма.

10. Юбилей должен помочь широкому, глубокому изучению. Область обязана проложить широкие пути массового знакомства интеллигенции, рабочих и колхозников с наследием великого поэта...

КЕМ БЫЛ АБАЙ?

1. Кем был Абай? Мало данных – нет писем, мемуаров, воспоминаний...

2. Факты его жизни, эпоха его.

3. Наследие его... отсутствие записей ранних стихов.

4. Народное – эпос, фольклор, историч[еские] песни, акыны – айтыс – сам Абай тоже импровизировал. Биржан, Асет, Дулат, Шортанбай, Шоже, Балта, Кемпирбай, Алпыс... Женщины – Ажар, Тогжан, Куандык, Сара, жена Адылета, бабушка, сказочники, композиторы.

5. Восточная струя – рел[игиозный], героич[еский] эпос. Казуистика, логика, переводы, комментарии, историч[еские] труды Табари, Рубгузи, история арабов и история Ирана, Бабур, Абулгазы. Классика – Фирдоуси, Низами, Навои, Физули, Хафиз, Саади, суфисты, преодоление их, новое в жизни угнет[енных] восточных народов.

Ссылные кавказцы, борьба Шамиля, эмигранты, татары-книжники... Знание современной культуры этих народов.

6. Европа – Крылов, Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гёте – через русскую поэзию. Перевод. Но не только перевод. Друзья, систематичес[кое] знакомство, изучение. Худож[ественная] лит[ература], Толстой, Салтыков. Публицистика. Европ[ейские] классики. История умств[енного] раз[вития] Евр[опы] – философия от Сократа, эллинистич[еский] элемент, англ[ийская] философия – через все это освоение задач, идеи русс[кой] культуры. Великий гуманизм классиков. Эта трибуна – оппозиционная к царскому строю. Интерна[ционализм] в русск[ой] культуре, гнет и борьба в России. Ее выражение в литер[атуре] – Салтыков, Чернышев-ский...

7. Синтез – народное не оставил, не воспроизвел в том виде язык, образно-стилистич[еские] приемы.

А[бай] видоизменил, углубляя, перевод в иное высшее качество. Иные идеи... проповедует он. Его отношение к современности, социальному укладу аула. Там родовые пережитки, раздоры, мракобесие... бичует сутяжничество, взяточничество, невежество, феодально-родовые пережитки — семья — женщина основа ее. О ее любви, воле, праве друга... она мать, подруга — поет об этом.

Об антагонизме социальном — о труде независимого трудового человека... о новом просвещенном поколении, через русскую культуру... Его воспитат[ельная] программная линия — к новому поколению. Ориентирует историю народа на Запад.

Свежей, иной струей отдают его произведе[ния] новой морали. Критический разум, рационализм. Воля, деятельность и чувства человека в этом свете получают иное направление, иную остроту. И природа, и труд, и любовь, и смысл существования человека — осознаны по-новому, воспет[ы] так, как не пелось никем доселе в этом виде.

8. Претвор[енное], глубокое освоение культурного влияния европейской общечелов[еческой] культуры. Характерны даже четыре времени года. Казахская природа, но освещена, художественно-поэтически отображена через европейское культурное восприятие ее. Любовь — есть казахское освещение, есть и восточное, но наиболее глубоко, поэтично в европейск[ом] освещении, конкретной интимной лирикой в окружении природы.

Назначение и роль поэзии — поэта-творца — тоже в коренном отличии от всего прошлого каз[ахской] лит[ературы]. Поэт-гражданин — гуманной, но действенной, борющейся воли. Это эстетическое воздействие, его роль в действенном преобразовании мира и отношении людей.

В нем культура и светлая программа.

Его ответственная, независимая от установлен[ного] быта, обычаев, косных традиций волевая устремленность к светозарному грядущему... Он борец за социальное переустройство своей среды.

Отсюда новая деятельная программа А[бая].

Бичует строй... носителей конкретного зла — волостных, баев, биев, аксакалов, аткаминеров — уничтожает едким сарказмом. Это не только борьба с ними, а с системой

царизма. Здесь Абай родствен народно-демокр[атическим] поэтам — Некрасову, Салтыкову-Щедрину — здесь его родственность с учением Чернышевского.

9. Борется, как они, но самостоятелен. Обращается к истории каз[ахского] народа.

Ученики, его школа, “Медгат”, “Шамиль” и т. д. “Козы-Корпеш”, “Дагестан”, “Зулус”, “Енлик”, “Мамыр” — в этом есть расширение его большой жизнеутверждающей программы.

10. Обращен[ие] к истории он не ограничивает рамками казахской истории. Сократ, Аристотель... Диапазон расширен до пределов рац[иональной] эллинистической культуры.

11. ...Мнимое пробуждение Востока в виде джадидизма, панисламизма, пантюркизма, что после на Ближнем Востоке стало реакционной программой националистов. Абай прео[долел] узость, ограниченную вредоносность этих ориентаций. Не шел с ней ни на шаг вместе. И это его отвращение правильно подтвердилось ходом истории в революцию.

12. Разносторонность его. Музыкальное творчество. Его стихи о песне... свидетельство огромной любви к каз[ахской] нар[одной] песне. Но преобразователь А[бай] не... огранич[ивает] ся и создает свои мелодии. Их служебно-творческое назначение — популяризация новых форм стиха, новых переводов... Камерность, эмоциональная глубина его собств[енных] мелодий.

13. Всей суммой своих творческих поисков и сумм[ой] созданного Аб[ай] заслужил еще при жизни огромную славу. Приданое девушек — книга Абая, рукописи. Его пели, учили, цитировали еще и тогда...

14. Выводы. Кедр на утесе. Одиночная тропа. Великий памятник общечеловеч[еской], русской культуры. Как никто в каз[ахской] истории, он был близок к духу гуманному, просветит[ельскому], независимости и интернац[ионализму], духу русской народной культуры. Это первый на Востоке друг, собрат Пушкина. В этой переключке вершины глубокого смысла и значение творчества Абая. Сегодня он [со своим наследием] вместе со всем своим народом пришел в родную семью, манившую его издали...

15. Отношение [советской] общ[ественности]. 100-летие.

ВЕЛИКИЙ ПОЭТ-ПРОСВЕТИТЕЛЬ АБАЙ КУНАНБАЕВ

Во второй половине XIX века наряду с устным творчеством происходило развитие и письменной казахской литературы нового типа. Самым значительным явлением этой новой казахской литературы было творчество великого казахского поэта-классика Абая. Он был выдающимся поэтом, отразившим подлинно общественные интересы своего народа и сыгравшим огромную роль в просвещении казахского народа и его приобщении к наследию русской классической литературы. В истории казахской литературы он по справедливости считается великим классиком, основоположником реализма с критическим направлением.

Абай Кунанбаев родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях племени тобыкты. Отец его, самовластный степной правитель Кунанбай, был старшиной тобыктинского рода.

Дав мальчику начальное домашнее образование в ауле у наемного муллы, Кунанбай послал десятилетнего сына в Семипалатинск в мусульманскую духовную школу-медресе.

В годы учебы в медресе Абай увлекался чтением произведений таких поэтов, как Фирдоуси, Низами, Хафиз, Саади, Навои, Физули, поэтов-классиков таджикск[ого], узбекск[ого], азербайджанск[ого] народов.

За эти школьные годы Абай не только изучил доступные ему произведения поэтов, но и сам начал писать стихи.

Насильно втянутый волей отца в тягостные дела родовых распрей, Абай долгое время жил в разладе с Кунанбаем.

Между властным отцом и правдивым, непокорным сыном происходили серьезные стычки, которые вели к разрыву. Этот разрыв и совершился, когда Абаю было двадцать восемь лет. Теперь он мог устроить свою жизнь по велению собственного разума и своей воли.

Прежде всего он вернулся к прерванному в детстве изучению русского языка. В эти же годы... жизни Абай вернулся вновь к поэзии.

Теперь основным содержанием поэзии Абая становится отображение жизни казахского народа, его эпохи, характер[изуемой] началом кризиса патриархально-феодального строя, кризиса, возникшего под влиянием развивавшихся в казахской степи капиталистических отношений.

В стихах Абая звучала глубокая скорбь о злосчастной доле угнетенного, бесправного и отсталого казахского народа.

Всю силу ненависти и страстного негодования поэт вкладывает в свои стихи, рисующие образы баев, мулл, управителей, царских чиновников, всех тех степных хищников, которые обманом и силой эксплуатировали и угнетали казахский народ.

Благодаря своему упорному стремлению к самообразованию и поглощая в огромном количестве книги на русском языке, рекомендованные его друзьями, Абай успешно и быстро расширил круг своих знаний и интересов. Необыкновенно широко раздвинулся его горизонт, когда он обнаружил и познал ценности духовной культуры русского народа. Абай стал ревностным почитателем наследия Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. С 1886 года Абай начал переводить на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова, впервые сделал их доступными и понятными для своего народа.

В соединении с русской культурой Абай видел для казахского народа единственно верный путь выхода из вековой темноты. Великого поэта-просветителя волновала идея братства и дружбы народов. В своих стихах он стремился внушить казахскому народу, что нужно уметь отделять русский народ от царских колонизаторов.

Абай был не только поэтом, но и композитором, глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки. Он создал ряд собственных мелодий главным образом для тех своих стихов, которые вводили в казахскую поэзию новые, неизвестные ей до этого формы

(шестистишия, восьмистишия и т. д.). Новые мелодии создал Абай и к своим переводам отрывков из “Евгения Онегина”.

В 1889 году имя Пушкина и имена его героев – Онегина и Татьяны – благодаря переводам Абая стали известны сначала в пределах аулов Абая, в кочевьях тобыкты, а отсюда проникли и далее в ближайшие и более отдаленные кочевья, входили в репертуар акынов наряду с собственными казахскими эпическими и лирическими произведениями.

К этим же годам имя самого Абая – поэта, мыслителя и композитора – становится одним из самых популярных и чтимых народом имен.

Абай выступил против отсталых феодальных устоев, против родовых невежественных интриганов и угнетателей народа, против всей системы царизма.

Естественно, что он [вызвал] лютую ненависть степных феодалов, верных слуг царизма. Они вели против него непрерывную грязную и коварную борьбу. Не решаясь действовать против Абая открыто, они применяли коварные и вероломные методы борьбы.

Они слали в канцелярии губернатора, уездных начальников, царских судов всевозможные доносы на Абая, называя его “врагом белого царя”, “смутьяном среди народа”, “неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов”. Поэт жил в мрачной атмосфере злобы и ненависти. Страшным [потрясением] для Абая явилась в это время смерть его сына Абдрахмана, наследника его дел, образованного и даровитого человека. Вскоре умер от чахотки его любимый сын и талантливый ученик Магавья. В 1904 году надломленный тяжелой борьбой и горестной жизнью, преследуемый тупой, злобной средой феодалов и чиновников, Абай тяжело занемог. Отвергнув всякое лечение, он умер на шестидесятом году... жизни, только на сорок дней пережив любимого сына.

Он был похоронен в родовых степях, около своей зимовки – в долине Жидебай, вблизи Чингисских гор.

Просвещенный и пламенный борец за культуру казахского народа в мрачной среде ханжей, стяжателей, косных старшин-феодалов, Абай был выдающимся человеком своей эпохи не только в истории своего народа, но и в истории всего Ближнего Востока.

ПЛАН БИОГРАФИЧЕСКОГО ТЕЗИСА О ГЕНИАЛЬНОМ КАЗАХСКОМ ПОЭТЕ – ОСНОВОПОЛОЖНИКЕ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АБАЕ КУНАНБАЕВЕ

I. Рождение поэта и его детство.

II. Общественно-политическая среда Абая (экономика, быт, форма общественного строя, колониальная политика царизма).

III. Уровень культуры, искусства казахского народа во второй половине XIX века.

1. Казахская культура (классическое наследие устного народного фольклора и народного творчества):

а) героический народный эпос (“Едиге”, “Кобланды”, “Ер-Таргын”, “Орак-Мамай”, “Камбар”, “Богембай”... “Исатай” и др.);

б) лирические эпосы “Козы-Корпеш”, “Боз-жигит”, “Кыз Жибек”, “Айман – Шолпан” и др.;

в) социально-бытовые песни-поэмы (жар-жар, жоктау, состязание акынов);

г) народные легенды, рассказы, былины и др.;

д) произведения знаменитых народных акынов, певцов, импровизаторов, жырши и сказителей (Асан Кайгы, Сыпыра-жырау, Жиренше-шешен, Коркыт, Бухар-жырау и др.).

2. ...Письменная литература эпохи “Зар-заман” (скорби), произведения поэтов XIX века: Дулата, Базара, Шортанбая, Мурата, Аубакира.

3. Освоение классического наследия восточной культуры, искусства и литературы (гениальные творения Фирдоуси, Низами, Навои, Физули, Сагди).

4. Начало движения к сокровищам западной культуры, знаменитый поэт-просветитель Алтынсарин Ибрай, выдающийся ученый Шокан Валиханов.

5. Наследие огромного народного искусства – знаменитые народные композиторы Курмангазы, Биржан, Ахансерэ, Жаяу Муса, Мухит.

IV. Общественно-политическая и литературная деятельность Абая.

1. Освоение Абаем классической восточной и казахской культуры и на основе ее прогрессивная борьба за передовую западную культуру и культуру великого русского народа (призыв к просвещению, технике, искусству и др.).

2. Демократическое течение 60-х годов прошлого столетия великих демократов русского народа – Герцена, Чернышевского, Добролюбова и др., тесная связь Абая со сторонниками Чернышевского, социалистами-революционерами Михаэлисом, Гроссом, Долгополовым, Леонтьевым:

а) идейно-политическое воззрение Абая;

б) Абай как великий просветитель и демократ;

в) борьба Абая со всеми реакционными проявлениями феодально-патриархальных родовых пережитков казахского аула;

г) борьба Абая с реакционным влиянием панисламизма, пантюркизма, мешающим прогрессивному развитию культуры казахского народа.

V. Творческий путь великого поэта.

а) Реалистическое освещение общественно-исторического положения казахского народа во второй половине XIX века (беспощадное разоблачение грабительства царских чиновников, волостных управителей и эксплуататорских методов [господства] баев, феодалов, родовой знати над бедняками... тяжелой зависимости трудящихся казахов).

б) Абай и русские, западноевропейские классики: Пушкин, Лермонтов, Крылов, Л. Толстой, Салтыков-Щедрин, Шекспир, Байрон, Гёте и др.

в) Абай – первый распространитель в глухих казахских степях классического наследия мировой литературы (“Евгений Онегин” Пушкина, “Демон”, “Кинжал”, “Дары Терека” Лермонтова, басни Крылова, “Еврейские мелодии” Байрона, стихи Гёте и др.).

3. Абай – гениальный создатель литературного казахского языка:

а) новатор поэтической культуры (стиль, словесный образ Абая);

б) создание многогранных и новых форм стихосложения;

в) лирика и сатира Абая;

г) классические поэмы Абая “Александр Македонский”, “Масгут”, “Азим”.

4. Абай – как мыслитель и философ:

а) критическое освоение Абаем классической античной философии (также философии Востока и Запада), великих философов и ученых: Аристотеля, Платона, Сократа, Авиценны, Дарвина, Гоголя, Спенсера, Милля, Спинозы, Белинского, Чернышевского и др.);

б) создание Абаем своего философского воззрения;

в) эстетические взгляды Абая (создание критерия в вопросах об отношении искусства к действительности);

г) взгляды Абая по вопросу морали и нравственности (о любви, равноправии, о женщине, поведении человека и т.д.).

V. Г у м а н и з м А б а я .

а) призыв к интернационализму и братству народов;

б) призыв к справедливости и труду.

Абай – вершина классической казахской поэзии (непревзойденная художественная высота поэзии Абая).

VI. А б а й – к а к к о м п о з и т о р .

а) новатор в создании казахских музыкальных произведений по стилю Запада (“Евгений Онегин”, “Сегизаяк”, “Хор болды жаным” и др.).

VII. К л а с с и ч е с к а я п о э т и ч е с к а я ш к о л а А б а я .

а) знаменитые ученики Акылбай, Магавья, поэты-писатели Кокпай, Аубакир, Арип, Турагул, Абсалык и другие и их романтические и исторические поэмы: “Медгат – Касым”, “Дагестан”, “Зулус”, “Загира”, “Аблай”, “Енлик – Кебек”, “Калкаман Мамыр”.

VIII. В ы в о д ы .

а) историческая роль Абая в развитии культуры, искусства и литературы казахского народа;

б) значение Абая в развитии советской современной литературы народов СССР;

в) предстоящий юбилей – 95-летие со дня рождения – и подготовка к 100-летию юбилею и наша задача в популяризации творчества Абая.

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮРІ (МЕКТЕБІ)

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДА НА ТЕМУ “О ПОЭТИЧЕСКОЙ ШКОЛЕ АБАЯ”

1. Вокруг Абая группировалась талантливая плеяда молодых поэтов... ученики – продолжатели дела Абая. Это были не акыны-импровизаторы, а главным образом поэты индивидуальные, книжно образованные люди, поэты – полноценные представители письменной литературы. Они выросли, впитывая все новое в поэтической культуре, в идейно-политических устремлениях Абая как наставника. Не случайно, что эта группа поэтов выходит на литературную арену в последнее десятилетие жизни Абая.

2. Однако эта школа еще при жизни Абая оказалась весьма продуктивной в своей положительно направленной творческой новизне, прогрессивно целеустремленной и социально активной. Главным достоинством этой поэтической школы было то, что она оказалась не эпигонской (подражательной) или популяризаторской школой, а создала произведения, идя дальше вперед по пути, установленному [или еле] намеченному Абаем. Она в... значительной мере осуществила то, что должен был довершить, создать Абай при возможном дальнейшем продолжении и развитии его поэтической деятельности.

3. В этом смысле творческое наследие учеников: Магаввы, Акылбая, Кокпая, Арипа, Бейсембая, Аубакира и др. – отличалось от творчества самого Абая развитием больших жанров в поэзии, а именно сюжетных поэм: народно-бытовых, социально-исторических, историко-бытовых, исторических и чисто романтических в стиле пушкинских и лермонтовских южных поэм.

4. Абай почти не писал сюжетных поэм (исключение составляют только песни “Масгут”, “Азим”). Но он ощущал и обнаруживал большое тяготение к этой форме. Он задавал темы своим ученикам и вместе с ними разрабатывал сюжетную канву, идейно-социальную основу почти всех поэм учеников. Не случайно поэтому отчетливо [видна] явная связь идейно-художественных мотивов последних поэм с существующими разделами, струями в поэзии самого Абая.

5. Первая яркая и главенствующая линия связи выступает в отношении к литературной культуре и поучительным традициям русской литературы, а через нее [к] классической мировой литературе. Поэты, ученики Абая, не оглядывались уже на Восток. В большинстве своем они были творчески и идейно-культурно ориентированы на русскую и европейскую классическую литературу. А тех, кто начинал иначе, по стареющим традициям книжно-восточной литературы, кто еще не одолел в себе влияния религиозно-героического эпоса мусульманского Востока, Абай не только поучал непосредственными советами, а даже резко осуждал и бичевал в своих особых посвящениях, поэтических обращениях “Хат жаздым Әзірет Әлі айдаһарсыз”.

6. И к народно-бытовым, историческим темам ученики Абая по его заветам, согласно его социально-политическим воззрениям, согласно его новым позициям относились по-новому, в духе прогрессивно-исторического, народно-демократического критического реализма. “Енлик – Кебек” Магавьи, “Аблай” Кокпая, “Козы Корпеш” Бейсембая и др. Так же с передовых позиций народно-демократического направления в литературе они освещали борьбу народов в России против царизма...

7. Особо новым, исключительно оригинальным явлением на почве новой литературы, не только казахской, но и всей восточной литературы того времени, оказались романтические поэмы “Медгат-Касым” Магавьи, “Дагестан”, “Зулус” Акылбая. Разработка сюжета и характера, идейно-тематическая оригинальность в них целиком обнаружили глубоко освоенную культуру русских классиков – Пушкина, Лермонтова, а через них – приемов и особенностей творчества Байрона.

8. Талантливые ученики – поэты, продолжатели традиций Абая.

а) Магавья и его творческое наследие;

б) Кокпай и его творчество;

г) Арип, Аубакир, Бейсембай.

9. Выводы: Абай – классик не только широтой диапазона его собственного творческого наследия, но и тем, что он обогатил литературу своей эпохи, способствовал огромному росту литературной культуры поэтов-современников. Создав свою поэтическую школу, он еще теснее и прочнее связал дальнейшие пути казахской литературы с классической русской литературой.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Абай Құнанбаев (1845–1904). Абайдың өмірі. Ақынның заманы, әлеуметтік ортасы. Абай өмірінің жастарға үлгі жағы. Абайдың қазақ жазба әдебиет тарихындағы маңызы, орны. Жасырақ кезінде Абайға араб, парсы, шағатай әдебиетінің еткен әсері. Ол әсерден ақынның бас тарта бастауы және орыс әдебиетіне бой ұру Абайдың алғашқы творчестволық жолындағы зор адым екендігі. Орыс әдебиеті және орыстың сол кездегі алдыңғы қатардағы демократтық интеллигенттерімен байланысуы – ақын шығармаларының кең арнаға шығуына негізгі себептің бірі болғандығы. Орыстың ұлы классиктерін терең ұғынып, кең түрде тексеру, үлгі ету, ақынның өз шығармаларын мазмұн, түр, стиль, тіл жақтарынан байытып өсіруі. Өмірге сыншылдық, шыншылдық көзқарасын айқындауда да үлкен себеп болғандығы. Өмірге, заманға, қазақ халқының өткен кезіне сын көзімен қарап, терең ұғынуы. Өз халқының әлеуметтік өміріндегі қайшылықтарды көре біліп, сынауы. Әйтсе де одан шығудың жолын көрсете алмауы. Көркемөнер, әдебиет мәселелерін терең ұғынып, құнды-құнды пікірлер айтуы. Әсіресе олардың қоғамдық мәніне зор көңіл бөлуі. Абайдың орыс әдебиетін аударудағы тарихи орны. Аудармаларының түрі. Абай шығармаларында өз заманындағы әлеуметтік мәні бар барлық мәселелердің қамтылғандығы. Оқуға, өнер-білімге үндеуі. Адамгершілік мәселесі шығармаларындағы негізгі тақырыптың бірі болып саналатындығы. Оны бұзатын іс-әрекетке қарсы күресі. Әлеуметтік теңсіздік, ғұрып, салт, әйелдің бас бостандығы, ел билеу, таптық теңсіздік, т.б. Абайдың шығармаларынан кең орын алумен қатар, ол мәселелер жөнінде ақынның өз көзқарасы айқын көрінетіні және бұл көзқарастарында сүйіспендік, достық, махаббат мәселелеріне айрықша көңіл бөлетіні және оның адамды сүю нысанасынан

қаралынып суреттелетіні. Абайдың дін және философиялық көзқарастары. Бұл көзқарастардағы қайшылық. Табиғатқа арналған лирикалары, орыс әдебиетінің бұл жөніндегі әсері. Абай шығармаларының халықтық жақтары. Абайдың қазақ поэзиясына ой-пікір және түр, тіл жағынан ендірген жаңалықтары. Олардың өз кезінде әлеумет өміріндегі үлкен өзгерістермен байланыстылығы. Әдеби бағыт, стиль, тіл жағы басқа жақтарынан өзіне шейінгі қазақ поэзиясынан өзгеше жаңа бел, поэзияны шын мәніндегі көркем поэзияның жоғарғы сатысына көтеруі. Бұл жөнінде оның тарихи ролі мен еңбегі. Абайдың қара сөзі, өзіне тән өзгешеліктері. Тақырып, мазмұн жақтарынан Абайдың өлеңі мен қара сөзі ұштасып жататындығы. Абай шығармаларындағы нақыл сөздер. Абайдың тіл көркемдігі және басқа ақындарға әсері. Абай шығармаларының біздер үшін маңызы, мәні.

Абай мектебі. Қазақтың басқа ақындарымен салыстырғанда Абайдың үлгісін алған шәкірттері болуы – Абайдың әдебиеттік мектебін жасауы. Абай шәкірттерінің өз ұстазына әр алуан жақтарынан еліктеуі. Бірі тақырып жағынан, екіншісі сюжет, мазмұн жағынан, үшіншісі тіл, стиль жағынан, т.б.

Абай шәкірттерінің ішінде әсіресе Ақылбай, Мағауия ақындардың ерекше орын алатындығы. Ақылбай мен Мағауияның өз ұстазында кездесетін және өздеріне шейінгі қазақ әдебиетінде ұшыраспайтын романтизм стилін дамыту, ілгерілетуде елеулі еңбектері.

Мағауия мен Ақылбайдың романтизмінің түп тамыры орыс әдебиетінде жатқандығы. “Дағыстан”, “Медғат – Қасым” поэмаларының сюжеті, адам образы, олардың іс-әрекет, мінез-құлықтары Пушкин, Лермонтов жазған романтикалық поэмаларға дәл келуі.

Ақылбай (1861–1904). Оның өмірі туралы мәлімет. “Дағыстан”, “Зұлыс”. “Дағыстан” поэмасында езуші үстем тап өкілінің кедейлерге жасаған зорлық, жауыздықтары объективтік түрде дұрыс суреттелмесе де, оқиғаның шешілуінде фаталистік көзқарас барлығы. Поэмада бірнеше романтикалық мінездердің (характер) кездесуі. Жәбрәйіл, Зайра, Жүсіп, т.б. Әсіресе поэмада Зайра образының айрықша орын алатындығы. Тіл, сөз образы жағынан Абайдың әсері. Композициясындағы ерекшелік.

Мағауия (1870–1904). Өмірі жөнінде мәлімет. “Медғат – Қасым”, “Еңлік – Кебек”, “Шамиль”. Ескі ел аузынан алынған өңгіме негізінде құрылған “Еңлік – Кебек” поэмасында негізгі идеялық мазмұны, сүйіспеншілік, бас бостандығы жолында құрбан екі жасты жыр етуі. Автордың бұл мәселе жөніндегі көзқарасының прогресшілдік жағы. Мағауияның интернационалдық тақырыпты жырлауы. Бұл жөнінде ұстазы Абайдың өсері.

“Медғат – Қасым” поэмасы өзінің сюжеті, образ-характер жасауы жағынан романтизм стиліндегі поэма екендігі. Қазақ әдебиет тарихында “Медғат – Қасым”, “Дағыстан”, “Қысса Жүсіп” бірінші романтикалық поэма боп саналатын. Бұл поэмалардың осы кезде тууына негізгі жағдай және ол жөнінде Абай арқылы шәкірттеріне жеткен орыс әдебиетінің өсері, сарыны басым.

“Медғат – Қасым” құл мен қожаның арасындағы күрестер шебер түрде суреттелетіні. Қасым образында кекшілдік, өжеттілік, қаталдық болса да, ерлік, мейірімділік, адамгершілік қасиеттердің қатар жүруі. Поэмада “кекке – кек” мәселесі мен сүйіспендік мәселесінің де қатар жүретіндігі. Оны дәріптеп көрсетушілік. Медғатты қанаушы таптың өкілі ретінде опасыз етіп көрсетуі. Медғат қанаушы тап өкілдеріне тән образ болып саналатыны. Композиция құрылысының романтикалық поэмаларға тән ерекшеліктерді берік сақтайтыны, тілінің көркемдігі.

АБАЙ МЕКТЕБІНІҢ АҚЫНДАРЫ

Біз бұл бөлімде Абайдың өз тәрбиесінде болған және Абайдың ақылы мен сыны бойынша тақырыптар таңдап, арнаулы шығармалар жазған, анық шәкірт ақындары туралы біраз тексеру жасаймыз.

Жалпы алғанда, Абайдың қазақ әдебиетіне ХІХ ғасырда және ХХ ғасырда еткен әсері аса мол. Абайдың өзін көрмей, сөзін оқу арқылы, есітіп ұғыну арқылы, сол Абайдың өлеңдерінің үлгісінде әлеуметтік мәселеге, адамгершілік жайға, ағартушылық турасында арнап көп-көп өлеңдер жазған талай ақындар бар. Әсіресе бұлардың саны Абай шығармалары қазақ сахарасына жайыла бастаған сайын молая түскен.

ХХ ғасырдың басында, Абай өтетін жылдардың өзінде, оның өлеңдерін үлгі етіп, әртүрлі шығармалар жазатын ақындар Абай тіршілік еткен елдің көршілес атыраптарында да көріне бастаған еді.

Ал, 1909 жылы ақынның кітабы баспадан шыққан соң, Абайға еліктеп өлең жазушылар Қазақстанның қай өлкесінде болса да кездесетін болады. Бұл жағынан қарасақ, ХХ ғасырда Абайдың әсері көпке жайылып, кең өріс таба береді. Бірақ ақын мұрасының кейінгі қазақ әдебиетіне бұлайша қатынасуын оның жалпы қазақ әдебиет тарихына көрсеткен үлгі, әсері деп түсінеміз.

Ол жәйді кең түрде, көп мысалдармен дәлелдеп, бергі ақын-жазушылардың шығармаларынан анықтап айырып, талдап тану, таныту айрықша ғылыми-зерттеу жұмысының міндеті болмақ. Және ол зерттеулер ХХ ғасыр басындағы нақтылы дәуірлердегі арнаулы ақындардың дәлдеп көрсетілген шығармаларын тексеруге арналу керек.

Бұл түрдегі тарихтық зерттеу, тексерулер көбінше ХХ ғасыр әдебиет тарихының міндетіне қарай ауысады. Сол себепті өзiр бiз Абайдың өзiнен соңғы қазақ жазба

әдебиетіне еткен әсері деген тақырыпты қозғамаймыз. Оның орнына осы бөлімде аталған міндет, мақсат бойынша Абайдың өз айналасында үнемі бірге болып, ұлы ақынның анық жақын шәкірті болған ақындардың шығармаларын тексереміз. Бұлардың еңбектерін шолуда алдын ала есте тұратын бір жайды ескерте кету керек. Ол осы шәкірт ақындардың еңбек үлгілерінен және де айқындай көріне түсетін Абайдың өзінің ерекшелігі болады.

Өзге ақындар “шәкірт” деп аталған соң, Абай, әрине, олардың басшысы – ұстаз ақын болмаққа керек. Әрбір әдебиеттік мектеп осындай аға ақын мен іні ақындардың екі буынынан құралатын болса, ең алдымен сол әдебиеттік мектепте басшы ақынның бағыты, стилі, өзгеше идеялары, өз халқының әдебиет тарихына кіргізген анық тарихтық көркемдік жаңалықтары, қысқасынан айтқанда, барлық қасиеттері әр алуан түрде бой көрсететін болады. Абай шәкірттерінің дәл осы жөніндегі табыс нәтижелерін айтқанда, олардың бірде-бірі Абай жеткен дәрежеге жеткен жоқ. Ең алдымен Абайға таланти теңдес болған жоқ және әсіресе Абайдың ағартушылық, әлеуметтік, идеялық, көркемдік кең масштабы оларда болған жоқ дейміз.

Қазір біз бөліп алып тексеретін қазақ ақындары осы соңғы айтылған жайлардың кейбір жақтарынан ғана өз шамаларынша бағалы өзгешеліктер таныта алады. Сонысымен Абайдың бар жағы болмаса да, бір жағын, бір қырын айқындап дамыта түсті, осының өзімен Абай шәкірті дегізерлік мүмкіншілік берді дейміз. Абайдың көзі тірісінде оның айналасына жиналған талап...

КӨКБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

Көкбай Жанатайұлы 1864 жылы туып, 1927 жылы өлген. Жасында мұсылманша оқуды едәуір өндіріп оқыған соң, Көкбай әншілік, ақындыққа кеп ауысады. Басында айтыс өлеңдерге де жиі араласып, ақындыққа ерте жеткен талапкер жастың бірі болады. Бірақ жігіттікке жете бере қырдағы ән-өлең өнерін, сауығын тастап, Семей қаласына келіп, Кәмали хазіреттің медресесіне түседі. Ұзақ жылдар сонда жатып мұсылманша оқу оқиды. Кейін Абай оны әзіл етіп молдалық пен сопылыққа беріліп, әсем әнін, бозбалалықтан кетіп қалды деп сынайды. Көкбай туралы:

Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан кұр қалып... —

дейді.

Жас өнерпаздың діндар медреседе имам, халифелердің алдында мүлгіп жүргенін жақтырмай айтқан.

Бірақ Көкбай медреседе өзінше көп оқып, үлкен молдалыққа жетіп алғаннан кейін, Абайға келіп қосылады. Ел ортасындағы бір сайлаудың үстінде Семейдің сол күнгі оязы Көкбай берген бір арыз бойынша оны жазаламақ болады. Сонда өнерлі, оқуы бар жігітті Абай аяп, кепілдікке алады. Осыдан соң Көкбай өмір бойы, Абай өлгенше оның іні-досы, шәкірті боп кетеді.

Абай өлгеннен кейін бірталай жылдан соң, жасы ұлғая бастағанда, Көкбай қайтадан бұрынғы молдалығына ауысады. Ел ішінде медресе салып, бала оқытады. Бірақ молдалыққа ауысуымен Көкбай ақындық еңбекті тастамайды.

Бірінші империалистік соғыс кезінде Көкбай медресесін мұғалімге беріп, өзі ескіше бала оқытуды тастайды. Осы жөнінде Көкбайды кінәлап, жамандап 1920 жылдарда өлең шығарған бір ұлтшыл алашордашыл ақынсымақ болады.

Көкбайды ол молдалығын, медресесін, ескіше ұстаздығын тастады деп кінәлайды. Ал Көкбайдың реакцияшыл, байшыл, ұлтшылға берген үлкен өлең жауабы оның жаңа заманға жаңаша қарай білген озғын ойлы адам екенін танытады.

1924 жылдан бастап Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға Көкбай барынша зор көмек еткен еді. Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ боп құралып шығуына анық еңбек сіңірген кісінің бірі – Көкбай...

1909 жылы Көкітай бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндей ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абайдың өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіртіп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты.

Онан соң Абайдың өмірбаянын толық етіп жазуда да Көкбай айтып берген материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай тұсында айтқан естегісі толық жазылмады. Бірақ 1933 жылы біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянның көп фактілері Көкбайдың аузынан алынған.

Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік, деректердің көптен-көбі және де сол Көкбайдың айтуынан алынған-ды.

Міне, Көкбайдың қазақ әдебиет тарихына келтірген осындайлық кесек пайдасы бар.

Одан қалған жазбалардың саны өте аз ғана. Жас кезінде, Абай уақытында айтып, жазып жүрген өлеңдерін өзі көп ұқышпен жинамаған. Бірақ ол кезде Абай айналасындағы бар ақынның ішінде суырыпсалма, импровизацияға ең жүйрік ақын Көкбай болғаны даусыз. Сол талантын бағалап, Абай бұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие ғып шығарады. Көп өлеңдерін өзі жазып, Көкбай атынан таратады. Омбыдағы “Дала уәлаяты” газетінде басылған бірен-саран өлеңі де Көкбайдың атынан басылған. Абай бір өлеңінде:

Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды... –

дейтін жолдарда, анығында, Көкбайды айтпай, өзін айтып отырған болады. Тек бертін келіп, “Жаз” өлеңін жазған

соң ғана Абай барлық өзі шығарған өлеңдерін өз атына ауыстырып алады. Көкбай Абайдан кейін 20 жылдан аса өмір жасап, сол соңғы дәуірінде көп шығармалар жазады. Әсіресе баспаға шығып, бар оқушысына мәлім болған мұндай еңбектері зерттеушілер қолына түспегендіктен, Көкбайды бұл күнге шейін сыңаржақ түрде атап, танып келгеніміз барды. Ал соңғы жылдарда Семей қаласындағы Абай атындағы музейдің зерттеушілері жинаған қолжазбаларға қарағанда, біз Көкбайдың анық Абай мектебінің ақыны деген атақты ақтай алатын едәуір мол, елеулі шығармалары бар екенін көріп, біліп отырмыз. Тегінде, Көкбайдың анық айтқыш, талантты ақын екенін Абай өзі де өз шығармаларында бірнеше рет атап бағалап, аңғартып кеткен-ді. Ұстаз ақын Абайдың шығармаларына аты кірген шәкірт ақынның өзі де жалғыз ғана Көкбай болатын.

Ән үйренген ырғалып,
Өлең жиған тырбанып,
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып, —

деген жолдарды біз Абайдың 1909 жылы шыққан ең алғашқы жинағының өзінен де ұшыратамыз.

Сонда Абай қала медресесіне мұсылманша оқуға кеткен Көкбайды көксеп сөйлеген. Бәлки, оның өнерін бағалап, ақын болмай, ескі медресе оқуына кеткеніне қынжылып та айтқан сөздері болар. Кейін келе Абай:

Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды.
Ол жыламай қайтіп тұрады,
Мынау азған қу заман
Бірқалыпта тұрмайды.
Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды,
.....болмаған соң
Жылауына зорлайды, —

деген өлеңде де Абай өзінің ет бауырындай жақын көрген сырлас ақын ініге аса бір мұңдас, күйлес жылылықпен үн қатады.

Будан басқа “Бұралып тұрып” деген өлеңінде Көкбай досына әзіл-сын ретінде әдейі арнап айтады. Сөйтіп, Абайдың өзі өз тілімен тірі шағында жақын ақыны есебінде атап кеткен Көкбай барын көреміз. Ал кейін Көкбай шығарған өлеңдерді алсақ, бұл жағадан да Абайды үнемі өзіне ұстаз, аға тұтқан Көкбай барын айқын танып отырамыз.

Жәннатта жайың болғыр, Абай құтып,
Қасында бос жүріппіз шатып-бұтып.
Осындай ен дарияны жайлағанда,
Тым болмаса қалмаппын қана жұтып, –

деген жолдармен Көкбай да Абайдың ақындық ұясы мен бауырында өмір кешкен жан екенін жыр етеді.

Абай мектебінің кейіннен қосылатын елеулі, ірі талантты, үлкен ақынның бірі – Әріпке айтқан сәлем сөзінде Көкбай тағы да Абай жайын толғайды:

Семейге Абай келсе бізде думан,
Ән салып босамаймыз айғай-шудан.
Бас қосу, бақастасу, мәжіліс құру,
Секілді бір ғылымның жолын қуған.
Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын бұған.
Бір барсаң мәжілісінен кеткің келмес,
Кәкімдей Афлатон аңырап тұрған.
Келбеті біліміне лайықты,
Япыр-ау, мұндай адам қалай туған, –

дейтұғын үзінділерде Көкбай ұстаз ақын Абайдың қауымында жүрген басқа шәкірт ақындардың да барлық шынын, дәл қалпын бейнелейді. Өзінің де үлкен ұстаз жанында өсіп келе жатқан анық ет-бауыр жақын дос екенін мәлімдейді.

Абайдың өзі барда атын аузына жиі алатын Көкбай кейінгі ұзақ өмірінде де Абайды қадір тұтқан қалпынан жаңылған емес. Өмірінің соңғы кездерінде бір жалақор тап дұшпанына қарсы айтқан өлеңінде Көкбай және де Абайды аузына алады:

Абай марқұм ескіге ермеуші еді,
Ескіні онша жақсы көрмеуші еді.
Жаңадан төте жолмен оқу шықты,
Сол қашан келеді деп шөлдеуші еді, –

деген шумақта Көкбай ескі оқудың, мешіт-медресе ұстаудың керексіздігін айтқан. Өзі сол медресені жауып тастап, мұғалім арқылы жаңаша мектеп ашуға өздігімен жол бергенін білдірген. “Молдалықты тастады, мешітін жапты” деп Көкбайды ескі діншіл, реакцияшыл ақсақалдық ғұламалық көне жолға қайта тартқысы келген байшыл-ұлтшыл болған еді. Соның Көкбайды жалалап, қаралап сөзіне орай, Көкбай тарихтық жаңа ашық сананың, кең мәдениеттің жоқшысы боп сөйлейді. Және осы молда, жаңағы байшыл-ұлтшылдан өзінің де, Абайдың да аулақ екенін саралап, айқындап ашып береді.

Өзімнің жасым кәрі, көңілім жас,
Іштегі айтпаса да болады паш.
Абайдан құлағыма бұрын тиген
Дүние болады деп бір тайталас.

Түсіндім мен де сөйтіп жаңалыққа,
Жаспенен кіріспедім алалыққа.
Тура жол дүниедегі жалғыз-ақ сол –
Басқа жол іздегенмен табалық па?
Босаттым медресемді мұғалімге,
Иесі сол, берейін енді кімге?
Медресем балаларға орын болып,
Қағанағым қарқ боп тұр осы күнде, –

деп келіп, Көкбай өзінің бұдан бұрын біраз уақыт молдалыққа түсіп кеткен кезеңін мүлде сынап, серпіп тастай алады. Тарих пен өмірдің жаңалығы халықпен бірге боп, ден қоюға, бет беруге өзінің өзір жүргенін танытады.

Екеуміз сынамайық ағайынға,
Сен-дағы айтар дауың тағайында.
Сен сөкті деп ескіше бала оқытып,
Көшкен жұртқа қаңғырып лағайынба!
Шырағым, өзін қаңғыр менен аулақ,
Жамандасаң жаманда мені жаулап, –

деген өлеңмен Көкбай байшыл-ұлтшыл, кертартпа санашылдың жолынан өз жолын мүлде аулақ салады. Советтік мәдениеттің бұның халқына әкеле жатқан негіздер мен жаңалықтарын барлық шыншыл, дос-жар көңілімен құшақ жая қарсы алады.

Абай мектебінен шыққан Көкбай ақынның бұрынғы-соңғы кездерде шығарған өлеңдерінде ұшырайтын салт-саналық кемшіліктер бола жүрсе де, Көкбайдың Абай мектебі өкілі деген атағын ақтайтын ең қадірлі бір шығармасы тағы бар. Бұл оның ең жарқын қасиетті, ең асыл адамзаттың өзін танып, сол адам туралы бар шыншыл бейілмен өміріне жырлаған ақынды көреміз. Әзір атағалы отырғанымыз – Абай мектебінің ақыны қарт Көкбайдың ең соңғы асыл шығармасы “Ленинге” деген өлеңі.

1923 жылы шығарылған осы өлеңде Көкбай өзі қатты ауырып жүрсе де, өлер шағының бір зор сүйініші есебінде Лениндей ұлы жанды тауып, танығанын баян етеді.

Осы жол ауырсам да, көңілім шат,
Түсімде іс көргендей бір ғаламат.
Лениннің кім екенін анық білдім,
Тек ұзақ өмір берсін сау-саламат.
Ұғындым Ленин жайын бір адамнан,
Зат екен артып туған барлық жаннан.
Ленин тұрса ел болар қазақ жұрты,
Жарықты бірдей көріп алтын таңнан.
Сол еді қуанышым қойнымдағы,
Мұны айту борыш еді мойнымдағы.
Ғәділет кімде болса жолын қыл деп,
Тіледім саждаға бас қойдым-дағы.
Жығылмас мәңгі дедім Ленин дауы,
Көкке өрлеп, көтеріліп алтын буы.
Ежелден езгі болып келе жатқан
Өмірін тіле қазақ көп руы.

Міне, басы Абаймен біте қайнасқан, шәкірттіктен басталған Көкбайдың ақындық жолы ең аяқтар шағында осындай ең қасиетті жайды жыр етуге шарықтап жетіп тынады.

Абайдың артында тірі қалған шәкіртінің соңғысы өзі болып және Қазақстан өлкесіне советтік дәуір, дәурен орнай бастаған алғашқы жылдардың өзінде Лениннің туын құттықтаумен тоқтатуы Көкбайдың “Абай шәкірті” деген атақты ақтауы екенінде күмән жоқ. Және осы өлеңнің аяғында, Алашорданың халыққа қас қара ниет өкілінен өзінің әлеуметтік ойын, адамзаттық мүддесін біржолата бөлектеп, аулақтап алғанның өзінде де үлкен тарихтық мән бар.

Біз Көкбайдың ақындық жолының басы менен аяғын өзінен қалған дәл деректерге, елеулі еңбектерге сүйене отырып шолып өттік. Ал Көкбайдың бұл аталғандардан басқа да көп шығармалары бар. Әзір барлығы жиылып қолға түспесе де, бүкіл табылған шығармаларының тағы бірнешеулерінен Көкбайдың Абай жырлаған тақырыптарды өзіне тақырып етіп алып, Абай сынаған рубасы жуандарды, болыс, билердей бұзақыларды, ел ұйтқысын бұзушы қанаушыларды дәл Абайша өткір сатирамен әйгілеп, әшкерелеп жырлағандарын білеміз. Осы қатарда Абай өлеңінде қатты сыналған Дүтпай болысқа Көкбайдың да Абайша қатты сыншы шабуыл жасап, жыр жазғанын еске аламыз.

Дозаққа біреу кетсе, Дүтім кетер,
Дүтім кетсе, Көкшенің көбі кетер.
Кісінетіп қара айғырды байлап қойып,
Артынан тоғыз биді күшілдетер, —

деген жолдарда Көкбай азынаған айуандай Дүтпай болысты парақор тоғыз бимен қоса соққыға ұшыратады. Сол ретте “Семей саудагерлеріне” дейтін өлең, “Мұсажанға” деген өлеңі және Совет өкіметі орнауымен қатар ел ішіне келген совет сотының адамдары жақсылыққа, Хафизге айтқан өлеңдерінің бәрі де, бір жағынан, халық, елді қанап жүрген пәлекор, саудагер, ұры залымдарды әшкерелеуге арналады. Екінші жағынан, ел ортасына советтік тәртіп орнап, жаңағыдай бұзықтарға, халық қаскөйлеріне тыйым салынғанына сүйсіне қуанады. Өз дәуірі үшін аса қажет болған шын бағалы шығармалар тудырады. Ауылдың советтену дәуірінде, ең алғашқы жылдарда, 1920–1923 жылдар арасында советтік және мектепті, сотты халық атынан қадірлеп жырлауы, ұлтшылдардан безуі және әсіресе ұлы Ленин қасиетін барынша қадір тұтқан шын бейілмен жырлауы Көкбайдың сол кездегі ел ішінде болған бұрынғы ақындардың бәрінен озғын көрегендік танытқанын дәлелдейді. Бұл сипаттары да Абай мұрасының барлығын және ұлы ұстаз ақынның өмірбаянын кейінгі нәсілге түгел жеткізіп беруші болған тарихтық еңбегімен қатар, Көкбайдың анық Абай шәкірті деуге толық татитын адам екенін баяндайды.

Біз Абай мектебінің ақындарын айтқанда, сол Абай шәкірті деген атаққа лайығы бар тағы бір топ ақындар

жайын әзірше жазғамыз жоқ. Бұл қатарда алдымен аталатын Әріп ақын және Әсет сияқты әнші-ақындар қатарынан шыққан, халық ақындарынан құралған бір топ әдебиет, көркемөнер қайраткерлері бар екені даусыз.

Бұл жөнде, мысалы, Әріптің Көкбайға ұқсаған және одан гөрі де молырақ, таланттырақ шығармалар тудырған бағалы еңбектері бар екенін білеміз. Әріптің әсіресе совет дәуірінде азғана жыл өмір сүріп, 1924 жыл өзі қайтыс болған кезіне шейін пролетариаттың ұлы көсемі Ленин турасында жазып кеткен үш шығармасының өзі-ақ оның қазақ әдебиет тарихында елеулі орын алып, айрықша зерттелетін ақын екендігін айқын дәлелдейді.

Бұл ақынның да сан өлеңдерінде Абай аты аталып, үлгі-өнеге осыдан тарап отыратыны. Әсіресе Әріп жазған өлеңдердің көп мазмұны – ғылым туралы, еңбек туралы, әйел халі туралы және әсіресе елді зорлаушы жуан содырлар туралы жазылған сыншыл, сатиралық шығармалардан құралады. Осындай мұраларының бәрінде де Әріп Абайға аса жақын келіп, ой-сана жағынан да, шеберлік, стиль, үлгі жағынан да ұлы ақынның реалистік дәстүріне үнемі иық сүйеп отыратындығын сездіреді.

Ақындық ерекше үлгілері Абаймен аса жақын түйісіп отыратын тағы бір белгілі ақын Әсет болатын. Оның да Абай атын атап айтқан, өзіне соны үлгі етіп сөйлеген сөздері аз емес.

Бұл алуандас шығарманы біз әнші-ақын Мұқадан да кездестіреміз. Әзірше осы соңғы аталған: Әріп, Әсет, Мұқа сияқты ақындарды Абайдың әдебиеттік айналасын зерттеп, шолуда қоса тексеріп, тану керек деген пікірді түгел қуаттаймыз. Болашақ арнаулы ғылымдық зерттеулерде бұл адамдар да Абаймен байланыстары жағынан толық тексерілуі керек деп білеміз.

Дәл осы жолғы еңбекке бұлардың кірмеуіндегі себепті ғана айтайық. Қазақ әдебиеті тарихының көлемінде, тегінде, Абайдың ақындық мектебі мен Абай әсерін кең көлемде зерттеу жұмысы енді басталады. Сонда тек Абайға жерлері, елдері жақын болған ақындар ғана емес, ХІХ ғасыр аяғында және ХХ ғасыр басында әдебиет майданына шыққан оқымысты, жазушы ақындардың да бірталайының шығармалары “Абай шәкірттері” деп тексерілмесе де, Абай ақындығының

әсерін, ықпалын көрген ақындар шығармалары деп белгілі жақтарынан арналып тексерілуге тиіс.

Сол шақта тексеру, зерттеу нәтижелерінде, ғылымдық дәл, мол деректер талданып болған кезде, бәлкі, Абай шәкірттері, Абай мектебі дейтін көлемнің өзі де кеңейіп, молайып, Абай шәкірттерінің қатары да көбейе түсер.

Әзірше әдебиет зерттеу ғылымымыз сондайлық нақтылы кең зерттеулерге мольға алмай тұрған кезде, біз бұл том көлемінде “Абайдың шәкірттері” деген топты азғана сан, нақтылы кіші көлемде алып отырмыз. Тегінде, әдебиеттік мектеп мағынасы тарихтық басы ашық, даусыз, деректі көлемде алу да бар. Онда “шәкірт” деп белгілі ақынның қасында, қатарында жүріп, күнделік байланыс арқылы тақырып, үлгі, ұстаздық, сын-өнеге алып жүрген ақындар тобын даусыз “мектеп” деп айтуға болғандай. Абай шәкірттерінің Абаймен жалғастық, ақындық араласы үнемі үздіксіз болған Ақылбай, Мағауия, Көкбайларды ғана бұл тексеруге айрықша бөліп атап кіргізіп отырғанмыздың себебі сол жаңағы айтылған жағдайдан туады. Бірақ бұларды әзірше “Абай шәкірттері” деп бөліп атаумен қатар, Абай шәкірттерінің жалпы қатары мен тобы тек бұлармен ғана мүлде түгелденіп тоқтайды деп айтпаймыз. Осы жайды айрықша мықтап ескертумен әзірше “Абай мектебі” жайындағы сөзді тамам етеміз.

ИЗ ВЫСТУПЛЕНИЯ НА ОБЩЕГОРОДСКОМ СОБРАНИИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ 27 АПРЕЛЯ 1951 Г.

...Можно ли сомневаться в том, что у Абая была сформированная им среда за 60 лет его жизни? По-моему, нельзя сомневаться. И вопрос о школе его сейчас ставится лишь как о школе в узком смысле, а не ставится вопрос о влиянии его на всех последующих поэтов и на всю последующую казахскую литературу. Это последнее объемлет очень широкое понятие, и об этой проблеме будем говорить дальше. А что касается учеников, то это понятие ясное и простое. Речь идет о людях, которые окружали его: были около него непосредственно и в той или иной мере были творческими личностями. Но одно дело учитель, другое — ученик. Пусть они не столь талантливы, как Абай (так было на самом деле). Пусть ими созданы произведения гораздо менее значительные, чем Абаем. Да если бы они были в какой-то мере равны Абаю, то не были бы учениками, а каждый из таковых стал бы главою новой школы. Они такими не стали.

Однако учениками они были. Вы не хотите считать некоторых из них учениками потому, что они ошибались, создали идейно и политически ошибочные произведения, и думаете, что этим оберегаете Абая. Между тем вы упускаете из виду, что противоречия, недостатки и идейно-политические ошибки были и у самого Абая. Мы должны изучить Абая не односторонне, а обязаны изучать, вскрывая и его собственные недостатки. Как все поэты-мыслители домарковского мышления, и Абай считал, что основным и решающим фактором в изменении жизни общества является нравственное начало, у Абая и своя религия, были и другие ошибки.

Были грубые ошибки и у его учеников. Но Кокпай писал не только о Кенесары...

Товарищи, писатели, исследователи, вы ведь не знаете произведений Кокпая. А он помимо того, что о нем писал сам Абай четыре стиха и признавал своим учеником, еще писал на многие темы жизни общества. Писал на темы стихов Абая другой его ученик Арип. Последний пишет так же, как Абай, на тему о труде, о женской доле, о русской культуре. И Кокпай и Арип потом пишут стихи, осуждающие контрреволюционного националиста Дулатова, а затем, что самое важное, Арип пишет несколько стихов и поэму о В.И. Ленине. А умер Арип в 1924 году в июне. Также и Кокпай пишет в 1923 году свое последнее стихотворение о Ленине, а затем тяжело заболел в 1923 году. И, тяжело боля, умер в 1926 году.

Ныне страшно звучит, когда произносится лишь одна фраза: “Ученик Абая Магавья писал о Шамиле”. Между тем, кроме одного упоминания об этом одном голом факте, ничего не писалось больше, кроме того, что эта поэма давно потеряна, нет и следов ее. А в те девяностые годы и позже... много людей писало о Шамиле, писал в ту пору и Лев Толстой.

Но вот на основе того, что в девяностых годах писал Кокпай о Кенесары или Магавья о Шамиле, можно ли и нужно ли вычеркивать их раз и навсегда и, кроме того, целиком ликвидировать вопрос о школе Абая?

...На основании всего сказанного я считаю, что вопрос о школе Абая надо решать обдуманно и уж вовсе не вкупе с вопросом о Кенесары. Этот вопрос мы должны решать, обсуждая широко, знакомясь с произведениями и разбираясь ответственно в том, кого следует считать учеником, кого нет. И надо, конечно, помнить при этом, что среди этих окружавших Абая людей были и очень отрицательные люди. Но все эти вопросы нужно обсуждать широко и особо, никак не сваливая в одну кучу [с] вопросами о движении Кенесары...

ДОСТИЖЕНИЯ И НЕДОСТАТКИ В ИЗУЧЕНИИ НАСЛЕДИЯ АБАЯ

Великая социалистическая революция, эпоха ленинского возрождения народов сыграли решающую роль в становлении и развитии нашего литературоведения. Его расцвет и качественные отличия от научной мысли прошлого ярко обнаруживаются в фактах многопланового исследования поэтического наследия Абая, в фактах широкой популяризации творчества и личности Абая не только в Казахстане, но во всем Советском Союзе и далеко за его пределами.

В 1909 году Какитай Искаков впервые издал избранные произведения Абая. Это издание включало только две трети стихов поэта и не имело научного аппарата. Небольшое предисловие Какитая содержало краткие биографические сведения и самые общие замечания о творчестве и взглядах Абая. Два последующих издания — ташкентское и казанское — повторили издание Какитая.

Таковы результаты изучения Абая в старом Казахстане. А в наши дни?

Один только факт издания Н. Сабитовым специального библиографического указателя показателен для широкого научного интереса к Абаю. Один библиографический перечень написанного об Абае составил целую книгу, где зарегистрирована разработка самых разнообразных проблем стиля и языка, проблем идейного содержания произведений Абая, его творческой биографии и многих других. Однако и этот обширный указатель не исчерпал всего написанного об Абае. За последние годы в связи с возросшим интересом к Абаю среди широких слоев наших советских братских народов о нем как об одном из любимых классиков Советского Союза пишут казахские и русские писатели и ученые других братских народов, пишут историки, педагоги, психологи, журналисты.

Его имя, его творчество включены в программы, учебники, хрестоматии. О нем создают произведения искусства композиторы, театральные коллективы, кино.

Большую роль в ознакомлении советской общественности с Абаем сыграла периодическая печать. Повседневно и особенно широко в юбилейные дни 1940 и 1945 годов писали об Абае республиканские и областные газеты “Казахстанская правда”, “Социалистик Казахстан” и многие другие органы печати. Специальные статьи об Абае были опубликованы на страницах центральной периодической печати – в “Правде” и “Литературной газете”, в “Знамени”, “Новом мире” и “Звезде”, “Октябре”, “Дружбе народов”. На страницах некоторых из упомянутых периодических органов огромное значение помимо выступлений писателей имели выступления и крупных руководителей партии и правительства Казахстана.

В результате... общего большого труда Абай стал классиком советских народов. О нем говорят на многих читательских конференциях в библиотеках Москвы и других городов, о нем пишут сочинения школьники, пишут дипломные работы студенты не только вузов Казахстана, но и вузов других городов, [таких] как Москва, Ленинград, Баку и др.

И как воспринят, оценен в результате упомянутых коллективных трудов большего количества деятелей Абай? Он понят и принят советскими поколениями всех народов Союза, как поэт и верный сын народа, как [провидец] дружбы между казахским и великим русским народом, как борец против темноты, невежества народа, насилия степных воротил, социальных верхов современного ему казахского общества и как последовательный борец за широкое просвещение на основе скорейшего приобщения казахского народа к единственно правильной и всеобъемлющей великой русской литературе.

Таковы вкратце те позитивные результаты абаеведения, которые и образовали отрасль молодого казахского литературоведения многими и многими, очевидными для всех положительными явлениями.

Но можно ли нам, абаеводам, успокаивать себя этими достижениями? Все ли сделали мы, чтобы создать наиболее полное разносторонне исчерпывающее представление об Абае у наших современников?

Я думаю – нет. Партия и общественность требуют от нас исторически конкретной, проведенной с позиции большевистской партийности разработки наследия Абая.

Поэтому настоящая дискуссия является крайне своевременной и нужной. Руководствуясь основой всех наук – марксизмом-ленинизмом, – в принципиальном, товарищеском обсуждении мы придем к общему правильному решению задач о путях и методах работы над наследием Абая.

Как мне представляется, необходимость четкости, перспективности и высокой принципиальности на дискуссии обязывает выделить проблемные вопросы абаеведения, тем более, что аналитический разбор всего написанного в короткий срок невозможен, а простой перечень во многом типовых, общих ошибок во всех работах, без позитивной части – это совсем не та критика, о которой говорил товарищ Жданов, как о законе развития нашего общества.

Я полагаю, что проблемными вопросами абаеведения следует считать следующие:

1. Проблему источниковедения и текстологической редакционной работы над наследием Абая.

2. Проблему научной биографии Абая.

3. Проблему народности Абая.

4. Проблему отношения творчества Абая к русской литературе.

5. Проблему отношения творчества Абая к Востоку.

6. Проблему окружения Абая и его литературной среды.

7. Проблему традиций Абая в казахской демократической литературе начала XX века.

8. Проблему традиций Абая в советской казахской литературе.

Позволю себе остановиться на каждой из указанных проблем.

Проблема источниковедения крайне осложнена спецификой источников – их устным и рукописным состоянием.

Абай почти не публиковал своих стихов, его личный архив не сохранился, автографы уникальны.

В качестве источников в распоряжении исследователя оказывается рукопись Мурсеита, где кроме стихов Абая есть тексты Алтынсарина, Магавьи, Акылбая – списков с его рукописи Дайрабая, Самарбая, Хасена и записи от

Какитай, Кокпая и других, кто со слов Абая заучивал его стихи и распространял их устно.

Таково состояние источников, определенное специфическим для всей казахской литературы XIX – начала XX века устным и рукописным распространением текстов.

Возникающие при таком состоянии источников некоторые сомнения в отношении отдельных стихов или строк могут быть законными. Но эти сомнения не могут распространяться на целые периоды, разделы творчества, как это имело место в статье т. Нурушева, о чем подробнее речь будет ниже. В целом многие сомнения в достоверности абаевских текстов устраняются путем текстологического анализа всей совокупности устных и рукописных вариантов данного текста, основой для текстологического анализа при этом является индивидуальное своеобразие поэтического языка и творческого метода Абая. То обстоятельство, что в абаеведении имел место формалистический отрыв стилистического разбора от общей идеологической и художественной системы произведения, снижало полноценность текстологического анализа. Наша задача – поднять его на должный научный методологический уровень. Следует также углубить работу над различением в различных вариантах одного и того же текста и работу над отделением от переводов, подражаний Абая русским поэтам.

Таким образом, на мой взгляд, не отрицая и не замалчивая по причине упомянутой исторической специфики источников, а основываясь на тщательном текстологическом анализе, уточняя время их возникновения, следует использовать их для изучения творчества Абая.

2. Проблема научной биографии Абая.

Биографами Абая являются Какитай, а позже я. Мною написано четыре варианта биографии Абая: первый для издания сочинений Абая 1933 года, второй – для издания 1940 года; третий, не опубликованный еще вариант, написан в 1945 году, и, наконец, составлен в 1950 году четвертый вариант, над второй редакцией которого я работаю в настоящее время. Этот вариант я готовлю для второго тома “Истории казахской литературы”. Должен заявить, что, как и во всех иных вопросах, и по данному разделу намерен использовать все

полезное и важное, что дает в своем положительном результате данная наша дискуссия.

Оценивая составленные ранее и опубликованные биографии, я далек от мысли о том, что они безошибочны. Наоборот, в них, как и в других моих статьях прошлых лет (например, в статье 1934 года), имеется ряд серьезных ошибок. Прежде всего, в первых двух вариантах биографии я считаю неприемлемым сам принцип отбора фактов. [Из-за] отсутстви[я] писем, дневников, мемуаров я опирался только на данные устного опроса, не используя при этом архивные материалы, которые несколько позже удалось найти Кирееву. Некритическое отношение к собранным устным источникам оказалось в тексте биографий: во-первых, в излишнем загромождении их фактами феодально-родового аульного быта; во-вторых, в упоминании ненужных для понимания жизненного и творческого пути Абая и ненужных советским людям лиц только потому, что они как-то соприкасались с Абаем... в недостаточной разработке творческой биографии Абая, раскрывающей его развитие как творца новой в идейно-художественном, историческом значении поэзии, как творца новых поэтических форм и жанров.

Основой этих ошибок является непреодоленный в абаеведении, методологически неприемлемый отрыв жизненного и творческого пути Абая от судеб пореформенного казахского крестьянства, имея в виду положение 1868 года (от судеб тех производителей материальных благ, которым принадлежало историческое будущее).

Биографию Абая следует вывести за узкие пределы биографизма. Его жизненный и творческий путь определен конкретными условиями пореформенной действительности. Эти условия выдвинули новый тип писателя. Такими писателями стали Алтынсарин, Абай, когда они, порвав с феодальной средой, к которой принадлежали по рождению, перешли на позиции трудового крестьянства и стали выразителями его новых, еще доселе невысказанных дум, исторических социальных устремлений и его протеста против всех косных устоев прошлого и все[x] консервативны[x] и реакционны[x] идеолог[ов] феодально-патриархальной, господствующей среды.

У казахского пореформенного крестьянства колонизаторская политика царизма вызывала справедливое возмущение, но в то же время частично, еще стихийно, недостаточно сознательно в силу своей политической отсталости и темноты это крестьянство стремилось к лучшим формам хозяйства и быта, перенимая их у русского крестьянства.

Но процесс борьбы передовых общественных сил с реакционным лагерем самодержавия, “процесс роста и консолидации культурных сил дал возможность, по крайней мере, наиболее сознательным элементам угнетенных национальностей увидеть другую Россию — благогородную, свободолюбивую, не угнетательскую, культурную, талантливую, способствующую развитию знаний среди широких масс населения” (Калинин).

Жизненный путь Абая, его идейное и творческое развитие predeterminedены этими процессами в той мере, в какой были predeterminedены ими судьбы казахского крестьянства. Благодаря отсутствию промышленности и фабрично-заводского пролетариата в казахских степях 90-х — начала 900-х годов, замкнутости и отчужденности окраин от центра и присущим казахскому крестьянству колебаниям Абай остался в стороне от растущего революционного рабочего движения. В силу исторической ограниченности условий, в которых он жил, Абай не сумел стать сторонником “общей слитной борьбы”, то есть человеком, мыслящим уже всероссийски”.

Его демократизм поднимался только до уровня демократизма русских крестьянских революционных демократов, почвой для которого так же, как и мировоззрения Абая, был крестьянский стихийный протест против насилия и произвола.

3. Проблема народности творчества Абая.

В работах предшествующих лет верному разрешению этой проблемы мешало глубоко ошибочное представление о процессе развития казахской литературы как о едином потоке. В работах, написанных в духе теории единого потока, Абай был оторван от той среды, с которой он связал свою судьбу и творчество, от казахского пореформенного крестьянства. В большинстве статей его народность упрощенно рисовалась как любовь поэта к некой идеализированной абстракции, лишенной конкретных исторических черт, противоречий, предрас-

судков, то есть, по сути дела – игнорировалось основополагающее положение марксизма о необходимости учитывать “историю трудящихся масс, историю народов” (История ВКП(б). 1945. С. 116).

Писатель связан со своей эпохой, его народность – категория историческая и развивающаяся. Это блестяще с неопровержимой убедительностью и глубиной раскрыто... в ленинских оценках Чернышевского, Герцена и Толстого.

Следуя... [этой] методологии, при решении вопроса о народности Абая необходимо: во-первых, не отказываться от рассмотрения народности Абая, если она, особенно в начале его творческого пути, выступает в социально осложненной феодальными предрассудками и традициями форме. Необходимо, исходя из ленинского учения [о двух] культурах в каждой национальной культуре правильно раскрыть содержание и смысл противоречий в творчестве Абая, не забывая о том, что это могли быть противоречия между предрассудками феодальной среды, “углом зрения” народных масс и могли быть противоречия старого и нового, демократического и навязанного сверху в самом крестьянском сознании.

Во-вторых, народность Абая должна быть раскрыта в обусловленности противоречий пореформенной эпохи и многовековой истории, истории патриархально-феодального угнетения казахского крестьянства, чье мировоззрение, по мере того как Абай все дальше отходил от феодальной среды, находит все более глубокое выражение в творчестве поэта.

В-третьих, необходимо показать, что Абай в своем творчестве отобразил взгляды крестьянства на важнейшие для народных масс вопросы своей эпохи: разорение крестьянской бедноты и джатачество, темнота народных масс, дикая эксплуатация трудового и беднейшего крестьянства степными воротилами в силу их волчьих законов, налоги, выборы, деятельность волостных мулл, управителей и многое, многое другое, волновавшее народ и бывшее предметом его дум. Абай правдиво отобразил исторический социальный опыт пореформенного казахского крестьянства, показав собственническую суть бая, волостного, уездного, аткаминера, муллы. Все это сделало его творчество фактом “истории трудящихся масс”, фактом истории народной общественной мысли.

В-четвертых, говоря о народности Абая, необходимо также иметь в виду известную ограниченность ее, обусловленную исторической ограниченностью крестьянской мысли пореформенной эпохи и отягощенностью мировоззрения Абая определенными предрассудками феодальной среды. И, наконец, в-пятых, не следует ограничивать понятие народности Абая только идейной стороной его творчества... Необходимо установить связь Абая с низами через язык, сближение с живым общенародным языком, которое характеризует творчество Абая и обратное воздействие его поэтического языка на живую речь масс.

Проблемы отношения творчества Абая к русской литературе. Несмотря на то, что это одна из самых разработанных областей абаеведения, сделанное нами в этой области все же не может быть признано достаточным. Общим недостатком в имеющихся работах является узкая постановка вопроса об отношении творчества Абая к русской литературе. Внимание исследователей главным образом сосредоточено на переводах Абая из Крылова, Пушкина и Лермонтова, до сих пор остается нерассмотренным вопрос об отношении Абая к Герцену, Некрасову, Салтыкову-Щедрину, крайне недостаточно разработан вопрос об отношении Абая к русским революционным демократам.

Далее вопрос об отношении Абая к русской литературе исследуется в отрыве от вопроса об отношении Абая к русской духовной культуре, к философии, эстетике, публицистике и другим областям знания и искусства. Затем, в ряде работ вопрос о путях к русской культуре сужается до непосредственного общения с “друзьями”, причем, как я уже указывал выше, сами “друзья” идеализируются, а их воздействие на Абая переоценивается. И наконец, отношение творчества Абая к русской литературе выявляется по преимуществу в идейном плане. Вопрос о выработке новых художественных форм и жанров благодаря общению Абая с русской литературой обходится.

Каковы наши задачи в этой области?

Мне кажется, что первая наиболее принципиальная методологическая задача — это рассмотреть отношение Абая к русской литературе в его развитии. 20 лет Абай творчески воспринимал лучшие традиции русской литературы. У него был свой путь к освоению ее... От критического реализма

Пушкина, Лермонтова к критическому реализму Некрасова и Салтыкова. Мы обязаны установить этапы этого пути, их качественное отличие друг от друга и существующую между ними преемственность, поставив все в органическую связь с тем, как складывались за эти двадцать лет отношения и связи русского и казахского народов.

Второй, также очень важной методологически задачей является рассмотрение отношения творчества Абая к русской литературе во всех реально [и] объективно существовавших связях, не отрывая русской литературы от других форм общественного сознания и не обедняя всего богатства, которое черпал Абай из передовой демократической русской культуры. Наконец, третьей задачей является установление всех путей, которыми осуществлялось общение Абая с русской культурой и литературой. Попутно с этим позволю себе заметить, что ни в коем случае не преувеличивая роль народника, а впоследствии эсера Долгополова и крайне поправившего Михаэлиса, вычеркивать их, то есть улучшать историю, не следует. Отнюдь не гримируя их под крестьянских демократов, надо указывать, что они в некоторой, далеко не определяющей мере, давая ему советы о самообразовании, о лучшем усвоении наследия выдающихся русских деятелей... о подборе книг, которым он, особенно на первых порах, следовал и которые были так важны для Абая, не имевшего никакого систематического русского школьного образования.

Пятая проблема – проблема отношения творчества Абая к Востоку – это один из наименее изученных вопросов.

В работах предшествующих лет широкое распространение получило ошибочное недифференцированное представление о связях Абая с арабо-персидской литературой, оно высказывалось мною, тт. Мукановым, Джумалиевым, особенно в его докторской диссертации, и другими авторами безотносительно к конкретным периодам творчества Абая. Подобная точка зрения должна быть осуждена и отвергнута потому, что она искажает действительно существовавшие между творчеством Абая и Востоком связи. Абай не знал в такой степени, как Навои, Низами или Физули, арабского языка и литературы и не мог непосредственно обращаться к таким арабским поэтам, как Идтанабби, Абуль аля Магри и др.

Также неизвестными остались ему арабские философы. Правда, он читал на арабском языке каноническую литературу ислама, но ислам не был специфически арабской религией, как и другие религии феодализма — христианство, например, он был космополитичен.

Таким образом, прямых связей Абая с арабской литературой не устанавливается.

Что касается иранских связей Абая, то здесь мы, казахстанские литературоведы, вместе с учеными-востоковедами и научными работниками других республик оказались в плену пережиточных космополитических теорий. То, что было сочтено за иранские связи Абая, теперь на самом деле должно пониматься и оцениваться как его связи с таджикскими, узбекскими, азербайджанскими классиками, т. е. классиками, признанными всей советской страной, старейшими классиками Советского Востока.

Следовательно, термин “арабо-персидские связи” как пережиточный и устаревший термин дооктябрьской “академической” ориенталистики должен быть исключен из нашего научного обихода.

Наши задачи в разрешении вопроса об отношении творчества Абая к Востоку, как мне кажется, состоят в следующем.

Строго отличать от отношения Абая к Навои, Низами, Физули его отношение к мистической суфистской литературе типа “Хикмета” Ходжи Ахмета Яссави. Если первые привлекали Абая своим высоким мастерством, гуманистическим взглядом на жизнь и своими эстетическими воззрениями, то в отличие от других своих современников — Шортамбаия, Мурата, Абубакира — Абай не принимал присущего суфизму мистического отрицания земной, в том числе отрицания и общественной, жизни и отрицания борьбы за переустройство ее.

При этом также следует иметь в виду, что отношение Абая к этому Востоку в ранние периоды его творчества было различным. Если в юношеские годы он начинал с наивного подражания, позже он творчески воспринимал их традиции. Достаточно напомнить, что в поэму “Искандер” он ввел образ Аристотеля, а самого Искандера развенчал как завоевателя. Так же, как в свое время Шота Руставели в образах Тариеля, Нестан Дареджан, Автандила, условно

обозначенных героями арабских сказаний, преданий, выразил... и этические нормы современного ему грузинского общества, Абай воспроизвел в образе Масгута известную часть собственных мыслей и переживаний.

Дальше следует исследование отношения Абая к Навои, Низами и Физули строить по историческому принципу, различая два основных периода в этих отношениях: период юношеских подражаний классикам Востока (1860–1865), период зрелого творчества Абая (1886–1890)...

Второй очень серьезной методологической ошибкой был обусловленный теорией единого потока недостаточно критический и дифференцированный подход к социальной природе творчества соприкасавшихся с Абаем поэтов. Благодаря крайне широкому пониманию “школы Абая” в нее были включены враги Абая... идейно чуждые поэту, которых надо отсечь от Абая, так как они не составляли его литературной среды.

Я считаю необходимым пересмотреть наши оценки социальных позиций всех поэтов, ранее относимых к “школе Абая”, с тем чтобы те из них, которые, следуя исторической правде, должно относить к окружению Абая, получили верные оценки, в которых большевистская партийность не отрывалась бы от правдивого отображения действительности, что наблюдалось ранее у некоторых товарищей.

Я полагаю, что вопрос о поэтах из окружения Абая следует решать путем исторически последовательно проведенного исследования их творческого пути и установления [различия] между прогрессивными, т. е. в творчестве которых имеется восприятие традиций Абая по отношению к феодально-патриархальной идеологии, по отношению к труду, к женскому вопросу и по части защиты крестьянства от байского произвола, и также между реакционными (религиозность, идеализация прошлого) сторонами их мировоззрения, благодаря чему окажется возможным установить, развивали ли эти поэты абаевские традиции или отошли от них и даже противостояли им.

При этом следует учитывать не одно [только] их классовое происхождение и социальное положение — это было бы вульгарным социологизмом и противоречило бы методологическим принципам марксизма-ленинизма.

Лев Толстой по своему происхождению и социальному положению был графом, дворянином, помещиком, а В.И. Ленин оценивает его как выразителя интересов пореформенного русского крестьянства. Я полагаю, что прежде всего следует учитывать тот “угол зрения”, который присущ каждому из этих певцов и поэтов. В какой мере они в таких важнейших для народных масс своего времени [вопросах], как вопросы о труде, об отношении к русской культуре, об отношении к колониальному аппарату царизма, женск[ому], земельн[ому] вопрос[у], оседани[ю], просвещени[ю], стояли на народной точке зрения и в какой мере они в этих вопросах благодаря соприкосновению с Абаем непосредственно проникались передовой демократической и революционной русской мыслью и овладева[ли] русской поэтической культурой.

Я уверен, что, широко применяя принцип большевистской партийности, марксистско-ленинского подхода к этому вопросу, мы дружными совместными усилиями сумеем объективно разрешить этот вопрос... Проблема традиций Абая в казахской демократической литературе начала XX века — это новая тема для исследователей наследства Абая.

Первоочередной задачей в этой области является установление преемственности между Абаем и казахскими демократическими поэтами начала XX века — Донентаевым, Торайгыровым, Сералиным, особенно — преемственность между отношением Абая и этих поэтов к русской культуре и литературе. В какой мере в исторически новых условиях — в эпоху подготовки самой великой из революций — они восприняли и развили дальше абаевское обращение к передовым идеям русской революционной демократии и к критическому реализму русских классиков, в какой мере, следуя Абаю, они сумели проникнуться передовыми идеями своей эпохи и стать новаторами формы для полноценного отображения ее.

И, наконец, последняя из выдвигаемых на обсуждение проблем — проблема традиций Абая в казахской советской литературе. Это также новая тема в абаеведении.

Перед нами новая задача — установить преемственность между наследием Абая и советской казахской литературой.

Особо важно при этом выявить взаимоотношения между методом социалистического реализма, которым созданы лучшие произведения казахской советской литературы, и критическим реализмом Абая.

Устанавливая те демократические элементы, которые взяты нашими поэтами и писателями у Абая, особое внимание надо уделить отношению советской казахской литературы к художественным формам Абая и к его поэтическому языку...

Социально-политические идеи, содержащиеся в произведениях Абая, отжили с тем базисом, на основе которого они возникли. Но сами эти произведения и художественные образы Абая не отмерли для нас вместе с отображенной в них эпохой. Их действенная сила объясняется тем, что Абай в совершенной художественной форме отразил народную жизнь своего времени.

Таким образом, руководствуясь... учением о базисе и надстройке, не следует отыскивать абаевские общественно-политические, этические, эстетические взгляды у советских писателей. Но в то же время в соответствии с требованиями и запросами социалистического общества советский писатель может развивать присущие Абаю любовь к родине, ненависть к произволу с тем, чтобы... на почве социалистической духовной культуры они расцвели в чувства, достойные... эпохи.

Подводя итоги, я позволю себе сказать, что наше абаеведение — молодая отрасль научного познания, которая, как и вся советская наука, не терпит застоя. Чем шире, разностороннее и принципиальнее, руководствуясь постановлением ЦК КП(б)К, мы в товарищеской научной дискуссии обсудим проблемы абаеведения, тем больше получит каждый из участников ее, тем значительнее будут позитивные результаты обсуждения, тем скорее [мы, весь] коллектив литературоведов Казахстана выполнит свой долг работников науки перед партией и народом.

**ЗАМЕЧАНИЯ К СТАТЬЕ ГАЗЕТЫ
“КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАВДА”
ОТ 2 ИЮНЯ 1953 Г. ПОД ЗАГОЛОВКОМ
“ПО ПОВОДУ РОМАНА М. АУЭЗОВА
“АБАЙ”**

Для всех объективных лиц, мыслящих справедливо [и] критически в духе требований партии к художественным произведениям, не может быть сомнения в том, что настоящая статья “Казахстанской правды”, хоть она именуется редакционной, не является правдивым отражением мнения партии и советского читателя разбираемой ею книги.

Наоборот, для тех, кто читал выпущенный под редакцией Саурамбаева № 4 “Вестник Казахской Академии наук” со статьями Нурушева и др., также не может быть сомнений, что и эта статья “Казахстанской правды” является продолжением тех же откровенно тенденциозных, безусловно нездоровых, однобоких и несправедливых суждений об Ауэзове и о его творчестве.

Данная статья, наподобие предыдущих, является очередной попыткой изничтожения вместо критики. Одна лишь разница в том, что в первом случае так судили о личности Ауэзова, беря весь тридцатилетний путь его научно-исследовательской деятельности. Здесь берут его главное произведение “Абай”, и о нем ведут суждение лишь с целью изничтожения настоящего произведения.

Для примеров обратимся к фактам самой газеты “Казахстанская правда”, и тут мы увидим, как с первых же абзацев настоящая статья начинает говорить явную неправду, становится на путь извращения, инсинуации. Пишется в первом абзаце, что “казахстанское государственное издательство художественной литературы” готовит к новому изданию роман М. Ауэзова “Абай”. Между тем не готовит,

а уже пять месяцев тому назад выпустило это издательство первую книгу романа “Абай” с исправлениями автора по поводу упомянутого дальше в статье Дулата (а не Булата, как ошибочно пишет газета), за которую статья громит Ауэзова уже пять месяцев спустя после выхода исправленного автором издания романа.

Во втором абзаце этой статьи начинается новое извращение фактов и говорится: “Общественность нашей республики не раз указывала на серьезные недостатки романа “Абай”... А о том, что этот роман за что-то был оценен положительно всей широкой общественностью нашей страны, начиная с той же общественности Казахстана, с той же самой газеты “Казахстанская правда” и продолжая общественностью великого Советского Союза, и что исторический акт о положительном выводе партии и правительства о романе был подписан в 1949 году 9 апреля с присуждением первой премии за эту книгу, — все это вместе взятое ни в коей мере не обязало статью хоть косвенно упомянуть из чувства меры, из требований исторической справедливости или хотя бы из соображений такта и этики советского органа — упомянуть о каких-то положительных моментах произведения.

Нет, статья на всем своем протяжении не находит ничего положительного в романе, кроме одной видимости ради признания, что это “первая попытка создать художественный образ”...

Умолчав историческую истину о романе и солгав относительно проделанной автором работы по роману “Абай” по первой книге, теперь статья утверждает и другую неправду. Она сообщает, что, “неоднократно переиздавая свое произведение, М. Ауэзов пренебрег справедливой критикой, не внес необходимых исправлений”.

Между тем роман “Абай” на казахском языке, т. е. в оригинале по рукописи самого автора, издан второй раз в 1949 году... а после, третий раз, издан только ныне в 1953 году, куда, как сказано выше, автор внес изменения в соответствии с указаниями критики в свою пору. Особенно извращает факты настоящая статья еще и тем, что сознательно, тенденциозно умалчивает о существовании романа Ауэзова об Абае под названием “Путь Абая”, сознательно умалчивает о нем, чтобы не сказать, не признать того факта, что Ауэзов, именно

считаясь со справедливыми моментами партийной критики на упоминаемый дальше в этой статье роман “Акын-ага” (являющийся первым вариантом “Путь Абая”), внес большие изменения, в объеме 8 печатных листов, в текст романа и назвал его “Путь Абая”... Притом из этого-то романа сама “Казахстанская правда” осенью 1951 года дала перепечатку на целых две полосы в двух номерах газеты, признавая новую работу автора над образом Абая и правдивой, и достойной его памяти. Но ныне статья “Казахстанской правды” лжет не только о трудах Ауэзова, но и говорит неправду о том, что было зафиксировано на собственных страницах самой этой газеты...

А в новое издание первого тома “Абай” автор внес изменения по поводу отдельных, признанных теперь (а именно с 1951 года) феодальными акынов, [таких] как Дулат, Бухар, Шортанбай, Марабай, Сабырбай и т. д. В пору выхода романа “Абай” в свет в 1942 году и позже в 1947, 48, 49, 50-х годах эти акыны изучались в школьных учебниках Казахстана как представители народного творчества.

Дальше статья утверждает, что “Абая мы видим преимущественно в окружении феодально-байской молодежи”.

Это утверждение приводится в доказательство того положения статьи... будто “Ауэзов неправильно подходит к раскрытию центрального героя – Абая”. И здесь опять статья извращает истину. Самыми близкими друзьями Абая в жизни, с его отроческих лет до поры зрелости, как показано в двух книгах романа “Абай”, и в одной книге “Путь Абая”, проходят люди из аульной бедноты, [такие], как Ербол, Баймагамбет, Базаралы, Даркембай, Дармен, и также его любимая жена – талантливая певица из народа Айгерим – происходит из семьи бедняков.

Дальше, в следующем абзаце, следует чудовищное по своей нелепости и тем не менее страшное политическое обвинение по адресу автора: “В замаскированной форме автор пытается изобразить в качестве положительных героев, якобы оказавших влияние на Абая, презренных предателей казахского народа, впоследствии ставших матерыми буржуазными националистами. В частности, идеализируется враг народа Тураш, который, являясь крупным феодалом, упорно боролся против Советской власти”.

Здесь назван из этих “положительных героев” один только Тураш. Да, он назван во второй книге романа “Абай” на страницах 519 и 597 русского текста (издание Гослитиздата 1948 г.), как малыш, грудной ребенок Айгерим. Буквально о нем сказано: “Оставшись одна, Айгерим воспользовалась неожиданным уединением и пела у постели своего малыша Тураша” (стр. 519), а на 597-й странице сказано о нем: “Когда Абай женился на Айгерим, Ербол тоже справил свадьбу со своей Дамели, и его сынишка Смагул появился на свет в одно время с Турашем”.

Верно, что не нужно было упоминать его имя даже как ребенка, но допустимо ли на этом основании возводить такое вопиющее, несправедливое, насквозь лживое обвинение на автора, будто в его романе “Абай” “идеализируется враг народа – Тураш”, когда ему было два года и он упоминается лишь как биографическая деталь в связи с описанием состояния одной только Айгерим?..

Автором сделано исправление к готовящемуся изданию второй книги романа “Абай” до статьи “Казахстанской правды” – вычеркнуто имя Тураша.

Далее, обвиняя Ауэзова по поводу мнимой школы Абая, статья утверждает: “Третья книга романа – “Акын-ага” – представляет собой как бы завершение этой концепции”.

И тут “Казахстанская правда” умолчала о существовании романа “Путь Абая”, где развенчаны самим Абаем и его друзьями из народа реакционные, консервативные акыны Шубар и Кокпай. Из них Шубар изобличается в том же романе в качестве буржуазного националиста, панисламиста, а Кокпай разоблачается как панисламист и противник русского народа. Статья умалчивает о таком развитии темы Абая и казахского народа, о таком постепенном разоблачении врагов в романе Ауэзова, умалчивает, чтобы, исказив, очернив весь сложный, последовательно развиваемый автором серьезный замысел трудов его, – оболгать, опорочить заранее идущее к своему зрелому завершению большое произведение писателя. Помогают ли так писателю? Поступают ли так люди и органы печати, хоть в малейшей степени искренне желающие осознать свою ответственность за советскую литературу, ответственность за политику партии в области литературы? Нет, так не поступают критики и газеты, честно думающие

о задачах советской критики. Зато так поступают корыстные критики и, к несчастью, слепые редакторы, типа редакторов “Вестника Казахской Академии” и “Казправды” (в данном случае), одержимые лишь одной целью: ошельмовать произведение, изничтожить автора, пусть даже той книги, которая сейчас переведена и переводится на двадцать два языка народов Советского Союза и за пределами Союза, и которая, пока в единственном числе, представляет на всех этих языках Абая как честного сына трудового народа, как борца за правду, как друга русского народа, как поборника культуры.

Далее статья обвиняет автора за Божея: “В тогу народного героя обрядил автор одного из степных хищников – Божея, старейшину рода жигитек”. Неверно, глубоко ошибочно и это утверждение. Божей – относительно, на время, пока он борется против самого большого зла степи – Кунанбая, обрисован положительно, а когда становится убийцей... девочки Камшат, он развенчан в глазах молодого Абая, чьими понятиями и трактуется все события в степи, все поступки героев романа. Его же глазами постепенно показывается волчья сущность степного феодализма, воплощенного в образе Кунанбая. Между тем статья, обвиняя Ауэзова в идеализации феодализма, ни словом не упоминает о Кунанбае – втором, после Абая, главном герое романов. Не упоминает, уклоняется статья от всей глубокой правды романа, написанного на основе диалектического раскрытия исторического процесса. Статья не хочет признать разоблачающую феодализм сущность романа, построенного на основе... понимания диалектики [как] борьбы нового со старым. Новое – Абай, а старое – Кунанбай. Какое право имела статья исказить эту справедливую суть романа, его историческую и художественную правду, изображенную в романах по методу социалистического реализма?

И поминки по Божею нужны для Абая и для автора как первый акт сопротивления молодого Абая Кунанбаю. Все делается здесь не ради Божея, а ради показа цельной воли и умения Абая провести свой замысел в делах взрослых. Неужели непонятно, что поэтому и не дается описание самого аса (поминок) со скачками, борьбой, всякими состязаниями-развлечениями имущих людей степи, а

дается вместо этого лишь описание абаевских хлопот по кормлению прожорливых гостей...

Статья обвиняет автора в идеализации феодально-патриархальной старины, что видит в особом предпочтении автора аристократической молодежи во второй книге. Между тем вся молодежь, отдавшаяся народному искусству, целиком переживает свою трагедию в этом романе. Трагичны судьбы: Керимбалы – Оралбая, Умитей – Амира, печальны фигуры Биржана, Базаралы, Балбалы, наконец, драматична, грустна и участь самого Абая с его певицей-женой Айгерим. Где же идеализация прошлого? Наоборот, через борьбу за свободное чувство этих талантливых представителей степной молодежи, через их горестную судьбу роман разворачивает трагедию степной жизни, задавленной дикими феодальными устоями.

Абай не был [вождем] восстания, не был революционным идеологом массового народного движения. Он был сыном ага-султана, жил и рос в среде представителей эксплуататорских классов. Но тут он и его близкие люди сумели увидеть гнет, насилие, злодеяния власти имущих над народными массами, поняли уродства, позорные проявления старого быта, стали разоблачать их, бороться по мере сил – и вот всеми подобными своими поступками-устремлениями они воплотили в своем лице передовое, стало быть, народное, исторически прогрессивное для своей эпохи. И тут происхождение их не играло роли и не является и для нас определяющим принципом при установлении народности их образа. А стремление статьи “Казправды” видеть народное в книге только в изображении жизни, быта бедных семей аула и бедных людей в этой связи выглядит вульгаризацией марксизма-ленинизма. Абай должен быть показан в правдивой, характерной для него исторической среде, и в этой среде он должен быть изображен как выразитель дум, чаяний и стремлений народа. Таковым и изображается он в осуждаемых романах. А люди из беднейших слоев аула показываются в романах во все годы жизни Абая, во все моменты зарождения и роста в нем общественного сознания.

Образы Кодара, Даркембая, Базаралы, беднейших соседей в пору джута, образы жатаков, их борьб[а] с баями или образ молодого поэта, друга Абая Дармена,

[а] также рост общественного сознания у Базаралы и превращение его на протяжении всех книг романов в сознательного, крупного борца против степных феодалов в союзе со степной беднотой — есть, безусловно, людской, положительный фон всего романа об Абае. Не видеть все это и утверждать голословно и огульно, что “представителям народа отведены эпизодические роли”, также является результатом нездорового, одностороннего, несправедливого отношения к творчеству Ауэзова.

Наконец, самой вопиющей несправедливостью и явной клеветой на романы и его автора выглядит утверждение статьи: “В книге совершенно не нашла отражения борьба с реакционно-монархическим движением Кенесары Касымова. И это не случайно, ибо М. Ауэзов был одним из тех, кто в течение длительного времени превозносил врага, душителя народа — Кенесары, выдавая его за национального героя”. Так пишет “Казправда”, заканчивая свой обвинительный акт по романам Ауэзова об Абае. А между тем в романе “Путь Абая” на с. 393 (изд. “Советский писатель”, 1952 г.) Ауэзов говорит устами Абая следующее о том же самом Кенесары, потомке Аблая: “А за что ты прославляешь потомков Аблая? Хвалишь за то, что они воевали с русскими? Называешь их заступниками казахского народа? Ложь все это! Легенда о них — яркие обманчивые краски на гнилом дереве. Никогда такие люди не были заступниками казахского народа. Наоборот, они были маленькой кучкой, продававшей народ, пеклись только о своем султанстве, дрожали за свое ханство. И если нынче кто-нибудь из нас сеет вражду между казахами и русскими, он плохую услугу оказывает казахскому народу. Казахи не увидят в жизни света, пока не поймут всей мудрости тех великих идей, которые несут нам лучшие сыны русского народа. К истине нет иного пути, кроме этого. А твоя песня ведет народ к мрачной, дикой старине. Такая песня лежит на моем пути камнем, препятствует стремлениям моим. Не могу я принять эту песню ни душой, ни умом”. Вот что говорит Абай у Ауэзова Кокпаю, реакционную сущность которого вместе с его “героем” Кенесары так разоблачает и сурово осуждает роман “Путь Абая”.

Автор правильно поступил, не дав отношения Абая к движению Кенесары в молодые годы своего героя. Зато Абай – мыслитель и борец за дело народное – в свою зрелую пору выносит сокрушительный приговор не только над Кенесары, но и над акынами – апологетами его – и это исторически ценнее, важнее и полезнее, чем могло быть описано движение Кенесары в ту пору, когда Абай находился в пленках (имеем в виду 1846–47 гг.), когда хоть и были хронологические совпадения, но не могло быть изображено ни одно чувство, ни какая-нибудь мысль, а следовательно, никакое отношение Абая к движению Кенесары.

Вот о чем следовало бы подумать авторам статьи “Казправды”, прежде чем возводить еще одно тягостное, несправедливое и притом основанное на ложном сведении обвинение на автора.

Подчеркиваем – на **ложном сведении**, так как статья пытается скрыть от читателя наличие романа “Путь Абая” с осуждением Кенесары в нем, и тем самым еще раз доказывает, как на всем своем протяжении [она имела] одно только грубое стремление изничтожить романы Ауэзова, хотя бы ценою всяческих извращений, лжи и клеветы на автора и на его честный, долготелный труд.

СТАНОВЛЕНИЕ РЕАЛИЗМА

АБАЙ КУНАНБАЕВ (1845–1904)

Выдающимся представителем казахской письменной литературы второй половины XIX века является великий поэт и мыслитель Абай Кунанбаев, основоположник казахской письменной литературы и казахского литературного языка. Абай Кунанбаев был видным деятелем не только в истории родного народа, но и в истории всего Российского Востока. Свой могучий талант, обогащенный русской передовой демократической культурой, он поставил на службу родному народу. Абай был выразителем народных дум, заступником и защитником интересов угнетенного казахского народа, глашатаем дружбы народов, населявших тогдашнюю Российскую империю.

Народность Абая была важнейшим явлением большого исторического смысла. Абай народен в выявлении потенциальных духовных возможностей своего народа, которые действовали не на одну эпоху и не только на нужды сегодняшнего дня, а играли длительную, благотворную и всевозрастающую роль в большой исторической перспективе.

Высшим критерием народности любого выдающегося художника является его вклад в духовную культуру родного народа, влияние его произведений на развитие национально-духовных богатств. Абай, как и все великие художники слова, использовал народное устное поэтическое наследие, обогатил, развил, наполнив его новым содержанием. Только таким путем гениальные мастера художественного слова достигали высокой степени творческого воплощения передовых идей и стремлений своей эпохи.

Абай народен еще и тем, что он, мысля и чувствуя, как сын своего народа, видел далеко вперед и указывал ему путь в будущее. Никто до Абая в истории казахского народа

дооктябрьского периода так напряженно, многосторонне и ответственно не мыслил о судьбе трудового люда.

С именем Абая связан качественно новый этап в истории казахской литературы. Начиная с конца второй четверти XIX века в казахскую поэзию приходит принципиально новое качество в приемах изображения действительности — реалистическое. Мы знаем, что реализм присущ и творчеству Махамбета — активного борца против ханского угнетения народных масс, однако реализм Абая выступает иной качественной основой подлинного и высокого искусства.

В поэзии Абая убедительно, ярко раскрывается типическое в жизни, что составляет характерный признак его реализма. Поразительна обличительная сила его творений, правдиво и смело, резко и гневно раскрывающих все недуги и пороки описываемой им действительности.

Историческими предпосылками реалистического направления в словесно-художественном творчестве в степи явились развитие капиталистических отношений, рост производительных сил в городах, промышленных очагах, усиливающаяся связь капиталистического города с аулом и деревней и в связи со всеми этими явлениями — усиление классового расслоения и классового антагонизма. Абай писал, по преимуществу, стихами, но картины современной казахской действительности даны в его творениях в широком социально-экономическом разрезе так полно, так всеобъемлюще, разносторонне, что получается самое ясное отражение эпохи. Его стихи, поэмы, назидания можно назвать энциклопедией жизни современного ему общества.

В казахском литературоведении утвердилось единое мнение о трех источниках, которые питали абаевский гений. Это — устное творчество казахского народа, лучшие образцы восточной поэзии и русская демократическая культура и литература.

Абай (Ибрагим) Кунанбаев родился 10 августа 1845 года в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях рода тобыкты. Отец его, самовластный, суровый правитель Кунанбай был старшиной тобыктынского рода. К тому времени, как Кунанбай стал правителем, административная структура Казахского края несколько изменилась: по новому уставу 1822 года, предназначенному для сибирских казахов,

степь делилась на округа, и все управление осуществлялось через так называемые “Окружные приказы”. В соответствии с этим положением Кунанбай был избран ага-султаном* и поэтому о нем говорили, что “Кунеке (т. е. Кунанбай) из простолюдина сделался ханом”.

Кунанбай за свою долгую жизнь исполнял различные должности. Он был незаурядной личностью, в народной памяти о нем сохранилось множество рассказов-легенд. Кунанбай был грозным и жестоким правителем. С помощью многообразных, хитроумных, порою беспощадных методов правления он добился неограниченной власти. Став ага-султаном, Кунанбай назначил старшиной рода тобыкты своего младшего брата, задиристого Майбасара, который не давал людям жить спокойно. В конце концов это привело к тому, что жигитековцы выступили против Кунанбая, который, опять-таки злоупотребив властью, добился высылки в Сибирь семнадцати человек жигитековского рода.

Разумеется, не только один Кунанбай, а все другие степные воротилы использовали насилие в борьбе с противниками, добивались их высылки в Сибирь или иные дальние края, месяцами толклись в городе, сутяжничали, обивая пороги начальства. Иной раз межродовые раздоры заканчивались либо обычной дракой, либо барымтой, т. е. насильственным угоном табуна противника. В таких неутрачивающих распрях Кунанбай чувствовал себя свободно: отдельных главарей рода он приближал к себе якобы как друзей, других в зависимости от обстоятельств отдалял от себя, переходя в нужный момент к открытой вражде. Однако при всей кажущейся неуязвимости и Кунанбай не раз испытывал трудности, находясь иногда на грани поражения.

Известно, что Кунанбай не учился даже мусульманской грамоте, тем не менее он строго соблюдал предписания шариата, иными словами, Кунанбай искусно использовал религию для укрепления своей власти. Кунанбай в Каркаралинске построил мечеть, а позже, во время своей поездки в Мекку, он за свой счет купил дом для приезжающих туда казахов-паломников. Все это предпринималось Кунанбаем

*Ага-султан, т. е. старший султан — председатель Окружного приказа. Должность старшего султана введена в действие в 1822 году по Уставу о сибирских киргизах, разработанному М. Сперанским.

для завоевания популярности и авторитета среди народа. Таким образом, личность Кунанбая была весьма сложной, противоречивой, как и время, в которое он жил.

Ранние детские годы Абая прошли в гнетущей обстановке разлада, царившего внутри семьи Кунанбая и влиявшего на характеры, нравы и судьбу детей, которые также соперничали и враждовали между собой, как и их матери. Кунанбай имел четырех жен. От второй жены по имени Улжан родились сыновья: Танирберген (Такежан), Ибрагим (Абай), Исхак и Оспан. К счастью для Абая, его мать Улжан была женщиной замечательных качеств. Ее природная доброта, сдержанность, рассудительность и горячая любовь к детям создали для них редкий в таких семьях уют. Данное отцом имя “Ибрагим” она заменила на “Абай”, что значит “осмотрительный, вдумчивый”. Это имя так и осталось за ним.

Живя в молчаливой отчужденности от Кунанбая, Абай и его мать нашли себе духовную опору в бабушке Зере. Много выдавшая за долгую жизнь, мягкосердечная и мудрая бабушка, сама познавшая горечь несправедливого положения, обратила все надежды и любовь на внука. Заботы, наставления и ласки этих двух женщин смягчили суровый жизненный холод, в котором была обречена прозябать детская душа.

Первоначальное образование Абай получил дома, у наемного муллы, а затем Кунанбай послал сына в медресе (духовная школа) семипалатинского имама Ахмета Ризы.

Дни и ночи проводили великовозрастные воспитанники духовной школы в бессмысленном заучивании непонятого им текста Корана, в пятикратной молитве, в изнуряющем посте и в иссушавших рассудок бесплодных спорах над буквой шариата. Тем не менее за пять лет учения в медресе прилежный и необычайно даровитый мальчик сумел получить многое. Одолевая премудрости арабского богословско-схоластического учения о догмах ислама, Абай в то же время расширяет круг своих интересов. К этому времени в нем пробудилась любовь к поэзии. Еще в раннем детстве он слушал рассказы и воспоминания бабушки Зере, живой хранительницы старины, и заучивал наизусть слышанные сказки, легенды, богатырские былины, исторические песни – все многообразное богатство творений акынов-певцов родных степей. В медресе Абай увлекся чтением восточных поэтов.

В годы учебы Абай сам начал писать стихи. Среди сохранившихся ранних стихов Абая встречаются лирические отрывки, послания, любовные стихи, написанные под влиянием восточной классической поэзии, и экспромты в стиле народной поэзии, в духе творчества акынов-импровизаторов того времени. Из удушливой атмосферы медресе, из среды богомольных буквоедов и темных фанатиков он, как к благодатному оазису в мрачной пустыне, рвался к народной поэзии и классической литературе Востока. Обращение к казахской народной поэзии сделало его стихи оригинальными и индивидуально-самобытными. В этих стихах уже наметился будущий самостоятельный облик поэта, творчество которого глубокими корнями уходит в народную основу. Одновременно в нем пробуждается интерес и к русскому языку, к русской литературе. Нарушая суровый устав медресе, Абай самовольно стал посещать и русскую школу.

Вдумчивый и жадный к знанию, старательный ученик и начинающий поэт, Абай мог бы извлечь много важного и полезного для своего будущего даже и из скудной “науки” медресе. Но воля отца определила дальнейшую судьбу сына иначе.

В непрерывной борьбе за власть над родом, которую вела степная знать, Кунанбай нажил себе множество врагов, и ему нужно было готовить к этой борьбе своих детей и близких родственников. Поэтому, не дав Абаю закончить учебу в городе, отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству тяжб, к будущей административной деятельности главы рода.

Юноша сразу же попал в сложное переплетение интриг. Тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов. Вращаясь в кругу изоощренных вдохновителей межродовой борьбы, Абай, наделенный от природы недюжинными способностями, постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили отточенное красноречие, остроумие и изворотливость. Еще в юношеском возрасте Абай научился высоко ценить значение выразительного поэтического слова и, сумев стать мастером виртуозной ораторской речи, заслуженно стяжал себе славу красноречивого, остроумного оратора.

Если Кунанбай и люди его круга обращались к авторитету предков — родовых старейшин — и хранили в памяти только их речи, приговоры и афоризмы, то Абай, тянувшийся к общению с народными певцами, знал почти всех поэтов, акынов и участников айтысов, выступавших перед народом в борьбе за поэтическое первенство.

Втянутый насильно в родовые распри, Абай не мог примириться с несправедливостью и жестокостью отца и часто шел вразрез с интересами и стремлениями Кунанбая, вынося справедливые и беспристрастные решения по многим спорным делам. Кунанбаю были не по душе новые повадки сына: и то, что друзей и советников Абай искал себе в народе, среди простых, но мудрых и честных людей, и то, что Абай уже многие годы тяготел к русской культуре. Между хитрым, властным отцом и непокорным правдивым сыном все чаще происходили серьезные столкновения, угрожавшие со временем кончиться прямым разрывом. Этот разрыв совершился окончательно, когда Абаю было двадцать восемь лет. Теперь он мог сам определить дальнейшую судьбу. И прежде всего он вернулся к изучению русского языка, прерванному в отрочестве.

Годам к тридцати Абай отчетливо увидел всю пагубность родовой борьбы, разжигаемой царизмом, всю неимоверную тяжесть ее для казахского народа. И все же Абаю волей-неволей иногда приходилось участвовать в межродовых тяжбах, тем более что родовые заправилы начали преследовать его за прогрессивные убеждения и деятельность на благо народа. В адрес семипалатинского начальника поступают доносы и жалобы на Абая. Зимой 1877/78 года его вызывают в город, где подвергают длительным допросам. По архивным данным видно, насколько серьезные обвинения были предъявлены ему, например, в связи с доносом Узакбая Боритаева. Материалами этого дела интересовались семипалатинский уездный начальник, уездный суд, сам губернатор. Однако Абаю удалось доказать полную свою невиновность.

Находясь под следствием, Абай встречается с начальством, имеет дело с адвокатами, толмачами. Он многое видит своими глазами, ближе знакомится с законоположениями царского суда. Абай, когда-то самостоятельно изучавший

русский язык, теперь во время своего вынужденного пребывания в г. Семипалатинске охотно углубляет свои знания. Его ищущий ум жаждет новой пищи. Причем не ради победы в тяжбе и не в угоду начальству, а ради самообразования, самовоспитания. Им овладевает огромное желание все познать и все постичь.

Это был самый плодотворный и содержательный период в жизни поэта. Если раньше он не придавал поэтическому искусству значения орудия воспитания и воздействия на широкие массы, несколько пренебрежительно относился к своему творчеству, то теперь он понял могучую силу поэзии. Понял он и то, что для того чтобы выйти на поэтическую арену, в первую очередь ему следует приобрести знания, а источником их являются мудрые книги. Перешагнув за тридцать лет, Абай усердно читает книги. Только теперь это не религиозные догмы или хиссы, повествующие о “подвигах” Мухаммеда и его сподвижников, а светские книги, изданные на русском языке. Часто наезжая в Семипалатинск, Абай посещает городскую библиотеку и возвращается в свой родной аул с полными хурджунами русских книг.

В эти же годы Абай знакомится с русскими революционерами-демократами. Счастливый случай свел его с политическими ссыльными 70–80-х годов. Это были представители передовой интеллигенции, последователи Чернышевского. Один из них, Е. П. Михаэлис, был ближайшим и активным соратником Шелгунова.

Как Михаэлис, так и позднее сосланные в Семипалатинск его единомышленники прибыли туда сравнительно молодыми людьми. Знакомство с ними вскоре перешло у Абая в большую дружбу. С исключительным вниманием и отзывчивостью русские друзья помогли Абаю в самообразовании, подбирая для него книги и отвечая на его расспросы.

Дав многое Абаю, русские друзья Абая и сами немало почерпнули от него, пользуясь его глубокими и обширными знаниями истории, обычного права, поэзии и искусства, экономики и социального быта казахов и родственных им народов. В условиях ссылки они сами росли как публицисты и ученые, изучая быт, естественно-географические условия края, ставшего им новой родиной. Они были первыми распространителями подлинно русской культуры на отсталой окраине, ревнителями интересов просвещения,

преобразования жизни и быта народов. Результатом такой работы стало, например, объемистое исследование Леонтьева “Обычное право у киргизов”. Представители русской демократической интеллигенции в Казахстане считали просвещение народов России важным средством борьбы против царизма. Знакомить таких людей, как Абай, с наследием классиков русской литературы и других передовых носителей русской культуры было, конечно, для них важной задачей. Естественным для них было также стремление донести до широких народных масс Казахского края правду о русском народе, воплощенную в трудах и думах великих русских писателей и передовых общественно-политических деятелей. Высокий гуманизм, глубокое революционизирующее значение русской классической литературы XIX века, проникнутой освободительными идеями, ее упорная оппозиционность царизму, ее неумолчный голос заступничества за угнетенные массы пробудили передовую общественную жизнь в Сибири и Казахстане.

Абай в свою очередь в сближении казахской и русской культуры видел единственно верный путь к спасению казахского народа от вековой темноты. Поэт становится последовательным поборником идеи братства и дружбы народов. В своих стихах он учит казахский народ отделять дружественный русский народ от ненавистных царских колонизаторов:

Прямодушному злобно кричим: “Урус!”
Знать, милее нам лицемерный трус.
Задушив человечность в наших сердцах,
Рвем своим недоверием дружбы союз!..
Нет для подлинной дружбы нигде межи,
Плещут волны любви через все рубежи...*

Пер. А. Штейнберга

Необыкновенно широко раздвинулся умственный горизонт Абая, когда он познал подлинные ценности духовной

* *Кунанбаев Абай*. Избранное. М., 1970. С. 65. В дальнейшем все стихотворные цитаты приводятся по этому изданию, в скобках указываются страницы. — *Ред.*

культуры русского народа. Он знакомится с произведениями таких русских писателей и мыслителей, как А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов, Л.Н. Толстой, И.С. Тургенев, М.Е. Салтыков-Щедрин, А.И. Герцен, В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов. Кроме того, в русском переводе читает он произведения Гёте, Байрона, Мицкевича, Спенсера, Спинозы, Дарвина и др. Это оказало плодотворное влияние на поэтическое творчество Абая.

Может показаться, что Абай сторонился общественной жизни. Да, он старался не вмешиваться в межродовые распри, занимаясь чтением книг, всецело отдаваясь творчеству, воспитывая собравшуюся вокруг него талантливую молодежь. Но тем не менее выходки сородичей-иргизбаевцев, которые долгие годы находились у власти, постоянно беспокоили Абая. Расплачиваться за них частенько приходилось ему как сородичу, даже если он и не был виновником конфликта. В результате всех этих дрязг многие близкие люди к Кунанбаю становились его ярыми противниками. Однако, как человек справедливый, прямой, энергичный, он вскоре завоевал популярность не только среди тобыктынцев, но и по всей казахской степи. К нему обращались за помощью, за советом. Но среда властно диктовала свои правила поведения. И не всегда в борьбе с ней он выходил победителем. Надо сказать, что Абай на протяжении всей жизни не мог до конца избавиться от родовых интриг и раздоров.

Как бы тяжело ни было, Абай не может отказаться от любимого дела, от поэзии. В течение 1882–1886 годов он пишет стихи, переводит произведения русских классиков. Пожалуй, одним из самых плодотворных в творчестве великого поэта был 1886 год.

Иногда ему казалось, что у него творческий спад, некоторое временное затишье, а иногда поэт испытывал вспышки подлинного вдохновения. Известно, что в 1889 году Абай создает около 25 стихотворений, где он по-прежнему подвергает беспощадной критике свою среду, показывая ее уродливые стороны. Вместе с тем Абай много пишет произведений лирического плана. Это стихи о любви, пейзажные зарисовки, произведения, выражающие личные переживания поэта.

Для казахской степи Абай явился не только искусным поэтом, но великим гражданином, властителем дум и горячим пропагандистом передовой русской культуры.

По свидетельству самого Абая и окружавших его лиц, в степи широкое распространение получили наряду с восточными образцами, как, например, “Тысяча и одна ночь”, “Тотынаме”, “Шахнаме”, “Лейли – Меджнун”, “Коруглы Султан” и другие, русские и европейские романы в изложении Абая. Устно бытовали такие известные произведения, как “Три мушкетера”, “Десять лет спустя”, “Королева Марго”. Точно так же изустно передавались сюжеты романов русских классиков.

В 1896 году Абай впервые приходит к мысли, что необходимо собрать воедино все, что создано им. Но сделать это было нелегко, потому что сам он долгое время не придавал значения своим стихам и они расходились по рукам, никто не стремился их собирать. Поэтому иногда невольно возникает сомнение в принадлежности того или иного стиха Абаю. Более того, мы достоверно не знаем, что было сделано конкретно по сбору произведений Абая даже после его указаний об этом.

С 1890 года Абай наряду со стихами и переводами начинает писать и прозаические произведения. Однако необходимо предупредить, что проза его, бытующая под названием “Гаклия” в записях Мурсеита Бикина, не имеет другого варианта. Кроме того, Мурсеит не указывает, какое слово “Гаклии” когда написано, а ограничивается тем, что приводит их в последовательной нумерации.

Будучи глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки, обладая недюжинным музыкальным дарованием, Абай создает ряд мелодий главным образом для тех своих стихов, которые были написаны в новой, неизвестной до этого форме (восьмистишья и т. д.). Он создал мелодии и к своим переводам из “Евгения Онегина”. В 1887–1889 годах имя Пушкина и имена его героев, Онегина и Татьяны, прочно вошли в быт казахского народа.

Итак, к этому времени имя самого Абая – поэта, мыслителя и композитора – становится одним из самых популярных и чтимых народом. К нему идут акыны, компо-

зиторы, певцы из далеких аулов. Знаменитый Биржан, слепая женщина-акын Ажар, женщины-акыны Куандык, Сара и другие разносят по всей степи его стихи.

Вокруг Абая группируются молодые таланты – поэты, певцы, такие как Муха, Акылбай, Какитай, младший сын Абая Магавья. Некоторые из них, по примеру самого Абая, усиленно занимаются самообразованием, изучают русскую литературу, пробуют свои силы в новых жанрах: пишут поэмы исторические, романтические, бытовые. Популярность Абая привлекает к нему не только казахов, но и многих свободомыслящих людей Востока, принужденных покинуть города из-за преследования властей. Так, в ауле Абая месяцами гостили кавказцы, бежавшие из сибирской ссылки и пробравшиеся по казахским степям к себе на родину. Аул Абая постепенно становится центром притяжения всех прогрессивно настроенных, передовых людей того времени.

Длительная и прочная дружба Абая и ссыльных революционеров глубоко тревожила администрацию края. Сведения об Абае как об опасном для царизма человеке доходят до семипалатинского военного губернатора и до генерал-губернатора Степного края. За аулом Абая и за всем, что происходит там, устанавливается негласный надзор. Абай, как авторитетная в казахской степи личность и как опасный и смелый провозвестник правды, обличитель пороков существующего порядка, становится предметом постоянного и бдительного внимания приставов, урядников, волостных управителей.

Между тем количество почитателей таланта Абая увеличивалось с каждым годом. Его влияние широко распространяется и на город. Поются, переписываются и заучиваются не только его собственные стихи, но и произведения его друзей.

Поэт решил обучать своих детей в русских школах. Его дочь Гульбадан и сыновья Абдрахман и Магавья с малых лет были посланы им в город, в русскую школу. Впоследствии старший сын Абдрахман закончил Михайловское артиллерийское училище в Петербурге, а дочь Гульбадан и другой сын, Магавья, вернулись в аул только по слабости здоровья. Однако и здесь Магавья

становится одним из самых ревностных и старательных последователей своего отца.

Разносторонняя поэтическая, просветительская и общественная деятельность Абая и его друзей была направлена против патриархальных устоев феодального аула, против конкретных носителей этого зла — родовых интриганов, невежественных угнетателей народа, против опирающейся на них всей системы царизма.

Труды и усилия Абая, его светлая и ясная общественная программа, ориентированная на русскую культуру, его презрение к власти имущим вызвали по отношению к нему лютую ненависть степных феодалов, верных слуг царизма. Они повели грязную и коварную борьбу против Абая, против идей, которые служили знаменем просвещенному и непримиримому поэту. Эти враги Абая действовали заодно с чиновничьей знатью, с властями, с продажной мелкочиновой интеллигенцией.

Но ничто не могло отгородить поэта от народа. Непримирымый, беспощадный обличитель управителей, биев, родовых старшин и всяческих властей, Абай стал мудрым советником народа во всех невзгодах и бедах. За советами Абая, к его бескорыстному и справедливому суду в спорах стали обращаться целые племена и роды, и не только из ближайших местностей. Даже казахи отдаленных уездов — Каркаралинского, Павлодарского, Усть-Каменогорского, Зайсанского и Лепсинского — приезжали к Абаю за разрешением их давних крупных споров по земельным и иным тяжёлым делам. Нередко к нему обращались и с просьбами решить сложные междоусобные дела о набегах, убийствах, в которых чины и власти не могли разобраться.

По свидетельству современников, мы можем судить, насколько проникновенным, справедливым и бескорыстным был суд Абая в решении таких дел. О его беспристрастности говорит тот факт, что порой к Абаю обращались даже враждовавшие с его сородичами родовые старейшины, посылавшие в областные канцелярии доносы и ложные показания на Абая и все-таки в своей личной тяжбе по бытовым и обычным делам искавшие решения самого справедливого и неподкупного судьи того времени — Абая.

Общественная деятельность и поэтические творения Абая были особенно популярны среди казахской молодежи. На многих народных сборищах, поминках, торжественных тоях (пирах), на свадебных празднествах певцами и акынами пелись его песни. Юноши объяснялись в своих чувствах девушкам строками стихов Абая. Девушки из родных аулов Абая, выходя замуж, увозили среди своего приданого рукописные сборники стихов, поэм и наставлений Абая. Так сохранились до наших дней сборники, принадлежавшие девушкам Асие, Уасиле, Рахиле и другим.

Но завистливая, коварная и невежественная среда степных правителей не могла мириться с той невиданной славой, которой народ окружил имя Абая, и они отравляли ему и его друзьям дни творческой деятельности.

В этой мрачной атмосфере злобы и ненависти тяжелой и непоправимой утратой явилась для Абая смерть его сына Абдрахмана, наследника дел его, образованного и талантливого человека. Страдавший туберкулезом еще в годы учебы в Петербурге, Абдрахман недолго прослужил в качестве поручика полевой артиллерии и скончался в городе Верном в 1895 году двадцати семи лет от роду. Его смерти Абай посвятил много задушевных печальных строк. В них же находим сердечные признания об угасших надеждах, о сокровенных думах печальника народа, хотевшего видеть надежного борца за народ в молодом человеке, воспитанном в лучших традициях русской народно-демократической, передовой общественной мысли. Однако борец за правду, за счастливую жизнь народа, надломленный тягостной борьбой и горестной, трудной жизнью, преследуемый тупой, злобной толпой феодалов и чиновников, Абай терпит последний удар судьбы: умирает от чахотки другой его сын, талантливый поэт Магавья.

Раздавленный этим несчастьем и упавший духом, Абай, отвергнув всякое лечение своего недуга, умирает в родных степях на шестидесятом году своей жизни, пережив сына только на сорок дней.

Похоронен Абай около своей зимовки — в долине Жидебай, вблизи Чингисских гор.

Рассмотрим творчество Абая в следующем порядке:
а) юношеские произведения поэта, б) лирика, в) поэмы, г) переводы, д) проза.

Юношеские произведения

По свидетельству современников, Абай начал сочинять стихи (в виде импровизаций и песен-посланий) с двенадцатилетнего возраста. Сочиненное им в этот период дошло до нас далеко не полностью. Вместе с небольшим количеством юношеских стихов поэта мы находим только ряд упоминаний об отдельных забытых и утерянных произведениях. Так, известны лишь начальные строки стихов, посвященных любимой им девушке Тогжан. Только в устной прозаической передаче сохранился айтыс молодого Абая с девушкой-акыном Куандык. Слабое развитие письменности в тогдашнем Казахстане обусловило и отсутствие писем, мемуаров, записей современников, которые помогли бы сохранить ранние стихи Абая и осветить полнее его биографию. Немалое значение при этом имело и отношение к поэту вообще, характерное для феодально-байской среды. Если народ с глубоким уважением относился к поэтическому творчеству и высоко чтит звание акына, то родовитые баи с самодовольной гордостью говорили: “Слава богу, из нашего племени не выходило ни одного баксы и акына”. Этим презрительным отношением знати к званию поэта и объясняется то, что в родных аулах Абая не сохранилось ни его юношеских произведений, ни даже рассказов о его поэтической деятельности ранней поры. И сам Абай под влиянием таких взглядов на поэтическое творчество часто выдавал свои стихи того времени за стихи молодых друзей. К раннему периоду относится около десятка больших и малых стихотворений. Датируются они 1858–1880 годами.

Независимо от социального содержания и художественных достоинств эти произведения юного Абая имеют одну существенную особенность: они являются образцами письменной литературы. Как уже говорилось, первые свои произведения Абай написал под влиянием восточной классической литературы.

Обычно, когда речь идет о подражании Абая восточным образцам, то в первую очередь называют три его стихотворения: “Как яхонт, взорам ты мила...”, “Шамси, Саади, Физули...”, “Алифби”. Они были впервые включены в сборник Абая, изданный в 1933 году. Даже при поверхностном взгляде видно, что начинающий поэт подражает чисто внешне,

используя готовые формы восточной поэзии. Более того, юный Абай на первых порах не интересовался особенностями или поэтическим мастерством известных классиков Востока, а использовал канонические сравнения, эпитеты из их поэзии, разумеется, строго соблюдая ритмику звучания восточного стиха. Например, в стихотворении “Как яхонт, взорам ты мила...” облик красавицы сравнивается с раушан (светлая, ясная, лучезарная), глаза — с гаухар (драгоценный камень), лицо — с лагил (изумруд), т. е. с готовыми категориями. Кроме того, он обнаруживает свое знакомство с восточным миром, называя имена царей Сулеймана, Яшида, Искандера. Юный поэт благодарит за помощь великих классиков Востока:

Шамси, Саади, Физули,
Хафиз, Навои, Сайхали,
Фирдоуси, — молодому поэту,
Великие, вы помогли! (с. 230)
Пер. А. Гатова

Третье стихотворение Абая “Алифби” по содержанию и по форме мало чем отличается от предыдущих двух: здесь также явно видны следы подражания восточным стихам. Но есть и некоторое отличие — обращение к традиции казахской народной поэзии. Так, начав со слов “Ай-Йузи...” (“Луноликакая...”), он, как обычно, в конце возвеличивает могущество аллаха, но в заключение, как бы забыв о высоком стиле, несколько грубовато, по-земному обращается к своей возлюбленной.

Как видим, Абай совершенно забывает о своей роли благочестивого шакирда (ученика), которому положено строго соблюдать законы шариата, быстро и охотно превращается в обыкновенного аульного джигита-балагура. Это свидетельствует о том, что молодой Абай воспринял только внешнюю форму восточной поэзии, оставаясь свободным от ее религиозности. Возможно, юный поэт на некоторое время увлекся новизной формы, звучностью арабских слов или посчитал нужным для себя пройти этот путь в своем поиске и освоении поэтического мастерства.

Из других произведений этого периода следует выделить два стихотворения. В одном создан сатирический портрет

Абралы, другое представляет собой прощание Абая со своей молодостью – “О сердце, свой жар остуди...”. Стихотворение “К Абралы” как бы начинается собой сатирическую линию в лирике Абая. Из позднейших таких стихов можно назвать небольшие экспромты (Жаксылыку, Назару, Кокпаю, Киясбаю, Дуйсенкулу и др.), а также произведения, рисующие сатирические образы волостных управителей (Кулембая, Кожекбая и другие).

Кого в них высмеивает Абай? Какие пороки современников достойны порицания? К примеру, Абралы – сородич Абая, выходец из рода тобыкты. За красноречие и находчивость Абралы называли “Сары жоргой”, т. е. Соловьем-иноходцем. Однако Абралы, не зная молитв, выдает себя за религиозного человека. И Абай высмеивает своего одноульца:

Знал мусульман я без числа,
Встречал неверных я не раз, –
Но всех глупее Абралы,
Нетвердо знающий намаз.
Заставишь вслух его читать –
Собьется, переврет тотчас...
Безграмотный, он хочет слыть
Благочестивейшим среди нас...
...“Еннатыйна...” – бормочет он.
Вон, жалкий нечестивец, вон!
...Но от такой молитвы все ж
Не будешь сердцем умилен.
В ней смысла нет, в ней толку нет –
Он понаслышке умудрен. (231)

Пер. В. Бугаевского

Если не знаешь намаза, то зачем корчить из себя благочестивого? Если не можешь выговорить слова Корана, то какой прок от твоего усердия? Мало слышать ушами, надо сердцем понимать и умом постигать величие мироздания, говорит Абай.

В художественном отношении особняком стоит стихотворение “О сердце, свой жар остуди...”. Прежде всего в этом стихотворении нет следа подражанию восточной классике. С самого начала и до конца оно исполнено на казахском языке и при том мастерски.

О чем говорится в нем, что волнует поэта? Возможно, он изображает какое-то необычайное событие или чью-то невероятную судьбу? Нет, здесь ничего необычного нет. В стихотворении описываются будни обыкновенного джигита. Мы видим несколько смешную сторону повседневной жизни беззаботного, немного легкомысленного юноши. Этим стихотворением Абай как бы подытоживает первый период своего поэтического творчества. В нем ясно виден его рост и его стремление к реалистическому показу действительности. Итак, юность, ученичество остались позади, впереди поэта ожидал тяжелый, но плодотворный труд.

Лирика

Большинство стихов Абая, относящихся к 80-м годам, посвящено своеобразному укладу и быту казахского аула и исторической судьбе современного ему общества. Вместе с тем поэт производит глубокий художественно-критический пересмотр духовных ценностей своего народа и провозглашает свою новую поэтическую программу, проникнутую стремлением к преобразованию общества. Эти произведения Абая написаны в духе народной традиции. Но именно в них мы особенно ясно видим, как резко отличается его поэзия от народного творчества.

Поэт не воспроизводит речевую и поэтическую культуру народного творчества в канонизированном, традиционном виде. И словарь, и образная система, и стилистические приемы устного творчества поэт углубляет, наполняет новыми мыслями и чувствами, характеризующими его мироощущение. Иные идеи, иные порывы духа запечатлены в его стихах. И прежде всего в них резко выражено непримиримое отношение поэта к общественному укладу тогдашнего аула с его архаическими пережитками, с мракобесием и раздорами развращенной феодальной верхушки, с бедственным и безвыходным положением трудовых масс.

Абай беспощадно бичует невежество, сутяжничество, взяточничество, паразитизм, духовную нищету вершителей судеб казахского народа. Впервые в казахской литературе так отчетливо и на такой моральной высоте высказано новое отношение к семье, к родительскому долгу, к воспитанию

молодого поколения, к женщине. Такую же остроту и глубокую содержательность приобретает в творчестве Абая вопрос об отношении человека к природе, к труду, к борьбе за преобразование жизни. Смысл человеческого существования осознан им по-новому.

К 1882–1885-м годам относятся стихотворения “Всадник с беркутом скачет в ранних снегах...”, “Словно месьяц, изогнутый в небе ночном...”, “Я презрел познание, юноша пустой...”. Написанные одинаковым размером, т. е. одиннадцатисложным “кара олен”, они совершенно не схожи между собой по тематике и содержанию. Если в первом из них изображена охота с ловчими птицами на лисиц, то в другом описывается красота и изящество женщины. В третьем стихотворении поэт выражает свое горькое сожаление о том, что в молодые годы не смог учиться и напрасно растратил свое дорогое время. Различные по содержанию, эти стихотворения близки тем, что являются произведениями зрелой, профессиональной литературы.

Итак, что нового внес Абай в своем знаменитом стихотворении “Всадник с беркутом...” (1882)? Прежде всего, это то, что Абай в нем изобразил не фантастическую видимость или нечто необыкновенное, а обыденное для казахов явление жизни: охоту. Но чувствуется, что это любимое занятие поэта:

Всадник с беркутом скачет в ранних снегах.
Будет зорок – лисицу увидит в горах.
Вот что нужно душе: удобный наряд,
Ладный конь да товарищ, забывший страх,
Да лисы осторожной обратный след,
Обнаруженный чудом в горных кустах. (33)

...Никакого не делаешь ты вреда,
Если ты приезжаешь на ловлю сюда,
В бренном мире нет мне занятия милей,
Я готов про охоту слушать всегда...
...Но возникнет картина в душе твоей,
Если в каждое слово вникнешь сперва.
Только истинный ловчий меня поймет,
Тот, в чьем сердце добро, чья душа жива. (34–35)

Пер. С. Липкина

Абай, являясь знатоком охоты с беркутом, описывает ее в строгой последовательности. Попробуйте переменить роли участвующих в охоте или показать действия охотников в иной последовательности?

Другая особенность этого стиха – реальность. Событие в нем происходит на определенном месте, т. е. имеет точную географию. Это казахская степь, подножия гор.

Далее, Абай не ограничивается восхищением красотами природы. Она показана им в действиях охотников, которые в зависимости от особенностей местности применяют те или иные охотничьи приемы. И хотя охотники не индивидуализированы, но они кажутся очень живыми и реальными.

Стихотворение отличает богатый красочный язык. Поэт находит новые краски, сравнения и метафоры, которые ранее не употреблялись в казахской устной поэзии.

Во всем этом чувствуется учеба у русских классиков, попытка применить реалистический метод изображения действительности. Но при этом Абай остается самобытным, подлинно казахским поэтом, глубоко и мастерски рисующим быт родного народа во всем его многообразии.

Богатством, разнообразием и выразительностью поэтической речи отличается и стихотворение Абая “Словно месяц, изогнутый в небе ночном...” (1884), посвященное описанию женской красоты. В мировой поэзии имеется немало стихов на эту тему. Абай решил эту тему, ограничившись скромной задачей: показом внешней красоты, не затрагивая внутреннего мира человека. Потому-то это стихотворение Абая кажется несколько абстрактным, формальным.

В третьем стихотворении “Я презрел познание, юноша пустой...” (1885) – стихотворении-исповеди – Абай говорит о значении образования. Поэт прямо указывает на демократическую культуру русского народа. “Вовремя я не смог заняться наукой, а теперь вам, молодежи, подобает стремиться к знанию, но только за чином не гонитесь, служите честно на благо родного народа”, – призывает Абай. Вместе с тем Абай знает себе цену и с гордостью заявляет, что:

Сам к высотам я стремился всей душой,
В красноречии мне уступал любой... (38)

Пер. М. Петровых

Произведения Абая, написанные в 1886 году, тематически можно объединить в несколько циклов. Первый цикл его стихов посвящен тяжелому положению трудовых казахов того времени. В них поэт с гневом бичует невежество, отсталые взгляды, осуждает родовые распри, гнет и насилие господствующей верхушки феодалов: “Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон...”, “Вот и старость... Свершиться мечтам не дано!..”, “О казахи мои! Мой бедный народ!..”, “Измучен, обманут я всеми вокруг...”, “Не в том беда, что сбились вы с пути...”. В них автор, изображая быт старого аула и показывая его противоречия, высказывает свои советы и пожелания.

Второй цикл его стихов (“Наших множество детей...”, “Пока не знаешь – молчи...”, “Джигиты, дорог смех, не шутовство...”, “Только юность одна – жизни счастливый цвет..”) адресован молодежи. Абай горячо призывает ее к знанию, к труду, беспощадно высмеивает праздную жизнь, тунеядство.

Третий цикл составили два стихотворения (“О, помоги к стопам твоим...”, “Бестолково учась, я жизнь прозевал...”), выражающие внутреннее состояние поэта.

Если Абай в своих стихах до 1886 года как бы испытывал свою силу, оттачивал мастерство, то теперь он рассматривает поэзию как средство общественного служения, защиты интересов народа. В связи этим в его лирике значительное место занимают стихотворения с более или менее отчетливой сатирической окраской.

С этой точки зрения интересно сопоставить два стихотворения, начинающиеся одинаковыми словами “Вот и старость...”. Если в первом из них автор преимущественно говорит о личном горе, выражает свои внутренние переживания, то во втором он обличает волостных и биев, угнетавших трудовой народ. При этом Абай не просто указывает на них, а показывает их многоликость, жадность, корыстолюбие. В заключение стиха поэт с гневом восклицает:

Сгинь, душа, коль источена ложью дотла!
Сгинь, добро, что бесчестья рука принесла!
Сорок раз тебе горы сулят золотые, –
Но добиться ль тебе молока от козла?
Сгинь, наглец, что, стократно меняя личины,
Ждет еще похвалы за такие дела! (42)

Пер. А. Гатова

Как видим, речь идет о сильных мира сего, которые на словах обещают помочь, а на деле обманывают на каждом шагу. Это бии и волостные управители, продающие свою власть, так называемые “пятидесятники”, торгующие обоими правами при выборах. Абай разоблачает также тех хитрецов-пройдох, которые за день меняются сорок раз, то становясь тебе “другом”, то показывая тебе спину.

Нравственной развращенностью феодальной верхушки обусловлено, по мысли Абая, и тяжелое положение трудового народа. В стихотворении “О казахи мои! Мой бедный народ!..” он рисует безрадостную долю простых людей. Они не могут быть спокойны ни днем, ни ночью за свое добро, они не уверены в завтрашнем дне, но в то же время свыклись с жизнью в унижении и страхе и заносчиво отвергают разумные советы:

Всякий подлый, чванливый и мелкий сброд
Изуродовал душу твою, народ.
Не надеюсь на исправление твое,
Коль судьбу свою в руки народ не берет. (44)

Пер. С. Липкина

В другом произведении “Не в том беда, что сбились вы с пути” поэт создает собирательный образ бездельника, тунеядца, живущего за счет народа. Причем здесь он обличает не представителей господствующего класса, которые, обманывая одних, угрожая другим, живут не трудясь как паразиты, ибо такое существование является сущностью их бытия. Он обличает молодых и здоровых людей из гущи народа, предающихся праздной жизни. Появление таких людей Абай считает трагедией народа и призывает жестоко бороться с ними. Поэт скупыми штрихами, но выпукло рисует портрет такого лоботряса, “праздного болтуна” и самовлюбленного ничтожества:

Такой на поле не погонит скот,
Не тщится честно заслужить почет.
Ему бы вволю погулять – и только!
Глядишь, он время праздное убьет. (49)

Пер. Ю. Нейман

Тяжелое положение народа, сомнение в возможности исправить нравственные пороки соотечественников и наставить их на истинный путь вызвали у Абая чувство разочарования в жизни, и тогда в его стихах появились нотки пессимизма. С мрачными, тяжелыми раздумьями встречаемся мы, например, в стихотворениях “Измучен, обманут я всеми вокруг...” и “Бестолково учась, я жизнь прозевал...”, проникнутых мыслью об одиночестве и всеобщем непонимании.

Просветительские взгляды наиболее ясно и глубоко выразил Абай в известном стихотворении “Наших множество детей...”, проникнутом страстной думой поэта о судьбах казахского народа. В нем и беспощадное разоблачение уродливых сторон феодального аула, и горячий призыв поэта к просвещению, к учебе. Если большинство прежних акынов и жырау ограничивались общими утверждениями, что времена изменились к худшему, что настала злая година для казахов и т. д., то Абай свою критику адресует прямо и точно, он доходит до отрицания всей административной колониальной системы царизма. Ратуя за просвещение, за учебу в русских школах, Абай в то же время предостерегает против слепого, бездумного усвоения русской культуры. Он опасается, как бы молодые казахи по окончании школы не сделались заурядными чиновниками, не стали бы послушным орудием русского самодержавия. Или же приспешниками степных заправил.

Разумеется, каждый ученик не волен выбрать себе школу по своему желанию или вкусу, он во всем подчиняется своим родителям, которые горды:

Их сынок узнал закон.
Да о жизни, на беду,
Ничего не знает он.
Русский выучить язык
Хочет он. Но для чего?
Составленье разных просьб
Будет важно для него... (62)

Пер. К. Линскерова

А если отцом такого ученика является сутяга, аткаминер, то, конечно, он будет стараться растить себе подобного.

Абай призывает юношество честно служить приобретенными знаниями родному народу и ради этой высокой цели преодолевать любые трудности.

В замечательном стихотворении “Пока не знаешь – молчи...” поэт прямо обращается к молодежи. Он говорит о значении науки и ее роли в человеческой жизни, а затем перечисляет, чему должна следовать молодежь и от чего она должна отказаться. Разум, доброта, упорство, скромность и труд – вот пять добрых черт, необходимых каждому. И напротив, злословье, ложь, хвастовство, безделье и мотовство – вот пять пороков, которых следует остерегаться. Любопытно, что здесь Абай, как обычно, не указывает конкретных носителей этих пороков, биев, волостных, аульных – старшин и других представителей власти, а ограничивается перечислением их отвратительных черт и гнусных поведенческих поступков. Поэт считает, что все и так знают, кому свойственны такие “качества”, как хвастовство, самодовольство, лень, мотовство и др. В данном случае цель автора – показать юному поколению пагубное значение пороков и вызвать к ним отвращение. Хорошие качества сами собою не возникают, если их не воспитывать в себе. Следовательно, тот, кто избрал тернистый путь науки, должен неустанно воспитывать в себе такие черты, как целеустремленность, любовь к труду, скромность и милосердие, т. е. иметь свойства, украшающие настоящего человека. В заключение Абай призывает молодежь быть активной, трудолюбивой и смелой.

Стихотворение “Джигиты, дорог смех, не шутство” также обращено к молодому поколению. Только на этот раз Абай выступает уже не в роли наставника, учителя молодежи, а просто рисует жизнь и быт, досуг и забаву, радость и печаль, дружбу и товарищество повзрослевших юношей. Он берет дружбу в более возвышенном смысле и считает ее самым дорогим цветком, т. е. украшением человеческой жизни. В том же стихотворении поэт проводит еще одну весьма важную мысль, утверждающую исключительное значение для джигита его подруги – жены. По Абаю, жена – близкий друг, равноправный товарищ, а также благо и счастье семейного очага.

Зачастую некоторые стихи Абая мы выделяем в особую группу, называя их лирикой настроения. Это не совсем точно, ибо во всяком произведении любого поэта, пусть оно

будет пейзажной или любовной лирикой, или стихами на социальные, этико-философские темы, выражено отношение его к изображаемому. Нельзя строго разграничивать пейзажную лирику от философской, так как в одной зачастую есть элементы другой, например, в стихах на социальные, просветительно-гуманистические темы мы можем легко обнаружить философские обобщения, пропаганду прогрессивных мыслей, критику отсталых взглядов, а также строфы или строки, выражающие лирические настроения автора. Поэтому в тех или иных стихотворениях мы выделяем один или два наиболее сильных мотива, которые глубоко выражают личные переживания поэта, его внутренние чувства.

Стоящими в известном смысле особняком можно считать два стихотворения Абая “Лето” и “Красота коня”. Социальные мотивы в них несколько приглушены. Поэт рисует красочные картины природы, на фоне которой реалистически изображена жизнь людей. И природа, и люди в них гармоничны. В стихотворении “Лето” поэт запечатлел выезд на джайлау. Для степняков-казахов выезд на джайлау — большой праздник, особое торжество. Поэт любовно описывает, как девушки и молодухи, перебрасываясь шутками, ставят юрты на цветущем берегу горной реки, как после объезда своих многочисленных табунов возвращается в аул бай, как аксакалы беседуют за кумысом, как маленький ребенок просит мяса у матери, занятой у очага. Эту картину дополняет старик в белой рубашке, с палкой в руке, который кричит чабанам, чтобы угодить баю: “Отгони табуны подальше отсюда!”. Здесь же группа беззаботных юношей, забавляющихся охотой:

...Вот охотники вдоль реки
По вечерним лугам спешат,
С каждым — сокол, как верный друг.
Ловкий хищник уходит ввысь
И разит — и седых гусей
Гонит вдаль от него испуг...
Аксакала томит недуг,
Жизнь прошла, не вернешь назад;
Байским шуткам издалика
Вторит старческим смехом он.
Только бай к его смеху глух... (61)

Пер. П. Шубина

Поэт любит множество лошадей на зеленом лу-
гу, резвящимися стригунками, пролетающими над рекою
гусями и утками. Такова общая картина кочевого казах-
ского аула в самом разгаре летней поры в изображении
поэта-реалиста.

В последующие 1887–1888 годы творческий порыв Абая
несколько ослабевает: за эти два года им написано всего
одиннадцать произведений. Это, например, “Грязный в
словах и делах...”, “Коль у тебя в чужом роду...”, “Поэзия –
властитель языка...”, “Если умер близкий – скорбен чело-
век...”, “Осень”, “Ноябрь – преддверие зимы, пора в аул,
пора...”, “Зима” и др. Кроме того, Абай в эти годы перево-
дит на казахский язык произведения русских классиков.

Обличение уродливых сторон современной действитель-
ности по-прежнему остается главной темой творчества Абая.
Но теперь отрицательные явления окружающей его среды
изображаются им более индивидуализированно и конкретно.
Примером может служить стихотворение “Грязный в словах
и делах...”, где создан выразительный и точный образ
беспринципного и безнравственного человека:

Забыв и совесть, и честь,
Весь завистью налитой,
Он всех бы готов извести
Хулою и клеветой...
Людьми ненавидим он,
А богом проклят давно.
Пускай кругом уличен –
Отвертится все равно.
Он все припишет другим,
Хоть в доводах смысла нет.
Немало награблено им –
Он взятку сует в ответ. (67)
Пер. П. Карабана

И раньше Абай гневно разоблачал паразита, задиристого
барымтача, биев-мироедов, разбогатевших конокрадством,
бродяг-попрошаек, разъезжающих по аулам. А теперь что
нового в казахской степи?

“Кто сведущий человек?” –
Спроси здесь любого ты.

“Тот, кто, пролгав весь век,
При помощи клеветы
Порочит, утратив стыд,
Равно своих и чужих,
И по начальству летит
С кипой доносов на них...” (68)

Поэт заканчивает стихотворение следующими грустными строками: “Вся надежда ныне возлагается на тебя самого, пора тебе исправиться, оглянись кругом, трудись не жалея сил своих, откажись от дурных помыслов!”

Поэт настойчиво подчеркивает типичность изображенного им явления (“Стал изобиловать край врагами жизни людской”) и призывает к решительной борьбе с этим общественным злом:

Какая выгода им
Желать для других добра?
Им правда — что едкий дым,
Их ненависть к ней остра.
(Тьма ненавидит зарю!)
Под правду раскрасят ложь.
Честные, вам говорю:
Нет правды в них ни на грош!
Пора уж в конце концов
К столбу пригвоздить подлецов! (69–70)

Пер. П. Карабана

Пожалуй, одним из самых значительных как по объему, так и по художественным достоинствам является стихотворение Абая “Кожекбау” (“Коль у тебя в чужом роду...”). В нем поэт дает точные портреты представителей правящей верхушки, показывает основу их взаимоотношений. Он пишет, что они у них основаны на ложных уверениях, вероломстве и измене. И Абай с горечью восклицает:

Родных имеют все, но кто
С тобой, коль грянула война?
За пазухой — во время бурь,
На шее — коль чиста лазурь, —
Такое правило у них,
У многих из твоих родных, —
Вся их натура такова!.. (73)

Пер. П. Карабана

Казахи издавна придавали исключительное значение искусству слова. В народе бытует множество пословиц и поговорок, в которых высоко оценивается магическая сила крылатых слов. Это, например, такие, как “Начало искусства — красноречивый язык”, “Краса слова — пословицы”, “Грозные слова разрушают крепости”, “Веское слово оспаривают только бессовестные”, “Меткому слову нельзя возражать” и т. д. Однако такого же рода афоризмов и пословиц о стихе, о поэтическом искусстве казахи не знали. А старые акыны воспевали больше свои личные достоинства, чем значение поэтического слова. Даже сам Абай, хорошо понимавший значение поэзии как способа воздействия на массы, решился обнародовать свои мысли о назначении поэта и поэзии только лишь после того, как слова его как большого поэта и мыслителя разнеслись по всей казахской степи. Свое эстетическое кредо, предъявляемое им к стиху как к высокому искусству, Абай изложил в знаменитом произведении “Поэзия — властитель языка...”

Как же представлял себе Абай роль поэта и назначение поэзии? Он рассматривал поэзию как высокое искусство и требовал от поэта прежде всего подлинного мастерства, виртуозного владения словом:

Поэзия — властитель языка,
Из камня чудо высекает гений.
Теплеет сердце, если речь легка,
И слух ласкает красота речений...
...К стихам стремятся смертные равно,
Но лишь избранника венчают славой,
Того, чьей мысли золотой дано
Блестать стиха серебряной оправой... (77)

Пер. В. Звягинцевой

Как видим, Абай, определяя основные черты стиха, не ставит границы между его формой и содержанием. Ибо в его понимании настоящая поэзия являет собой сочетание истинной художественности с глубоким содержанием. Только такая поэзия способна выполнить свое главное общественное назначение — стать орудием воспитания широких народных масс.

Абаю важно было не только утвердить новую творческую программу, но и подорвать традиционные представления

о поэте. Интересно, что Абай при объяснении значения поэзии ссылается на религиозные авторитеты, т. е. на то, что поэзию любили сам аллах, пророк и ученые-богословы. На наш взгляд, Абай иначе поступить не мог. Он действовал в соответствии с понятиями своего времени. О значении поэтического искусства говорит Абай и в другом стихотворении – “Если умер близкий – скорбен человек...” (1888). В нем он еще более подчеркивает необходимость отображения поэтами правды жизни. И в связи с этим критикует произведения акынов-предшественников, таких, как Бухар-жырау, Дулат и Шортанбай, которые писали по старинке. Очевидно, Абай имеет в виду не собственно художественные изъяны этих прославленных поэтов. Предметом его насмешки были общие места традиционных восхвалений хана, биев, без которых, естественно, не могли обойтись певцы старого времени. Для самого Абая мастерство и правда слиты нераздельно:

Мастерство и правда – в этом цель певца,
Чтоб раскрыть не только очи, но сердца.
Дать примеры юным, просветить невежд,
Даже нет и в мыслях – забавлять глупца!.. (81)

Пер. П. Карабана

Эти благородные и гуманные идеи, этот просветительский пафос сохранились в творчестве Абая до последних дней жизни.

В пейзажных стихотворениях этих лет (“Осень”, “Ноябрь – преддверие зимы, пора в аул, пора...”, “Зима”) Абай не только любит природу родного края, а и поднимает острые социальные вопросы своего времени. Если в стихотворении “Лето” преобладает восхищение, любование картиной казахского аула, расположенного в живописной местности, и динамикой действия людей на джайлау, то в этих произведениях поэт реалистически показывает трудности, возникающие у трудового люда с наступлением осени и зимы. В стихотворении “Осень” поэт дает еще просто изображение этой поры, а также быта и нравов казахского аула. А в стихотворении “Ноябрь – преддверие зимы...” уже звучат социальные мотивы. ...Если бай в осеннюю пору живет в теплой юрте и перебивается

в это время, забывая худший скот, то несчастный бедняк сам в холодной степи пасет хозяйский табун, а жена его занята тяжелой работой в доме того же бая:

Уже если бай пока что бьет свой самый худший скот,
То где ж бедняк себе еды и топлива найдет?
Коль даст богатый полмешка сухого кизяка —
Благодари скорей его, семью его и род. (83)

Пер. П. Шубина

Стихотворение заканчивается призывом к богатому баю сжалиться над голодными бедняками, поддержать их в эту трудную пору.

Несколько отличается от первых двух третье произведение Абая, посвященное лютой зиме. Правда, в нем в известной мере превалирует описательность, но тем не менее поэт здесь выступает новатором. Он, ломая старую традицию, рисует зиму в образе старика, т. е. живого существа. Видимо, в этом проявилось влияние на Абая русских классиков. Однако, изображая зиму по-новому, Абай избегает употребления терминов или оборотов речи, чуждых понятию казахов. Наоборот, он использует очень доступные, доходчивые сравнения, эпитеты. Безусловно, в этом стихотворении Абай не изменяет себе. Продолжая развивать реалистический метод в родной литературе, он одновременно укрепляет и совершенствует свое поэтическое мастерство.

1889 год был также весьма плодотворным для Абая. За этот год помимо девятнадцати оригинальных стихотворений Абай переводит на казахский язык несколько отрывков из романа “Евгений Онегин” А.С. Пушкина.

Перевод произведений русских классиков для Абая был большой школой. Он способствовал, с одной стороны, расширению познаний об окружающем мире, а с другой — совершенствованию мастерства. Эта учеба во многом сказалась на произведениях Абая, созданных именно в 1889 году. В них он также бичует косность, невежество, подлость и другие язвы в жизни казахского аула. Но теперь его сатира становится еще более смелой, острой, разящей. Особенно характерным является известное произведение Абая “Наконец волостным я стал...”. Следует отметить, что Абай не случайно часто изображает отрицательный портрет волостного. В его время роль волостного (управителя) в управлении

казахской степью была наиболее значительной и важной. В рассматриваемом стихотворении поэт создал собирательный образ волостного. Причем волостного нового времени. Это уже не прежний грозный управитель, сильный и уверенный в себе. Волостной нового типа ничтожен и труслив. Он разоряет себя взятками, без которых ему не обойтись при избрании, лебезит перед уездным начальством, боится за свое будущее. Но и от народа он тоже зависит: придут новые выборы и понадобятся голоса избирателей. Его поведение отличается поэтому лицемерием, двуличием, фальшью. Одним словом, по утверждению поэта, волостной уже не тот, измелъчал:

Наконец волостным я стал,
Все добро на взятки спустив;
Без горбов верблюды мои,
У коней не осталось грив.
Вот ведь волостью управлять
Не смог, а вроде ретив...
Если сильные позовут —
Оборачиваюсь на призыв;
Если слабые говорят —
Еле слушаю, вял, сонлив... (89)

Пер. Д. Бродского

Далее волостной не скрывает своих методов в управлении народом, он прямо признается:

...Будто бы обо всех пекусь,
А на деле — наоборот.
Я, с уездным уединясь,
Все ругаю людей своих,
А потом возвещаю им:
“Не сгибал спины ни на миг. —
Похвалюсь: — Уездный сам
Верит в правду речей моих. —
Я подмигиваю: — Мол, ему
О сомненьях твердил больших...” (90)

Прием саморазоблачения героя нов для казахской литературы. Абай применяет его впервые. Он заставляет героя полностью раскрыть перед читателем все свои тайные думы и заботы, все свои опасения и помыслы. Этот

прием действен при условии внутренней достоверности и убедительности героя. Именно сочетание психологической достоверности и глубины сатирического обобщения и составляет главное достоинство стихотворения Абая.

Все отчетливее осознает Абай и свое поэтическое новаторство: новизну тематики, идейного содержания своих произведений и необычность их художественной формы, во многом отличной от традиций казахской лирической поэзии. Об этом размышляет он в стихотворении “Не для забавы я слагаю стих...”. Обращаясь к своим читателям, Абай предупреждает, что его стихи могут сначала показаться им неожиданными, непривычными, и призывает их воздержаться от поспешных суждений и выводов:

Ко мне дорогой приходи прямой.
Все то, что скрыто, стих раскроет мой, —
Не сразу ты воспримешь, может быть,
Слова такие слышишь ты впервой,
Как странно мне, что люди, не поняв,
Немедля речи требуют другой. (108)

Пер. Д. Бродского

В этом стихотворении поэт снова затрагивает главный вопрос своего творчества — о долге поэта перед обществом, перед народом. Во вступительной его части Абай предупреждает:

Али-азрету не слагаю гимн,
Красавиц с подбородком золотым
Я не пою; я к смерти не зову,
Не говорю джигитам молодым,
Чтоб совестью они пренебрегли, —
Прошу: прислушайтесь к словам моим!.. (108)

Чтобы правильно понять эти строки, обратимся к истории. В то время среди казахов распространение получили хиссы — сказания и другие книги религиозного содержания. В них возвеличивались “подвиги” мусульманских “героев”, отличавшихся в священной войне против иноверцев. Некоторые казахские поэты увлеклись экзотикой Востока и отдали ей солидную дань в своих произведениях.

Абай в стихотворении “Не для забавы я слагаю стих” со всей прямоотой выступает против фанатизма и мракобесия ислама и подвергает суровой критике Кокпая Жанатаева за возвеличивание азрета Али, Арипа Танирбергеннова, увлекшегося вычурностью восточной поэзии (“Красавица с золотым подбородком” и т. д.) и других. В заключение Абай призывает:

Тебя молю, о, песнопевец-брат,
Пускай слова пустые не прельстят
Твоей души. Что пользы в них тебе?
Твой дар исчезнет, не вернешь назад.
Что в людях доброго, скажи, таких,
Как бабник, и хвастун, и верхогляд? (109)

“Пустым словам”, поэтическим “выдумкам” и “забавам” противопоставляет Абай свой стих, простой и правдивый, обращенный к людям с “чутким слухом, сердцем и душой”.

В том же 1889 году Абай создает замечательный цикл любовных стихотворений: “Дух унижен мой...”, “Ах, что за жребий ждет меня!..”, “Шлю, тонкобровая, привет!..”, “Своим письмом к себе маня...”, “Коса густая туго сплетена”, “Сияют в небе солнце и луна...” и др. С большим мастерством и подлинным вдохновением раскрывает в них поэт разнообразные оттенки душевных переживаний, передает движение больших человеческих чувств, запечатлевает их искренность, свежесть и чистоту. Для выражения внутреннего мира человека, его эмоциональных состояний он находит новые художественные формы. Правда, иной раз Абай применяет и каноны восточной поэзии (“Дух унижен мой...”). В стихотворении “Ах, что за жребий ждет меня!..” чередование длинных и коротких стихов в сочетании с постоянно возникающими паузами хорошо передает неровную, взволнованную речь лирического героя. Безусловно, в этом явно чувствуется влияние русской классической поэзии, в первую очередь лирики М.Ю. Лермонтова. Интересно и содержание стихотворения. Джигит как бы ни обижался, как бы ни упрекал свою возлюбленную за то, что она не верна ему, все же любит ее и при первом знаке готов стремглав бежать к ней, забыв обо всем. Однако гордая красавица

сдержанна, холодна, видимо, она увлечена другим джигитом.
И он жалуется:

Твой взгляд еще ни разу мне
Не подарил любви огня.
Ты не вернулась и, меня
Ища, не кликала к себе.
Горячей крови
Нет в тебе.
Прощай! Ты слышишь ли мой стон?.. (115)
Пер. Д. Бродского

Под конец влюбленный, убедившись в том, что одними заклинаниями, жалобами ничего не добьешься, обращает к ней совершенно иные слова:

Стрелу метнула ты в меня
Слепую, – бог судья тебе.
Но знай: никто в своей судьбе
Не волен. Твой неверный шаг –
На справедливости весах.
Не будет он никем прощен
До рокового смерти дня!.. (114)

В стихотворениях “Шлю, тонкобровая, привет!..”, “Своим письмом к себе маня...” лирические монологи влюбленных облечены в эпистолярную форму. В этих страстных письмах влюбленных поэтом выражены искренние чувства юных сердец.

В знаменитом произведении Абая этого года “Восьми-стишья” словно спрессованы основные мотивы его лирического творчества. В нем Абай как бы подводит итоги всей своей поэтической деятельности. В глубоком философском размышлении поэт-мыслитель выражает свое горячее отношение ко всем явлениям жизни и дает им верную оценку. Он говорит о времени, о среде, в которой живет, о противоречиях в жизни тогдашнего общества, наконец, о своих личных переживаниях. Он с горечью пишет об уродливых поступках современников. От них у него “кипит кровь”, “не тело, а душа болит”. Поэт здесь ведет речь опять о своих старых знакомцах: “чванливом невежде”, “пустомеле-хвастуне”, “краснобае-лжеце”, “лежебоке-ту-неядце” и всех, промышлявших воровством и клеветой.

Выступая против них, Абай невольно признается, что он устал от борьбы и потому сомневается в том, что ему удастся одолеть царящее в мире зло:

Жизнь моя коротка,
А цель далека,
И силы мои сочтены.
Улетают дни.
Не вернуться они,
Мы в гордыне коснеть должны.
То, что прожито, — не вернуть,
Без запасов я вышел в путь. (102–103)
Пер. Л. Озерова

А в конце он приходит даже к такому горькому выводу:

Как могила шамана, я
Одинок — вот правда моя! (105)

В этих строках — боль поэта, горячий протест гневного сердца против косности и подлости окружающей действительности, большая забота его о судьбе родного народа.

После плодотворного 1889 года в творчестве Абая наступает относительное затишье. В течение 1890, 1891, 1892, 1893 годов он создает сравнительно мало стихотворений. Это объясняется тем, что с 1890 года Абай усиленно переводит произведения русских классиков, а также приступает к написанию своей “Гаклии”.

Вкратце остановимся на следующих произведениях Абая этого периода: “Звереет бай...”, “Дорогой долгой жизнь водила”, “Всем пресытиться может душа...”, “Ты — зрачок глаз моих...”, “С невеждами не znalся, не братался...”, “Знаю, в истине преуспев...” и др. В них все тот же круг обычных для Абая тем.

В стихотворении “Дорогой долгой жизнь водила” поэт в известной мере продолжает тему критики общественных пороков, но использует совершенно новую форму. Автор постоянно меняет внутренние рифмы каждой отдельной строфы, но на протяжении всего стиха последние строки всех строф не изменяются. Таким образом, при помощи интонации поэт добивается цельности, выразительности.

Поэт-гражданин по-прежнему бичует невежество, ханжество, паразитизм, подлость, коварство и т. п.

В стихотворении “Он не думает, не видит...” Абай рисует неприглядный образ муллы-невежды, который озабочен лишь тем, как обмануть простой народ и урвать для себя жирный кусок.

Жаден, слеп душою темной, —
С беркутом не схож ли он? (140).

Пер. А. Татова

заключает поэт.

Явно слышны нотки разочарования, пессимизма в другом произведении Абая — “Знаю, в истине преуспев...”. Их можно объяснить тем, что Абай в своей борьбе против косности и темноты был одинок. Это не могло не наложить свой отпечаток на его отдельные произведения.

Большие надежды Абай возлагал на молодежь. К ней он постоянно обращался в своих произведениях с призывом честно служить на благо родного народа. В цикле стихов о молодежи Абай выступает то в роли наставника-советчика, то заботливого отца, пекущегося о судьбе молодой поросли. Ряд стихотворений он обращает и к той части молодежи, которая погрязла в беспутстве и лени. Это “В ту пору юности огонь...”, “Отца и матери услада...”, “Разрядившись в пух...”, “Молодежь теперь сполна...” и др.

В те же годы (1890–1893) Абай написал несколько любовных стихотворений. Например, в стихотворении “И краснеть, и бледнеть...” очень тонко и мастерски передана встреча двух влюбленных. Вдали от всех двое молодых людей, забыв обо всем, не видя даже окружающей их чудесной природы, целуются. Мы чувствуем и тревогу, и радость, трепет и смущение, и горячее биение двух юных сердец.

А в стихотворении “Язык любви — язык без слов...” поэт с горечью сожалеет о том, что пора юности прошла, что теперь он уже не может, как прежде, понимать язык любви:

Когда-то с этим языком
Я был до тонкости знаком,
Но для меня его значение —
Увы! — давно уж под замком... (165)

Пер. Ю. Нейман

В совершенно ином плане написано стихотворение “Ты – зрачок глаз моих...”. Проникновенно описывая красоту женщины, поэт использует арсенал восточной поэзии.

По-прежнему властно манит Абая могучая красота природы. Радость обновления жизни с большой силой выражена в замечательном стихотворении “Весна”. В нем Абай подчеркивает благодатное значение сверкающей весны после продолжительной и суровой зимы как для людей, так и для всех живых существ, столь терпеливо и жадно ждавших ее прихода. Весна приносит благо для скотоводов. Правда, по утверждению поэта, все оно исходит от аллаха:

Благодатною радостью мир напоен,
Бесконечно украшен создателем он!
Материнскою грудью вскормила земля
Все, что солнцем зачал в ней отец-небосклон. (133)
Пер. П. Шубина

Природа, по мысли поэта, благотворно воздействует на людей, она служит словно бы залогом обновления и улучшения человеческой жизни, человеческих взаимоотношений:

Как не верить нам в милость природы-творца,
Если в мире весеннем щедрот без конца,
Если тучен наш скот, если вдоволь еды,
Если радостью бьются людские сердца?

Дух весны из тихони творит храбреца,
Стали щедрыми все, кроме злого скупца.
Все дивится ликующей силе земной,
Все живет, кроме черного камня-гольца. (133)

В устной поэзии казахов имеются жанры естирту (песня печальной вести), конил айту (песня соболезнования), жоктау (песня оплакивания умершего) и т. д. На протяжении веков эти песни приобрели канонический вид, устоявшуюся форму и стали ритуальными. Абай в своих стихах, посвященных смерти своего младшего брата Оспана, хотя внешне соблюдает известную форму жоктау, но вкладывает в нее новое содержание. Мы ясно видим образ оплакивающего человека, его внутренние переживания, чувствуем глубину постигшего горя.

Наиболее глубоко и ярко выражены внутренний мир и личные переживания поэта в следующих его произведениях: “Не продохнуть...”, “Что ты ищешь, моя душа?..”, “Сердце, полно тебе колотиться...”, “Вот и осень пришла для меня...” и др. Близкие по содержанию, они различны по форме. Именно эти годы отмечены напряженными и настойчивыми поисками новых художественных форм, новых средств поэтической выразительности. Достаточно сказать, что лишь одно стихотворение этого периода (“Весна”) написано традиционным одиннадцатисложником. Во всех остальных Абай выступает смелым новатором в области стихосложения, пытается привить казахскому стиху новые размеры, сделать его более гибким, подвижным и разнообразным. В ряде случаев он искусно использует внутренние рифмы, добиваясь большей экспрессии поэтической речи, необычного ее звучания.

В 1895 году Абая постигло большое горе: после продолжительной болезни умер его любимый сын Абдрахман. В печальных и трогательных стихах изливает поэт свою скорбь. Наряду с образом страдающего, потрясенного горем отца в них выведен и образ самого Абдрахмана — нежного и любящего сына, всесторонне образованного и благородного человека, подлинного гражданина, провозвестника новых времен:

Он богатство не ставил в грош,
Теплотой сердечной богат,
Презирал кичливость и ложь,
К цели шел, не страшась преград.
Был в ученье неутомим,
Скакуну-тулпару под стать,
Безучастный к делам мирским,
Мирозданье хотел познать...
Он за век свой краткий постиг,
Что иной — за сотню годов:
Изучил он множество книг,
Видел множество городов. (174–175)
Пер. Ю. Нейман

Человечность и правдолюбие, равнодушие к мирским благам и жажда знаний — именно эти достоинства неустанно воспевал Абай в своих стихотворениях.

В те же годы Абаем созданы также стихотворения, полные большого философского смысла и гражданского звучания: “Будь разборчив в пути своем...”, “Голодное брюхо чем хочешь набей...”, “Не видишь разве?... Детства нет...”, “Природа смертна, вечен человек...” и др. В стихотворении “Природа смертна, вечен человек...” Абай пытается проникнуть в тайну природы. Возможно, в этом и нет ничего нового. Но Абай в своих самых сокровенных мыслях опирается не на что-нибудь эфемерное, а на разум человека, отсюда и критический взгляд на окружающий мир. Это было шагом вперед для того времени.

Значительный интерес представляет отношение поэта-гуманиста к женщине. Безотрадная, злосчастная доля восточной женщины, изображенная в народных поэмах и бытовых песнях, у Абая передана в новом аспекте. В своей поэзии Абай раскрывает самую душу женщины, девушки, ее сокровенные мысли и чувства, о которых так мало говорилось до него в поэмах и песнях, отражающих главным образом внешнюю сторону ее трагической судьбы. Абай показывает, как трогательна, искренна и глубока любовь девушки, когда она сама выбирает себе возлюбленного, как сильна и непоколебима ее воля в борьбе за вырванное с таким трудом счастье. Абай воспевае казахскую женщину-мать как опору семьи, воспевае готовность ее к самопожертвованию, ее преданность в дружбе, цельность ее прекрасной и верной души:

Той женщине хвалу я воздаю,
Что душу знает наизусть твою.
Внимает каждому биенью сердца
И хочет жизнь тебе отдать свою. (53)

Пер. А. Татова

Страстно отрицая позорный институт калыма, многоженства и порабощения, Абай в своих стихах борется за равноправие женщины в обществе.

В известном стихотворении “Красотка-девушка у хана жила...” поэт рассказывает о трагической судьбе юной красавицы. Проданная за калым богатому хану, она не вынесла “брачных ласк старика” и бросилась в пучину. Но не сам этот эпизод определяет содержание стихотворения. Главное в нем — рассуждения поэта о бесправной до-

ле молодых женщин вообще. При этом поэт не касается внутреннего мира или переживаний своей героини, а исходит из самого бесчеловечного факта – насильственной выдачи замуж за старика молодой женщины. Следует отметить, что осуждение подобного явления было смелым шагом вперед для своего времени.

Читая первые строфы стихотворения “Красотка-девушка у хана жила...”, невольно настраиваешься на поэтический рассказ, построенный на определенный сюжет. Однако Абай быстро переходит на дидактику и заканчивает стихотворение наставительными рассуждениями.

Как отмечалось выше, в творчестве Абая значительное место занимает музыка. Он был также талантливым и оригинальным композитором. Помимо многих стихов, посвященных песне и музыке, Абай создал около двух десятков мелодий. Такой же новатор в музыке, каре и в поэзии, Абай вложил в свои мелодии новое содержание и создал стиль, отличный от существовавших до него народных мелодий. И здесь проявилась многогранность творческой природы Абая.

В стихотворении “Птицы-песни во всех направлениях летят...” Абай еще скупно характеризует достоинства казахской народной песни. По его определению, песня не только будит спящее сердце и убаюкивает его, она проникает во все существо человека, оживляет окружающую нас природу и наконец она же рассеивает грусть.

Свое понимание музыки Абай раскрыл и в произведении “Красивою песней под струнный звон...”. По утверждению Абая, прекрасная песня и чудесный кюй не являются забавой праздной толпы, а служат пищей для души, поэтическим воплощением вдохновенного труда. До Абая так искренне и глубоко никто не выражал свое понимание музыки.

И в последнее десятилетие своей творческой деятельности Абай продолжает размышлять о сущности и назначении искусства. В знаменитом стихотворении “День улыбнется иль час такой...” он впервые в казахской литературе описывает состояние поэтического вдохновения:

День улыбнется иль час такой –
Смолкнет голос тревог и забот, –
Свет вдохновения, свет благой
Облако смутных чувств прорвет.

Свежестью шири степной дыша,
Сердце забьется звончей, горячей –
И распахнется поэта душа,
И упадет пелена с очей.

Весь напряжется он, как тетива,
Вспрянет душа ото сна, и вновь
Дети всеильной мысли – слова
Плоть обретут и жаркую кровь... (190)

Пер. Л. Пеньковского

По мысли Абая, поэтическое вдохновение это не обычное, а исключительное состояние человеческого духа, пора, когда “сердце забьется звончей, горячей”. Поднимая поэта над буднями быта, оно, однако же, не уводит его от жизни, а делает суровым и бесстрашным глашатаем истины и справедливости:

Сердца неистовость, жар ума,
В словах его – лицепрятства нет.
Пером его водит правда сама...
Хулите, грозите – таков поэт!.. (191)

Пер. Л. Пеньковского

Безусловно, это было новое слово, впервые высказанное Абаем в казахской поэзии о поэтическом вдохновении и об акынском искусстве.

Центральное место в лирике Абая последних лет занимают стихотворения нравственно-философского характера – размышления о смысле жизни, о назначении и судьбе человека. Нередко в них звучат мрачные, безотрадные мотивы. Поэту кажется, что он не свершил своего земного предназначения, не выполнил поставленной перед собой задачи:

Человеком назваться я
Не могу, окруженный тьмой.
Как найти мне смысл бытия,
Коль народ невежествен мой? (207)

Пер. А. Штейнберга

Во многих стихотворениях (“Не просто это – звук часов “тик-так”...” (1896), “Подснежник, выглянув весной на свет...” (1897), “Проклятый мир обирает нас. Как поладить

с ним?..” (1898), “Все слабее и все глуше сердца бой...” (1898), “На сорок лоскутьев тоскою...” (1899), “Рос ты, к небу устремляясь головой...” (1899), “Одинокое, не ищи...” (1900), “Я надеялся – листья надежды желты...” (1901), “Как море – сердце, радость – блеск его...” (1902) и ряд других) Абай говорит о прошедшей юности и наступлении старости, о близости и неизбежности смерти, о тоске и одиночестве, о разочаровании в былых мечтах. И все же могучий дух поэта не был сломлен. Сквозь все его печальные, горестные раздумья пробивается неукротимая душевная энергия, страстная вера в грядущее торжество разума, правды и справедливости:

Над нами широки судьбы права.
Мы часто в жизни держимся едва.
Но можно ли назвать того умершим,
Кто миру дал бессмертные слова? (173)

Пер. Л. Озерова

Этот гордый вызов судьбе звучит в известном стихотворении “Природа смертна – вечен человек...” (1895).

Надеждой на будущее проникнуто и другое стихотворение Абая – “Когда умру, не стану ль я землей?..” (1898). Мысль о приближающейся смерти побеждается здесь думой о судьбе потомков, которые смогут по справедливости оценить трудный земной путь поэта, его подвижничество и нравственную требовательность:

Души измученной постигни суть!
Тяжелым и тернистым был мой путь.
Я – человек с загадкой, помни это!
Боролся с тьмой, как мог... не обессудь!

Задирую в земной явившись дол,
Порой хитрил я, был порою зол.
Прозрел с годами, сделался разумней,
Но все ж до совершенства не дошел.
Мешали мне... Никто мне не помог.
Свободы я не знал... Спаси вас бог
От этой доли... Пожалей, потомок,
Того, кто скорбен был и одинок!.. (205)

Пер. Ю. Нейман

Страстная устремленность в будущее, непоколебимая верность гуманистическим идеалам и принципам, смелое поэтическое новаторство — эти черты лирики Абая обусловили ее непреходящую ценность, ее живое значение и в наши дни.

Поэмы

В эпоху становления и расцвета творчества Абая казахская литература не знала еще поэмы в собственном смысле слова, большая стихотворная форма была представлена тогда образцами героического эпоса (“Кобланды-батыр”, “Камбар-батыр”, “Алпамыс-батыр”, “Таргын”, “Ер-Саин” и др.) лирического эпоса (“Козы-Корпеш и Баян-Слу”, “Кыз Жибек”, “Айман — Шолпан”, “Кульше-кыз” и др.), поэмами на восточные сюжеты (“Лейли и Меджнун”, “Тахир и Зухра”, “Боз-жигит”, “Сейфульмалик”, “Мунлик и Зарлык” и т. п.).

Слабая разработанность жанра поэмы была следствием позднего зарождения и затянувшегося развития казахской письменной литературы. Даже Абай, так много сделавший для обновления поэтической формы, завещал реформу жанра поэмы своим ученикам и последователям: сыновьям Акылбаю и Магавье Кунанбаевым и другим поэтам. Сам Абай оставил несколько опытов и проб в этом жанре — поэмы “Искандер”, “Масгуд”, “Сказание об Азиме”. Все они были написаны в 1887 году.

Поэму “Искандер” Абай посвятил только одному эпизоду из жизни прославленного полководца древности Александра Македонского, прозванного на Востоке Искандером Зулкарнаином. В фольклоре и письменной литературе всего мира встречается очень много произведений, изображающих жизнь и походы Александра Македонского. Сейчас почти ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что казахский поэт заимствовал сюжетную канву своей поэмы об Александре Македонском из “Искандер-наме” великого азербайджанского классика Низами Гянджеви. Возможно, Абай знал и другие источники, имеющие отношение к этой теме, однако у нас пока нет конкретных данных.

В начале поэмы Абай сразу же знакомит читателей со своим героем:

Вот сын Филиппа Искандер,
Он Македонией владел,
Он был храбрец. Но кто мне скажет:
Где честолюбию предел?!
Филипп почил. И, полный сил,
Себя царем провозгласил
Наш Искандер, и на соседей
Он глаз свой алчущий скосил... (239)

Пер. Е. Винокурова

Не похоже, что эта поэма возвеличит Александра Македонского. И в следующих строках Абай не скрывает своего критического отношения к герою:

Кровавый вепрь и зол, и дик,
Людей он презирать привык.
Придворные недаром звали
Его владыкою владык... (239)

Грозный царь с многочисленными войсками отправляется в поход, чтобы покорить новые страны и государства. Сюжет поэмы не сложен. Искандер со своим войском попадает в знойную, палящую пустыню и, претерпев множество трудностей и мук, наконец достигает чистого холодного источника. После того как все утолили жажду и пришли в себя, поход был продолжен. Войско подошло к ущелью, окруженному со всех сторон высокими скалами. Вход в него был закрыт золотой крепостью. Искандер как ни старался, не мог открыть ворота этой крепости. В ярости он кричит: “Открой!” С той стороны подходит сторож и говорит: “Открыть ворота не разрешено для тебя, ибо они ведут к богу”. Искандер запальчиво:

“Я – Искандер, я царь царей!
Я царь всех стран и всех людей!
Что за страна лежит пред нами,
А ну-ка, отвечай скорей!” (241)

Старик сторож объясняет владыке мира, что это – ворота, ведущие к богу, и открыть их нельзя. В доказательство он вручает Александру символический подарок – чудесную

кость, которая оказывается тяжелее золота. Но стоило мудрецу Аристотелю, другу царя, посыпать кость землею, как чаша весов, на которой она лежала, сразу же пошла вверх.

Аристотель, выражающий взгляды автора, так разъясняет смысл полученного Искандером подарка:

“То кость глазничья. Алчен, лют
Взор человека. Адский труд
Глаза насытить! Горсть землицы
Насытит лишь, когда умрут!

В безумье алчущий живет, —
Он вечно давит кровь и пот...
Глаза ж его, когда погибнет,
Такая кость, как эта вот.

О мой властитель, не гневись!
Затем ворота заперлись,
Чтоб кое-что тебе напомнить,
Чтоб мысль твою направить ввысь”. (243)

Пер. Е. Винокурова

Как видим, Абай, в отличие от других поэтов Востока, воспевающих походы Искандера, развенчивает великого завоевателя. Для этого Абай выбирает из его многособытийной жизни небольшой эпизод, который заканчивает назиданием:

Про бренность помни бытия,
Живи, от ближних не тая
Заветных помыслов. Будь честен!
Да будет чистой жизнь твоя!
...Лишь губошлеп кричит, сипя,
Свою особу лишь любя.
Честь за себя стоит по праву...
И отвечает за себя... (244)

Поэма “Масгуд”. В рукописи, записанной Мурсеитом (хранящейся в литературно-мемориальном музее М.О. Ауэзова — *Ред.**), имеется пометка к тексту поэмы:

* Примечание редактора первого издания данной статьи. — *Ред.*

“Из Тургенева”. При проверке было установлено, что текст поэмы “Масгуд” почти совпадает с “Восточной легендой” И.С. Тургенева*.

Однако Абай значительно переработал и переосмыслил рассказанную Тургеневым притчу. Великий и знаменитый Джаффар — герой тургеневской легенды — использует полученный от старика дар (нравиться женщинам) исключительно в целях личного возвышения. Герой же Абая Масгуд получает в дар любовь всех женщин вообще и стремится использовать его на благо людям. Он становится славным, мудрым правителем и, по-видимому, недаром заслуживает прозвище Шамси-Жихан (Солнце вселенной). И у Тургенева, и у Абая главный герой (Джаффар или Масгуд) живет в городе Багдаде, только у Абая его герой жил и действовал во времена правления Гарун аль-Рашида, т. е. в халифате легендарного царя из арабской сказки “Тысяча и одна ночь”. Второй герой из легенды и поэмы у Тургенева просто загадочный человек в образе нищего старика, а у Абая — Хизр, по мусульманским представлениям, святой, покровитель путников.

Абай через образ главного героя дидактически проводит свои гуманистические взгляды, отталкиваясь от небольшого сюжета легенды, говорит о человеческой совести, необходимой для всех людей на земле. Отсюда Масгуд в поэме выглядит скромным человеком, а не прославленной личностью, как Джаффар в легенде. Для поэта-гуманиста гораздо интереснее показать представителя из народа, чем героя-одиночку.

Абай не предлагает Масгуда в качестве идеального героя. Это ясно видно из самой поэмы. Сопоставим два отрывка из двух частей ее. В первой части “Масгуда” Абай вкладывает в уста главного героя следующие размышления:

А красный плод вкушу — и я любим!
Мной будут бредить женщины одним!
Полмира женщин! Сколько миллионов?
Я к ним пойду, пойду к друзьям моим.

* *Тургенев И.С.* Собрание соч. Т. 8. М., 1956. С. 468–470.

Такое войско за себя собрать!
У каждого ведь есть жена иль мать
И если царь иль кто другой обидит,
Есть у кого защиту отыскать!

Вражда на свете — род идет на род!
Все злится этот, все воюет тот.
И если на меня вдруг замахнутся,
То женщина оружие отберет... (248)

Пер. Е. Винокурова

Из этих строк можно ясно понять, какую роль отводит Абай женщинам в обществе. Мать, дочь, сестра и жена — все они служат основой человеческого счастья. Масгуд выбрал для себя красный плод не потому, что собирался предаваться любовным утехам, а наоборот, он выражает свое уважение к женщинам и признает их огромную роль в жизни каждого человека. Правда, эта плодотворная мысль автора не получила дальнейшего, более глубокого развития.

В начале второй части поэмы звучат совершенно иные нотки:

В те дни кто в злобе уходил во тьму,
Кто вечно шел в крови, в огне, в дыму,
Тот обращался к женщинам нередко
За помощью — к их сердцу и уму.

Да, это было в старые года.
Сейчас же нет ни чести, ни стыда!..
...Когда бы не могилы дорогие,
Я бы ушел отсюда навсегда!.. (249)

Здесь Абай как бы отвлекается от основной темы и выражает свое внутреннее недовольство окружающей действительностью. Затем он показывает Масгуда, ставшего визиром халифа. Однако поэт-гуманист не изменяет себе: теперь уже могущественный Масгуд продолжает, как прежде, проповедовать основные идеи и взгляды Абая. Следовательно, разрыв между обеими частями поэмы чисто внешний. Абай, в сущности, взяв “Восточную легенду” как общий фон для поэмы, высказывает свои суждения относительно того времени, в котором живет сам.

Абай словно бы продолжил “Восточную легенду”, присоединив к ней еще один эпизод. Это рассказ о помрачении ума мудрого Масгуда, который не устоял и прислушался к голосу неразумной толпы. Поэма завершается моралистической и нравоучительной концовкой:

Мораль нужна легенде этой? Вот:
Толпа безумна. Ну а умник тот,
Кто мраку попустительствовать будет,
Тот собственную участь проклянет. (250)

Пер. Е. Винокурова

К жанру волшебной сказки тяготеет неоконченная поэма “Сказание об Азиме”. Сюжет поэмы заимствован Абаем из сказок “Тысяча и одна ночь” (774–827 ночи), где этот раздел называется “Рассказ о Хасане-ювелире”. Имена героям Абай дал свои. В знаменитых сказках имя главного героя – Хасан, а не Азим, имя старика злодея, коддуна – Баграм и т. д.

В первой части “Сказания” рассказывается о встрече коварного старика с Азимом и о том, как ловко он обманул юного джигита. Затем последуют событие на корабле, подъем на вершину горы, встреча с крокодилами, наконец, спасение и посещение Азимом золотого дворца, знакомство и дружба с двумя красавицами.

Спустившись с вершины, Азим с большим трудом добирается до золотого дворца, стоящего одиноко. Там он встречается с двумя красивыми девушками и знакомится с ними:

И когда был окончен печальный рассказ,
Струи слез потекли у красавиц из глаз,
И сказали они: “Точно брата, тебя
Полюбили мы. Хочешь остаться у нас?...” (263)

Пер. В. Вугаевского

Радужно приняв Азима, они предупреждают его: ты можешь посещать все комнаты дворца, но только запрещено тебе входить в одну дверь. Вскоре девушки уезжают куда-то, а Азим, оставшись один, тотчас же подходит к запретной двери и смело входит в нее:

Пред Азимом открылся сказочный сад,
Полный необычных, дивных усад,
Все, что видел он, – зелень, фрукты, плоды, –
Чаровало и восхищало взгляд.
Беломраморною оградой был
Окружен этот сад. Скиталец бродил
По дорожкам его и, всему дивясь,
Вдруг услышал шорох тяжелых крыл... (264)

На этом месте поэма обрывается...

Видимо, и на этот раз Абай также не ставил себе задачу целиком переложить в стихи прозаический рассказ о Хасане-ювелире. Его заинтересовал, с одной стороны, обаятельный образ трудолюбивого, энергичного юноши Азима, а с другой – внимание поэта привлек также загадочный облик коварного старика, чьи проделки столь подробно описаны как в восточных, так и в западных легендах.

В этом незаконченном произведении Абай продолжает развивать свою главную идею: противопоставляет честность и трудолюбие (Азим) подлости и коварству (старик колдун).

“Сказание” также написано одиннадцатисложником, т. е. в форме кара олен. В поэме много событий, и Абай пользуется преимущественно описательным методом, почти избегая раскрытия внутренних переживаний своих персонажей.

Как видим, поэмы Абая еще связаны самым тесным образом с традиционными жанровыми формами: легендой, притчей, волшебной сказкой. Как бы то ни было, начинание Абая в жанре поэмы, при всей своей скромности и незавершенности, сыграло весьма положительную роль. Вскоре в этой области был сделан решительный шаг вперед последователями великого поэта, и жанр поэмы занял подобающее место в казахской письменной литературе.

Переводы

В конце XIX столетия в казахской литературе переводческое дело было развито очень слабо. В богатом литературном наследии казахского классика переводы занимают значительное место. И это естественно: просветительские

взгляды Абая, его постоянное стремление сблизить казахскую культуру с русской побуждали поэта обращаться к сокровищам русской литературы не только в целях совершенствования своего мастерства, но также и для того, чтобы познакомить казахского читателя с образцами русской классики, расширить его кругозор, развить эстетический вкус.

В течение пятнадцати лет Абай перевел с русского языка на казахский более пятидесяти произведений русских писателей. Это отрывки (семь) из романа в стихах А.С. Пушкина “Евгений Онегин”, двадцать восемь стихотворений М.Ю. Лермонтова, двенадцать басен И.А. Крылова и несколько произведений других поэтов.

К переводу каждого произведения Абай подходил творчески. Переводя Крылова, Абай нередко изменял дидактическую часть его басен, вводил новые моральные более понятные и близкие казахам сентенции. С огромной тщательностью и особенной любовью переводил Абай стихи Лермонтова. Из них “Кинжал”, “Выхожу один я на дорогу”, “Дары Терека”, “Парус”, отрывки из “Демона” до сих пор остаются непревзойденными по мастерству среди переводов русских классиков на казахский язык.

Более свободно перелагал Абай Пушкина. Переведенные им отрывки из романа “Евгений Онегин” скорее не перевод, а вдохновенный пересказ. Пораженный правдивостью и высокой поэтичностью образов Татьяны и Онегина, Абай пересказал их историю, подчеркнув поучительность цельного чувства любви и приблизив эту любовь к пониманию казахской молодежи. При этом Абай следовал известной древней традиции “Назира” в восточной поэзии – по-новому раскрывать сюжет и тему своих предшественников. Таковы “перепевы” сюжетов о “Лейли и Меджнун”, “Фархад и Ширин”, поэмы об Искандере в таджикской, азербайджанской и узбекской поэзии. Сам Абай создал подобный перепев – поэму “Искандер”, следуя в этом примеру азербайджанского классика Низами и узбекского – Навои. Эту манеру вольного поэтического пересказа великого наследия прошлого Абай применил и к переводам из “Евгения Онегина”. При этом Абай не изменил образ Татьяны в тончайших проявлениях ее русской души. Сложив мелодии на “письма-объяснения” Татьяны и Онегина, Абай ввел их в репертуар акынов. Они, точно

на крыльях, разнеслись по всей казахской степи, стали любимыми произведениями. Эти “письма-объяснения” не только пелись, их словами начинались любовные послания и объяснения самой казахской молодежи.

Однако вольность поэтического пересказа гениального пушкинского романа отнюдь не означала произвольного искажения русского подлинника. Абай не создал, конечно, “своего” Онегина, “своей” Татьяны, как это пытались доказать некоторые литературоведы, а глубоко проник в мир души пушкинских героев и вдохновенно пересоздал их применительно к пониманию казахского читателя.

В заключение можно сказать, что Абай относился к переводам произведений своих любимых поэтов со всей ответственностью и любовью. Благодаря переводам Абай расширил собственный арсенал художественных средств, что проявилось в замечательных образцах его лирики. Своими переводами Абай пропагандировал великую русскую передовую культуру среди родного народа, что способствовало укреплению дружбы между русским и казахским народами.

Проза

Громкая слава Абая как поэта-лирика несколько заслонила другие стороны его дарования. Между тем перу Абая принадлежит замечательное прозаическое произведение, названное им “Гаклией” (“Назиданиями”), создававшееся на протяжении ряда лет (1890–1898 гг.).

В казахской литературе доабаевского периода художественная проза не получила достаточного развития. Сказки, легенды, бытовавшие в фольклоре, более того, народные новеллы, связанные с именами Алдара Косе, Жиреншешена, Аяз-бия и отчасти Хожа Насыра, при всех своих художественных достоинствах не могли считаться образцами художественной прозы. Что касается деятельности Ибрая Алтынсарина в этой области, то все же она остается только хорошим начинанием большого дела. Не случайно и то, что Абай, переводя на казахский язык отрывки из неоконченного романа М.Ю. Лермонтова “Вадим”, избрал стихотворную форму; очевидно, он считал ее наиболее доступной казахским читателям того времени.

В заключительной части первого слова своей “Гаклии” Абай пишет: “Наконец, решил: буду развлекаться бумагой и чернилами, буду писать подряд все, что вздумается. Если найдется человек, который увидит здесь нужное для него слово, то пусть выпишет слово и делает его делом; если же никому не нужны мои слова, то пусть они останутся словами”. В этих словах, несомненно, имеется определенный подтекст, даже какой-то оттенок иронии. Одно несомненно, что в “Гаклии” Абай также со всей глубиной и искренностью высказал свои сокровенные думы и переживания, личное отношение к окружающей действительности.

Композиция книги совершенно свободна: автор непринужденно переходит от одной темы к другой и даже от одного жанра к другому. Рассуждения и максимы, сентенции и афоризмы, притча и диалог – все это вобрало в себя сорок пять сгруппированных по годам “слов” – миниатюр.

В тематическом отношении “Слова назидания” во многом перекликаются с лирикой Абая. Автор вновь подвергает здесь беспощадной критике своих главных противников – степных воротил и царских чиновников, размышляет о судьбе народа, о присущих ему достоинствах и недостатках. Он предлагает даже некоторые реформы административного устройства, чтобы пресечь злоупотребления и взяточничество при выборах должностных лиц: “Почему бы, например, не избирать волостного из людей, получивших образование на русском языке? Если же таковых нет, то пусть волостной будет назначен уездным начальником или даже самим военным губернатором. Меньше станет брожений. Хорошо бы и судей не избирать, а назначать, чтобы они не оглядывались на каждом шагу на степных воротил. Меньше бы стало наветов”*

Абай затрагивает и много других тем. Он размышляет также о достоинстве человека, о вере и неверии, о воспитании молодежи, о необходимости культуры и просвещения, об отношении к людям других национальностей, о старости и смерти. Но все эти разнообразные мотивы сплетаются,

*А б а й. Слова назидания // Пер. с каз. С. Санбаева. Алма-Ата, 1970. С. 12. Цитаты даны по этому последнему изданию. В дальнейшем в скобках указываются страницы

в сущности, в единый проблемный узел. Главная мысль, проходящая через “Слова назидания” красной нитью, – это утверждение красоты человеческого духа, неисчерпаемых возможностей личности. “Качества духовные – вот что главное в человеческой жизни” (17), – утверждал Абай.

Показательно в этом отношении семнадцатое слово-притча о споре Силы, Разума и Сердца. Судьей в этом споре выступает Наука. Она призывает их к единению: “Если это произойдет, и вы сойдетесь в одном человеке, то он станет праведником... В этом – в гармонии и чистоте человеческой жизни – и заключается смысл существования великого мира” (35). Об изумительной способности человека – его разуме – говорится в конце двадцать седьмого слова (56).

Вместе с тем просветительские идеи нередко выступают у Абая в религиозной оболочке: он не отрицает основ ислама, признает Аллаха единым, а Мухаммеда – его пророком, толкует о необходимости веры и долга человека перед всевышним. Он обличает невежественных ходжей и мулл, искажающих истинную суть Корана. В этом сказывается известная непоследовательность и противоречивость взглядов Абая. Тем не менее “Слова назидания” имели огромное прогрессивное значение для развития казахской общественной мысли и художественной прозы. Высокий гуманистический пафос, напряженность и глубина раздумий о смысле жизни, образная, яркая и точная речь и совершенство стиля позволяют отнести это произведение Абая к числу выдающихся литературных памятников.

Велико значение Абая для казахской письменной литературы. Он создал в Казахстане профессиональную литературу и открыл казахскому народу новые горизонты, познакомив его с произведениями великих русских классиков.

Популярный общественный деятель, певец народной судьбы Абай был горячо любим честными тружениками и жестоко преследовался невежественными и коварными степными феодалами, верными слугами царского самодержавия. Труден и светел был путь этого замечательного поэта, смело отдавшего свой талант благородному служению народу.

“Пойми, что загадкой я был. Весь мой век искал путей в бездорожье, с тысячами один бился. Не вини меня!” – с такими словами обратился Абай к людям будущих поколений. Это сказал поэт, который проложил верную тропу из

пустынных веков минувшего к иному, не известному для него, но светлому будущему. Он нес свой яркий свет во мрак невежества, покрывавшего степь, и неустанно указывал своему народу путь туда, где занимается рассвет и взойдет солнце.

Для своего века, для среды невежд он был загадкой. Но для нас он ясен — светило казахской литературы, солнце казахской поэзии. Ныне, когда казахский народ обрел свою настоящую родину, поэт обрел свой родной, просвещенный народ. Ныне Абай стал близок всем народам нашей великой социалистической Родины.

Народность и реализм — вот те качества, благодаря которым талантливая и мудрая поэзия Абая обрела бессмертие, вот подлинная основа величия певца. Народность и реализм были итогом многолетних идейных и творческих исканий великого казахского поэта.

Абай подлинно народен, ибо творчество его отразило думы и мечты казахского народа о справедливой жизни. В своих произведениях Абай воспевал трудолюбие, упорство, честность, мужество простых людей, раскрывал в национальном характере родного народа те черты, которые были порукой освобождению казахов из-под векового ига баев и мулл. Горячо и вдохновенно призывал он народ к смелой борьбе за лучшее будущее. Так же, как, например, творчество Пушкина и Шевченко, произведения Абая перешагнули за рамки своего времени. Они живы и сегодня. Все великие поэты, работая для настоящего, служили будущему.

Народность художника не только в том, что почерпнул он в фольклоре, как освоил предшествующий поэтический опыт народа, но, главным образом, в том, как отразил он чаяния и стремления трудовых масс, какова роль его в процессе развития национальной культуры, насколько он приумножил и обогатил духовные сокровища народа, насколько он помог народу. Все великие поэты, в том числе и Абай, обогащаясь художественными ценностями, добытыми народом, сторицею возвращали ему свой долг. Они наполняли фольклорные мотивы и традиционные образы новым глубоким смыслом, новым идейным содержанием. Творения Абая народны потому, что возвращают заимствованные у народа идейные и художественные ценности возросшими, заново осмысленными, наполненными тем, что необходимо народу для дальнейшего исторического развития.

Активный общественный деятель, Абай стихами и песнями смело вторгался в мрачную действительность своего времени, призывал разрушать препятствия, мешающие прогрессивному развитию казахского народа.

Абай был выразителем взглядов трудящихся казахов. Поэт правдиво отразил социальный опыт пореформенного казахского крестьянства, его искреннее стремление к дружбе с трудовым русским народом. В своих стихах, насыщенных высоким гражданским пафосом, он выступает как защитник аульного бедняка и батрака.

В своем творчестве Абай выразил то, что в силу исторической новизны лишь смутно бродило в сознании масс и еще не могло быть высказано народными певцами. А выразителем стремлений народа он смог стать потому, что в его поэтическом подвиге опорой ему служила передовая демократическая русская культура и прежде всего хорошо известные ему идеи Чернышевского.

Глубоко народен Абай и в тех произведениях, где нет речи непосредственно о народной доле, о тяжелой участи угнетенных и обираемых крестьян или где он выступает как переводчик Крылова, Пушкина, Лермонтова. Философская лирика Абая, его поэтические раздумья о природе, о поэзии, о любви, его переводческая деятельность, имевшая большое историческое значение для той эпохи, — все это приобщало казахов к передовой культуре, помогало преодолевать вековую изоляцию и отсталость.

Выдающийся мастер художественного слова, смелый и неутомимый новатор, Абай разрушил каноны созерцательной, украшательской, условной поэзии.

Великий поэт-реалист раздвинул узкие границы традиционного поэтического мира, ввел в казахскую поэзию большое количество новых тем, создал полную и разностороннюю картину казахской действительности, картину жизни всех слоев современного ему казахского общества.

Но введение в поэтический обиход новых тем, широта и красочность полотна степной жизни — лишь одна сторона реализма Абая. Вторая, не менее важная особенность его реализма заключается в глубоком критическом анализе сложных и противоречивых социальных явлений, с которыми он встречался.

В стихах Абая запечатлены типичные характеры его современников, воссозданы типические обстоятельства жизни казахов. Поэт-просветитель страстно отстаивал сокровенные надежды и чаяния трудящихся и с передовых, демократических позиций выносил изображаемым явлениям действительности свой приговор. Поэтому так глубока идейность его поэзии, так велика обличительная сила его стихов, правдиво и резко, страстно и гневно обнажающих недуги и пороки казахского общества.

С поэзией Абая в казахскую литературу приходит принципиально новый метод изображения жизни. Деятельность великого поэта-просветителя протекала в то время, когда в Казахстане под воздействием капиталистической экономики началось разложение феодально-патриархальных отношений, усилились классовое расслоение и классовый антагонизм. В это время даже в кочевую казахскую степь стало проникать влияние русской прогрессивной общественной мысли. Эти предпосылки и обусловили зарождение и развитие элементов критического реализма в творчестве Абая.

Народность и реализм определяют великое новаторское значение творчества Абая для роста духовной культуры казахского народа. И надо еще и еще раз сказать, что этими важнейшими определяющими чертами поэзия Абая обязана демократическим традициям классической русской литературы.

Неразрывны связи бессмертного певца казахских степей с культурой великого русского народа. Освободительный пафос, высокий гуманизм, народолюбие классической русской литературы были близки и дороги Абаю.

Все факты творческой и общественной жизни Абая в зрелый период его деятельности свидетельствуют о том, что он был непримиримым врагом реакционных сил, был последователен, непреклонен, велик в выборе спасительного пути для своего терзаемого двойным гнетом народа.

Казахский народ, казахская литература по праву гордятся великим Абаем Кунанбаевым. Неувядаемое значение и благородные традиции творчества Абая заключаются в пламенном патриотизме и гуманизме, в страстной ненависти к произволу и мракобесию, в искреннем стремлении облегчить жизнь казахской бедноты, в пропаганде дружбы народов, в глубине и размахе поэтической мысли, в красоте и выразительности художественной формы произведений.

Акылбай Кунанбаев (1861–1904)

Акылбай является первенцем великого Абая, который в шестнадцать лет стал отцом.

Свои детские и юношеские годы Акылбай провел у своего деда Кунанбая, считался его младшим сыном, так как был по казахскому обычаю усыновлен дедом. Вследствие такого обстоятельства рос на правах младшего брата Абая. На воспитание отца он перешел в пожилом возрасте Абая, когда Абай стал человеком разносторонних знаний, достиг высокой славы поэта. Проведя детство и юность несколько отдаленно от взоров великого отца, Акылбай не смог получить русское образование, обучался только в старомусульманском медресе, имел образование среднего уровня того времени.

Позже благодаря обществу отца, его наставлениям у Акылбая раскрывается поэтическое дарование. Сначала он упражняется в сочинении небольших четверостиший, после создает несколько больших сюжетных поэм. Тесное общение со средой Абая, состоявшей из талантливой и передовой казахской молодежи, влияет и на развитие его музыкальных способностей. Он становится большим домбристом и скрипачом. Известно, что, обладая композиторским даром, Акылбай по просьбе молодого певца Альмагамбета создал красивую песню, ставшую популярной. Текст и музыка этого произведения свидетельствуют о большом таланте Акылбая. Акылбай, который свое поэтическое дарование ярко проявил в идейно значительных, крупных произведениях, ушел из жизни в начале расцвета своего творчества. Он умер в 1904 году через сорок дней после смерти Абая, в ночь после поминок по отцу.

Как уже упоминалось, Акылбаем были написаны сюжетные поэмы. Первая из них – “Жаррах” – построена на сюжет восточной сказки “Семь домов”. Но ни полный текст, ни рукопись ее не дошли до нашего времени. Вторая поэма называется “Дагестан”. Сюжет третьего произведения “Зулус” взят из жизни далекого африканского народа. Сохранилась лишь ее первая часть, рукопись полного текста сгорела во время пожара.

Все эти поэмы созданы Акылбаем в последние годы его жизни.

Будучи казахским поэтом, Акылбай ищет темы далеко за пределами казахской действительности и пишет о жизни другого народа. В этом нетрудно заметить традиции Абая, который, расширяя национальные рамки своих произведений, написал поэму “Искандер” из древней истории и поэму “Масгуд” – из арабской старины.

До нас полностью дошла лишь поэма “Дагестан”.

В начале поэмы Акылбай описывает природу Кавказских гор. Это впечатляющие живые строки, напоминающие абаевский перевод стихотворения Лермонтова “Терек”.

Затем поэт характеризует обитателей этого края – людей суровых, мужественных, темпераментных. Красочно описание утренней зари в Кавказских горах, когда отовсюду слышны нежные трели певца и вестника пробуждающейся природы – соловья.

Художественной манере Акылбая свойственно соблюдение последовательности в описании. Сначала он рисует картину предутренней зари, потом – горный пейзаж, далее – вид разных городов и затем останавливает свое внимание на ханском дворце. С этого момента начинаются события поэмы.

В организации сюжета чувствуется умелое использование традиций русской классики по созданию захватывающих драматических ситуаций.

В начале поэмы видим скорбного старого Жусупа. Его “густые седые усы омываются горькими слезами”, глаза полны слез, сердце – глубокого раскаяния. Описав тягостное психологическое состояние героя, поэт прерывает ход своего поэтического рассказа и повествует о событиях, явившихся причиной неутешного горя Жусупа. Далее все событийные конфликты развиваются обычным путем и, последовательно развертываясь, подходят к той сцене, где была описана скорбь Жусупа.

Поэма свидетельствует о мастерстве Акылбая в создании увлекательных конфликтных узлов, в обрисовке характеров людей. В поэме конфликт завязывается из-за убийства еще в молодости Жусупом безвинного джигита, храброго охотника Ибраима. Мать убитого умирает с горя с проклятием, обращенным к Жусупу. Проходят годы, Жусуп обзаводится семьей, становится отцом пятерых сыновей и красавицы

дочери Заиры. Он вкушает все радости счастливой жизни, но тут его настигает проклятие старухи. В ходе множества сложных обстоятельств друг за другом умирают все пять сыновей Жусупа. Потеряв своего возлюбленного, так же из-за ревности отца, от горя при смерти лежит Заира, Жусуп просит прощения у дочери. Но дочь не прощает отца. Отец скорбит. Круг завершился. Мы пришли к тому, с чего началась поэма.

Поэма “Дагестан” написана в новом для казахской поэзии романтическом стиле. Романтизм ее ясно выражен в поступках, психологических чертах действующих лиц, в характерном для этого стиля выпуклом изображении какого-либо одного человеческого чувства: мести, ревности, любви и др.

Наряду с этим в поэме отразилась суеверность поэта. Поэт, который мастерски обрисовал романтически приподнятые чувства героев, много места в своей поэме отводит мистической силе проклятия, которое неумолимо настигает человека повсюду, ибо рок неумолим.

Таким образом, в идейной канве поэмы наряду с осуждением отрицательных черт человеческого характера, таких, как зависть, мстительность, заносчивость, и воспеванием безупречной, чистой любви содержится и вера в силу проклятия. На произведении нового типа лежит налет религиозных верований и представлений своего времени.

Из художественных достоинств поэмы “Дагестан” следует отметить умелый подбор образных выражений, сравнений, поэтических описаний и соответствие изобразительных средств романтическому содержанию произведения.

Третья поэма Акылбая — “Зулус”. Вводная часть поэмы с ее поэтическими чертами, свойственными таланту Акылбая, дошла до наших дней в памяти отдельных людей. Записанная из их уст, она была в 1924 году опубликована на страницах журнала “Сана”*. Широкая публика не знает содержания утерянных частей.

По теме и сюжету поэма напоминает приключенческие “колониальные” романы, которые были очень популярными в западной литературе XIX века. В поэме легко

*Сана. 1924. № 2.

угадываются часто встречающиеся в этих романах картины, связанные с жизнью туземцев. В ней встречаются и другие характерные для “колониального” романа элементы. Поэт умело использует их мотивы для создания увлекательных детективных сюжетов.

Магавья Кунанбаев (1870–1904)

Магавья Кунанбаев – младший сын Абая от его жены Дильды.

Магавья вначале обучался в мусульманской школе, а затем Абай его и дочь Гульбадан устраивает в русское городское училище в Семипалатинске. Магавья после двух-трехлетней учебы серьезно заболевает и возвращается в свой аул. С этих пор он воспитывается у отца. Юношеские годы Магавьи совпадают с тем периодом в жизни Абая, когда он с увлечением читывался и сосредоточенно изучал русские книги. Вместе с Абаем много читает русские книги и Магавья со своим двоюродным братом Какитаем. В усвоении русских книг им очень помогал ежегодно приезжавший в аул на каникулы Абдрахман.

Магавья становится одним из наиболее образованных молодых людей. Магавья – человек высоких нравственных достоинств, отличается большой добротой, широтой натуры, справедливостью и честностью. Воспитанник отца, он помогает ему и в его повседневных общественных делах. Обращаясь за советами к Абаю, многие испытали поддержку и со стороны Магавьи.

Магавья хорошо знал, глубоко понимал и высоко ценил поэтические творения отца и позднее сам, как и другие молодые поэты, занялся поэтическим творчеством.

В кругу близких и знакомых хорошо знали его короткие, проникнутые глубокой печалью стихи, посвященные болезни брата Абдрахмана.

По совету Абая Магавья написал несколько поэм: “Енлик – Кебек”, “Абылай” и “Медгат – Касым”.

Поэмы “Енлик – Кебек” и “Абылай”, хотя и сохранились в рукописи, не были популярными среди читателей.

Его самой значительной по объему и художественным достоинствам является поэма “Медгат – Касым”. В ней

наиболее ярко отразилось своеобразие, характерное для Магавья как поэта.

Следуя по пути поисков Акылбая, Магавья тему и сюжет для своих произведений берет из жизни африканских народов.

Во вступительной части поэмы Магавья знакомит читателя с героями предстоящих событий. Прежде чем рассказать о том, как жестокий бай был наказан своим рабом, он знакомит читателя с местом событий, описывает Африку, берега реки Нил и племена, живущие на его берегах. Предварительное ознакомление читателя с местом действия не характерно для восточных произведений. Такой зачин напоминает прием Акылбая, который, начав с описания Кавказских гор, земли Дагестана, ее обитателей, разрушенных городов, постепенно подводил читателя к герою. Так же и Магавья в поэме “Медгат – Касым” дает реалистически точную картину места обитания африканских племен.

Акылбай и Магавья в своем творчестве, так же, как и Абай, следовали традиции европейской и русской классической поэзии. Эта традиция большое предпочтение отдавала точности, конкретности в изображении реальной среды. А восточная традиция, ограничиваясь общими описаниями, не соблюдала жизненной правдивости и конкретности обстановки действия. Магавья и в построении, и в стиле, и в сюжетно-образной системе поэмы, во введенных им в казахскую поэму новых поэтических приемах – во всем следовал традициям русской поэзии.

Поэма “Медгат – Касым” родственна южным поэмам А.С. Пушкина “Бахчисарайский фонтан”, “Кавказский пленник”, “Цыганы” и поэмам М.Ю. Лермонтова “Измаил-Бей”, “Ашик-Кериб”, восточным поэмам Байрона.

“Медгат – Касым” – произведение романтическое. Однако, несмотря на основной романтический стиль, конфликты, психология героев даются с убедительной художественной мотивированностью, жизненной достоверностью. А романтический стиль в основном выражен в главных сюжетных линиях, в действиях героев, вызванных определенными чувствами. Этим чувствам подчинены все поступки героев. Внутренний мир, мысли и слова, желания

и поступки, мечты и устремления героев – все обосновано их страстями. Главный герой поэмы Касым также поглощен одним чувством. Он весь во власти мести.

Основу другой сюжетной линии составляет любовь. Она является стержнем всех событий, связанных с Газизой и Салимом.

Что сделало главного героя Касыма мстительным? Об этом повествует первая часть поэмы.

Молодой туземец по имени Касым был рабом богача-плантатора, крупного рабовладельца Мурата, который жил на берегу реки Нил. Касым влюбляется в приемную дочь Мурата Марию. Когда Касым объяснился ей в своем чувстве, она разгневалась и стала унижать достоинство молодого человека. Когда Касым выразил ей свою обиду, она пожаловалась сыну богача Медгату, с которым была в близкой связи. Медгат, превосходивший в жестокости своего отца, наказывает раба на глазах Марии, подвергая его жестоким пыткам. Измученный пытками, полумертвый Касым три дня безмолвно лежал, отказываясь от пищи. На четвертый день, убив Марию, он исчез бесследно.

С этого момента нить рассказа прерывается, и далее повествуется о событиях, происходивших по истечении многих лет. Медгат проматывает богатство отца, который, обанкротившись, распродает оставшееся имущество и рабов и собирается переехать в далекий Занзибар. Перед дорогой к ним подходит туземец по имени Обага и нанимается в проводники. ...Караван путников, зайдя в безлюдную пустыню, располагается на ночлег. В этот же день в сумерках у подножья горы проезжают человек двадцать пиратов-туземцев со своим вожаком. Поэт не характеризует их кровожадными убийцами. Они напоминают добрых разбойников из произведений Байрона, Шиллера, Пушкина. Отряд подобно отрядам Карла Моора, Дубровского беспощаден только к богачам, а бедным оказывает помощь, всегда поддерживает их.

Характеризуя героя-атамана, поэт подчеркивает, что он не простой вор, а особая личность, имеющая свой общественный облик.

В эту ночь к вожаку отряда тайно приходит проводник каравана Мурата туземец Обага. Ночью же атаман со своим отрядом нападает на караван. Мурат погибает. Атаман своими руками связал Медгата. Выясняется, что атаманом

был исчезнувший Касым. Приведя караван со всеми грузами и людьми к месту своего расположения, туземцы предаются пьянству. Все пленные закованы и связаны.

С этого момента разворачиваются события второй сюжетной линии.

Молодой охотник по имени Салим за приготовлением ужина у костра делится своими тайнами с другом (тоже охотником) Халитом. Салим рассказывает о своих переживаниях, из-за которых он ушел из родных мест и разлучился с близкими. Причиной всему была любовь. Салим влюбился в дочь богача Мурата Газизу. Девушка отвечала взаимностью, но Мурат, считая Салима бедным, не выдал за него свою дочь. Обиженный и страдающий, джигит покинул родные места и теперь скитается охотником.

Вдруг они услышали шорох шагов бегущего человека. Побежав к нему навстречу, они остановили его. Это оказался один из людей каравана Мурата. Он сообщил им о смерти Мурата, о разграблении его каравана и о Газизе. Любимая девушка Салима находится среди каравана, она также взята пиратами в плен.

Услышав об этом, Салим сразу хватается за оружие, готовый вступить в схватку. Но Халит удерживает его своим советом. Двое молодых всю ночь собирают других охотников окрестности и нападают на беспечно лежащих пиратов. Кроме самого атамана, все они оказались пьяными и не могли дать отпора нападающим. Касым, находившийся в отдельной палатке, узнав о случившемся, прыгнул на коня, захватил с собой привязанную около его палатки Газизу и ускакал.

Салим пускается в погоню за атаманом. Узнав Газизу, он кричит: “Не бойся, спасу”. Оказалось, что Газиза разговаривала с атаманом, который обещал ей свою дружбу. Газиза, напоминая ему об обещании, пытается остановить его. Но Касым заявил, что отдаст ее Салиму своими руками, но не силой. Он остановился, поджидая Салима. Салим поднял винтовку, чтобы застрелить его, но в этот момент стрела Касыма раздробила ствол его винтовки. Касым с улыбкой встречает Салима и отдает ему Газизу. Поэма заканчивается браком любящих, обязанных своим счастьем справедливому мщению Касыма жестокому и злому богачу.

Как видим, романтическая поэма “Медгат – Касым” богата разнообразными событиями, столкновениями, а также в идейном отношении. Можно сказать, что в наследии абаевского окружения по своим художественным достоинствам и идейности нет произведения выше, чем поэма “Медгат – Касым”. В поэме передовая идейность сочетается с высокой поэтической культурой автора. Действия Касыма как правого мстителя соответствуют жизненной правде. Основная тема и идея произведения, выраженные в ряде психологически убедительных характеров, связаны не только судьбой Касыма. В конфликтах, отражающих эту идею, содержится социальное обобщение. Изображение мести Касыма отражает идею защиты интересов всех эксплуатируемых, невинно страдающих, но духовно сильных, гордых, высокой чести людей. Непримириемое противоречие между богатым угнетателем и рабом показано на уровне классового противоречия, а месть раба – на уровне классового протеста.

Талантливая молодежь вокруг Абая сумела оценить поэму по достоинству. Просвещенные молодые люди Самарбай, Даирбай, Махмуд, переписав, распространили поэму “Медгат – Касым” среди народа. Певцы, музыканты, такие, как Муха, Альмагамбет и последующее поколение молодежи, заучив наизусть поэму “Медгат – Касым”, исполняли ее в сопровождении музыкальных инструментов.

Благодаря этому поэма широко распространилась и до наших времен дошла полностью, не потеряв ни одной своей строчки. “Медгат – Касым” – последнее произведение Магавьи.

До нее он написал две поэмы из казахской действительности. Первая из них – поэма “Енлик – Кебек”.

Поэтическая сторона поэмы, в частности поверхностность описаний, свидетельствует о незрелом еще ее уровне. Вместе с тем в идейном отношении поэма отличается от произведений современников Магавьи своей передовой тенденцией. Эта особенность поэмы проявилась в создании образа Кенгирбая, в изображении его поступков.

Во времена Магавьи род тобыкты, по обычаю, поклонялся как “святому” знаменитому бию Кенгирбаю, несмотря на то, что при жизни он творил насилия и произвол.

Как известно, Абай всегда отличался передовыми взглядами. Давая эту тему Магавье, Абай открыто указал на взяточнические, низкие поступки Кенгирбая: казнь ни в чем не повинных любящих Енлик и Кебека была совершена по его приговору, он же за взятки решил родовой конфликт в пользу рода матай. Однако его невежественные потомки называли его почтительно “Каба-еке”. Магавья срывает с Кенгирбая маску святого. Как представитель передового поколения, поэт смело раскрывает трагические явления прошлых времен. Изображая суд биев и решение ими судьбы двух влюбленных, Магавья обличает бия Кенгирбая, обвиняя его в продажности. Далее, с болью описывая казнь безвинных влюбленных Енлик и Кебека по решению биев, поэт полное презрения едкое свое слово обращает к Кенгирбаю, называя его “кабаном”, “невеждой”, “корыстолюбивым бием”. Такой смелый приговор старому родовому авторитету говорит о передовых взглядах и устремлениях молодых талантов абаевского круга.

В описании гибели любящих и их осиротевшего младенца выражены гуманистические мотивы поэмы. Последние строки о том, как на крайнем холмике Акшоки целый день надрывался от плача умирающий младенец, на которого ни один из жестоких тобыктинцев не обратил внимания, являются гневным приговором бесчеловечным действиям, ханжеству жестокой феодальной среды.

По обрисовке образов, критическому показу отсталых порядков прошлого, по воспеванию высоких нравственных достоинств угнетенных людей поэма “Енлик – Кебек” для своего времени явилась ценным произведением.

ЕРТЕГІ

Фольклордың қара сөзбен айтылатын, ерекше мол түрінің бірі – ертегі. Ол халықтың ауызша айтатын көркем әңгімесі. Ғажайып хал, қиял әңгімелері, орасан уақиғалы қызық әңгімелер, салтпен, тарихпен байланысты оқшау әңгімелер – бәрі де ертегі фольклорының түрлері. Ол әңгімелердің тобының аты ертегі аталады. Барлық түрлері әр алуан өзгешеліктерімен тұтас зерттеледі. “Ертегі” деген аты ертедегі, ертеде, ерте күндегі деген сөздерден туған. Кейде “ертек” деп те аталады. Содан ертегі айтушыны “ертегіші”, “ертекші” дейді. Осы аты көп ертегінің басында әдейі айтылып, аумай аталып та отырады. Қазақ ертекішінің бәрі де көптен-көп ертегісін: “ертеде бір бай боқты”, “ертеде бір хан боқты”, “ертеде бір кемпір мен шал боқты” деп бастайды. Немесе “ертек-ертек ерте екен” деген сияқты көпке ортақ, ерекше өлеңше бастаумен келеді. Кейде “ерте күнде үш ағайынды боқты” дегендей сөздер де ертегінің басын бастайды.

Осылайша, ертегі алдында үнемі жүретін дағдылы сөздер әңгіменің жолын ашады, жөнін аңғартады. Айтылатын өзге әңгіме емес ертегі, оның өзге сөзден бөлек, өзіне тән “айшығы”, өрнегі бар. Тыңдаушы соны аңғарсын да, есігер әңгімесінің ерекшелігіне бейімделе берсін демек.

Қазақ ертегісі – есте жоқ ескі замандардан бастап беріге шейін болған талай ұзақ-ұзақ дәуірлердің кездерінде туған, өсіп, көбейіп келген мол дүние. Онда сонау арғы Үйсін, Қаңлы руларының кезінен санап, гундер дәуірінен, қыпшақ елдігінен, мұңғылдар жорығының тұсынан, Алтын Орда дәуірінен айтылып келген көне әңгімелер көп. Қазақ атты ел құралмастан бұрын, мұсылманшылық кірместен бұрын түрік-мұңғыл руларына түгел ортақ болған ертекітер бар. Дүниетану, дінге нану, шамасы шаманизм, буддизм бағытында болған, немесе ескі Иран, Үнді діндерінің әсерінде болған кездерде

шыққан ертектер де бар тәрізді. Одан беріде араб-иран мәдениетінің дін арқылы, кітап арқылы тарап сіңген мол топтары тағы бар. Соғыс жорық, сауда қатынас, дін айлас болу арқылы қазақтың ескі рулары жайлаған сахара-ларға нелер алыс елдердің нелер қиян шеттерінен шыққан ертегі, аңыз, әңгімелер қыдыра келіп жайыла жүрген.

Бертінде қазақ халқы қалыптанып, қазақ хандықтары құралғаннан бастап тіл жекеленіп, шаруашылық, салт-саналық, қоғамдық өзгешелігі айқындалған сайын, осы жаңа ел ортасында бұрынғы ескі әңгіменің қайсысы қалса да тыңнан қорытылып, жаңғырып, қайта туғандай боп әңгімеленетін болған.

Гундер, мұңғыл-түріктер, қыпшақтар жасаған дүниеге мәлім шабуыл жорықтың бәрі де осы күнгі қазақ жайлаған жерлердің үстімен өткен. Теңіз жолдары ашылғанша батыс пен қиыр-шығыс арасындағы сауданың керуен жолы да қазіргі түстік Қазақстанның көп жерлерін кезіп өтетін болған.

Сол сапарларда жөңкіліп өтіп жатқан елдер селдері талай халықтар ертегілерін ерсілі-қарсылы араластыра тасыған. Алыс шығыс, алыс батыс, жақын шығыс, Орта Азия, мұңғыл, тибет – бәр-бәрінің ертеектері кездесе араласып, көп туысып, көп өзгерісіп, қызық құбылыстарға ұшыраған болу керек.

Сондайлық іргесі кең, саласы көп қорлардан құралған, қазақ халқының аузында сақталып қалған, өзінше өңделген, өзгертілген, өз тәні болған ертегілер қазақ фольклорындағы ұшан-теңіз иен қазына болмақ керек.

Анығында, ертегіден бай фольклор жоқ. Бірақ осы байлықтың ғылым жолымен жиналып, зерттелуі аса кемшін боп келеді.

Қазақ ертегісіне көңіл бөлген кісілердің саны бірқатар. Бірақ бұлардың бәрі де зерттеу, тексеру жұмысын аз жасап, көбінше естіген ертегілерін жинаумен болған.

Әрине, деректер, фактілер жиналып болмай, ғылымдық байлау, қорытынды жасау мүмкін емес. Әуелі ертеектердің ауызда жүрген барлық мол байлығын жазып алып, жиып, жарыққа шығарудың өзі де ғылым жолындағы үлкен еңбек.

Осы жөннен қарағанда, қазақ ертегісін жинай бастаған адамдар кімдер еді, нелер жиды, соның өзін бір шолып өту қажет.

Қазақ ертегісін революциядан бұрын жинап, жариялаушылар екі түрлі адамдар болған. Бұлардың бір тобы – орыс оқымыстылары, не болмаса орыс мектептерінен білім, тәрбие алған, өз еңбектерін көбінше орыс тілінде жариялаған шығыстан шыққан Шоқан, Диваев сияқты адамдар. Екінші тобы – қазақтың өзінде болған, өз тілінде жиып жазған, хат білген ақындар.

Бұл екі топтың екеуіне де ортақ бір ерекшелік – олар ертегімен өзге фольклор түрінің бәрін аралас жиған, жіктемей тізе берген. Оларда ертегімен қатар, тарихи әңгімелер, айтыс өлеңдері, батыр жырлары, салт жырлары, мақал, жұмбақ, нақыл, тақпақ – бәрі-бәрі де аралас жүрген. Жіксіз тұтас қордың жеке-жеке үлгі мысалдары есебінде тізімге кіре берген. Анық ертегінің өзі ғана бөлек топ болып, көп түрлері арнаулы бір жинақ боп шыққан жоқ.

Осылай жию көбінесе шығысты зерттеуші оқымыстылардың дағдысы еді.

Ал ел ішінің өзінен шыққан, хат білген ақындар еңбегін алсақ, олардың көбіне тән бір ерекшелік, ертегінің көбін өз бетінше әңгіме етіп, өлең-жыр түріне айналдырып жазған. Мысалы, қазақтың байырғы ескі ертегісі “Құламерген” жарыққа шыққанда жыр боп тарады. Шығыс халықтарынан қыдырып келген “Сейфілмәлік – Бадиғұлжамал”, “Бозжігіт”, “Хасен – Мәлік”, “Шәкір – Шәкірат” сияқты ертегінің көбі де халықтың өз аузында айтылып жүрген қара сөз түрінен ауысып, белгілі пәлен ақын шығарған әңгімелі жыр боп тарады.

Осылай ертегіні өлең етіп, өзгертіп жариялаған ақындар Жүсіпбек Шайхыслам, Ақылбек бин Сабал, Әріп, Шәді төре сияқты кісілер болды. Ақын Абай да шығыс ертегісі “Әлідін Әзімді” өлеңмен, өз сөзімен жазып әңгіме етті.

Елге қызықты болған ертегіні осылайша өлеңге айналдырып айту, тарату, тыңдау бұрынғы, әсіресе ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетінде көп жайылған үлгі еді.

Шығыстан (араб, ираннан, түрік халықтарынан) келген кейбір ірі дастандардың қазақ ортасындағы варианттары да осындай кезеңнен өткен сияқты. “Жүсіп – Зылиха”, “Көрұғлы”, “Ләйлі – Мәжнүн”, “Бозұғлан” тәрізді өлең әңгімелер, халық романдары айғақ.

Бұл айтылған мысалдар қазақ халқының ертегілі, әңгімелі ескілігінің барлығы бұл күнге шейін көбінше өлең түрінде хатқа түскендігін көрсетеді. Қара сөзбен халықтың өз аузында

айтылып жүрген қалпынша аумаи жазылып, дәл басылған ертегі жинақтары өте сирек болып келді.

Ертегіні ғылым жолымен жиып, зерттеген елдер үлгісіне қарасақ, ең үлкен шарт – ертегіні қара сөз күйінде, әр айтушының өзі айтқан сөздерімен аудармай, айнытпай, өзгертпей түсіруде. Сонда жеке өлең етуші ақынның тіл өнерін, сөз өрнегін көрмейміз, көпшілік халық боп айтып келген әңгіменің молырақ қалпын көреміз. Және әрбір жеке ертектің өзіндік ерекше нақышын, машығын да танимыз.

Қазірде ертекті зерттеуші оқымыстылардың бір алуаны ертегінің өзімен қатар, әсіресе сол ертекті айтушыға үлкен көңіл бөледі. Кейде тіпті ертекті зерттеп, талдап ұғынудың ең зор міндеті жеке ертектің стиль өзгешелігін зерттеп ұғынуға сүйенсін дейді. Сондықтан ертектің өмірбаяны, кәсіп, тұрмыс салты, ұғым-нанымы, білім шалымы – бәрі жиналып, еске алынып отырады.

Ертегі ертектімен ертегі болады. Әр жеке ертекті өзінше, өзгеден бөлекше тіл, түсінік, көркемдік өрнек, нақышпен айтады дейді. Бұндағы даусыз бір шындық – ертегінің ішіне анық шебер ертекті өзіннен өрнек, өзгешелік қосып отыратыны туралы. Ол рас. Мысалы, ертекті діндар болса, оның геройы да діндар келеді. “Екі рақағат намаз оқып ап” сапар тартатыны сияқты. Ертекті күлдіргі, әзілқой адам болса, оның геройы да күлкі сөздер айтқыш, күлкі жайларға кездескіш болады. Ертекті батырлықты, қаһармандықты сүйетін болса, ертегінің ішінде соғыс майдан, ер сыны, ерлік сыры, сипаты көбірек көрсетіледі. Ертекті ойшыл, ақылгөй, дана кісі болса, оның ертегісінде геройлар аузында адамгершілік, жақсылық-жаманшылық туралы неше алуан терең ойлар, шешен нақыл-ақылдар, үлгі-өсиеттер жүреді.

Бұл айтқан сөздер жеке ертектің орны, ролі аса зор екендігін көрсетеді. Кем қойғанда, ертегіні әр айтушының өз тілі, өз өрнегімен бұлжытпай, өзгертпей хатқа түсірудің қажеттігін танытады.

Бірақ осымен қатар, ертегі жалғыз ертектің шығармасы емес екенін де ұмытпау керек. Ертегі – көптен келе жатқан көне мұра. Әрбір ірі ертектің өзін алғанда да, оның өз жанынан қосатын сөздегі қоспасынан басқа, ертеден бері ауыздан ауызға көшіп, бірқалыпты айтылып, сұрыпталып келген тіл мен үлгі де мол болады. Әрбір ертектің алдыңғы өзіндей ертектіден алған, үйренген, жаттаған сөздігі,

сөйлемдері, көркемдік өрнектері де көп болады. Әр алуандас ертекшілердің әр басқа үйренушілері, қостаушылары болады. Ертекшілердің де өзіне бөлек ұстаздары, шәкірттері, еліктеушілері сияқты топтары, ұялары бар. Ертекті ертекші жағынан зерттегенде де жалғыз бір айтушы емес, алдындағы, айналасындағы барлық тобын тамыр түбірімен зерттеу әсіресе қажет болса керек. Бұл жайдың барлығын қорыта келсек, ертекті бір-ақ ертекшінің өз шығармасындай көріп, бір ғана соңғы айтқан ертекшімен ғана байланыстыра тексерудің ұшқарырақ болатынын көреміз.

Бірақ қай күнде де ертегіні зерттеушілер үшін ертекшілер үлкен бір елеулі бел екені даусыз.

Ал біздегі жиналған ертегілердің көбінде әлі ертекші орны еленбей, ескерілмей, олқы келген. Сол себепті ертегінің мазмұнына, әңгімесіне ғана қарап тіл, түр өзгешелігінің көбін де елемей келгендік бар. Бізде ертегіні хатқа түсірушілер ертекшіден ауызба-ауыз жазып отырмаған. Бұл ретте айрықша ғылымдық жолмен келіп, сөзбе-сөз жазған кісі жалғыз академик Радлов қана деуге болады. Потаниннің жиған ертегілерінде айтушылардың аттары түгел аталып отырғанмен, барлық қазақ ертегісі орыс тіліне аударылып басылған. Сондықтан жеке ертекшінің өз тілінде айтқан өзіндік үлгі-өрнегінің бәрі аудармада білінбей, бұлдыр қалған. Ертегіні жинауға анық, таза ғылым жолымен кіріскен орыс оқымыстыларының соңғы жарты ғасыр бойындағы тәжірибесіне қарасақ, әрбір ертекшінің айтып берген сөз қалпына бірде-бір түзеу, қосымша, редакторлық әрекеттер қосылмайды. Ертекті жиюшы академик Шахматовтай, Ончуковтай, ағайынды Соколовтардай оқымыстылардың өзі болады.

Олар орыс ертегісін өздерінен бұрын жиып, мол ғып бастырған, дүниеге танытқан ірі еңбегі бар Афанасьевтің ісіндегі кемшілікті айтқанда – сол өз жанынан төлеу салып, сөз жаңғыртып, аздаған редакторлық еткенін мін деп біледі.

Қазақ ертегісін ғылым жолымен жинауда осындай тәжірибелер ерекше еске алыну шарт.

Қазақ ертегілерін түр-түрге бөліп талдап тексеруден бұрын бірнеше жалпы түсініктер айтып өту қажет. Бұл – ертегі фольклоры жайындағы негізгі ғылымдық, жүйелік мәселелер.

Бір елдің фольклор мұраларын өзге елдердің фольклорымен салыстырып тексерсек, көп-көп ұқсастықтар айқын

боп шығады. Бұл ұқсастық тілдері жақын, тарихы аралас, тегі бір елдер фольклорында ғана болмайды. Замандары шалғай, жерлері жырақ, тілдері жат, қиян алыс елдер фольклорында да болады.

Әр елдің батыр жырларын, салт жырларын, әсіресе ертегі, легенда сияқты мұраларын салыстырғанда осыны көреміз.

Бұл ұқсастықтардың екі себебі бар. Біреуі, ең негізгісі — шаруашылық, қоғамдық, салт-саналық жағдайлары бір дәрежеде, біркелкі ұқсас халде болғанда — сол елдердің әрқайсысы өз топырағында ұқсас шығармалар туғызады. Фольклор, әдет-салт сияқты көп белгілердің дүниежүзіндегі көп халықтарда бірімен-бірі араласпай-ақ, бірін-бірі білмей-ақ ұқсас болатын себебі осыдан делінеді.

Ұқсастықтың екінші себебі бірталай әңгіме тұқылының (мотивінің), әңгіме желісінің (сюжетінің) бір елден екінші елге қыдырып келіп тарауынан да болады. Бір елде туған әңгіме желісі екінші елге талай елдерді, замандарды аралап барып жетіп, сіңетіні де болады. Тілі, тарихы, тегі жақын елдер болмаса да, біріндегі әңгіме біреуіне ерте замандағы сауда қатынастан, соғыстан, ақындар, өнерпаздар жиған, ұққан аңыздан, үлгіден барып тарап, қонып қалатыны болады.

Осындай екі себептің салдарынан қазақ халқының фольклоры ішінде ескі грек халқы айтқан әңгіме желісі жүрсе ғажап емес.

Фольклордың жалпы барлық мұрасы жөнінде айтқан осы пікірді ертегі фольклорына келгенде әсіресе айрықша еске алу керек.

Себебі қара сөзбен айтылатын кең әңгіме-ертегі өлең-жырмен айтылатын батыр дастандарынан оңай ұғылып, оңай айтылып кететіні даусыз. Және ертегілер көбінше өте ескі заманнан келе жатқандықтан, сол көп замандардың әсерін көрген, аралас қатынастың да талай ізін сақтаған және қай халықта болса да өзге ұзақ фольклор үлгілерінің ішіндегі ең молы, ең көп жайылғаны болады. Бұндай мол мұраның бойында ұқсастық сияқты ерекшеліктер, әрине, молырақ байқалып, танылатын болады. Сөйтіп, дүниежүзіндегі халықтарының бәрінің де айтып жүрген ертегілері жалғыз сол халықтың өзі ғана тудырған ертегілер емес, қайта өзге де көп-көп халықтарға ортақ мүлік боп шығатын жайы бар.

Айқын мысал дүниежүзі білетін “Мың бір түн” ертегісі, “Ескендір Зұлқарнайын” жайындағы ертегілер.

Осымен қатар айтылатын тағы бір негізгі пікір – ертегі бір елдің фольклоры көлемінде тексерілу үшін, оның тек қана осы елдің өз ішінде туған төл ертегісі болуы шарт емес. Қай жақта туып, қай шеттен келсе де, белгілі ертегіні бір халық өз тілінде халық болып әңгіме етіп айтып жүрсе, сол жеткілікті. Бұл халық та ол ертегіні өз ертегісі қатарында зерттеп, тексеріп, төл ертегісіндей танитын болады. Өйткені шеттен келген ертегі болғанмен, жаңа халық ортасына көшкенде өзгеріссіз келмейді. Айтушы халықтың шаруашылық, қоғамдық ерекшелігі бойынша жаңадан өңделіп, азды-көпті өзгертіліп айтылады. Жаңадан қорытылмай, қоспа көрмей, алғашқы қалпынан аумай, бұлжымай айтылатын ертегі болмайды. Ендеше, шеттен ертегі алған халықтардың бәрі де сол ертегінің өзіндегі қайталамасына көркемдік, ақындық, шығарғыштық еңбек еткен болады. Бұл елдің фольклоры көлемінде өз тумасындай саналып, зерттелетін себебі осы. Бірақ бұл жай ертегінің әуелде қайда туғанын, қай халықтың тудырғанын тексеруді керексіз етпейді. Ол өзінше зерттелетін негізгі бір мәселе болып тұра береді. Белгілі ертегіні қазақ ертегісі қатарында тексерумен қатар, оның түбі қай елден шыққанын айта отыру шарт. Көп халықтарға тараған ертегі болса, қай халықтың молырақ, қызығырақ, көркемірек етіп айтатынын да атап өтуге болады. Мысалы, “Мың бір түн” әңгімесін, “Тотының қырық тарауын” ауызша айтып келген шығыс халықтары қалай әңгімелейді? Шығыс халықтары арасында Орта Азия елдері қандайлық жаңалықтар қосып айтады? Өзбек, қазақ, қырғыз, түрікпен сияқты елдердің қайсысы молырақ, көркемірек әңгіме етіп жүр? Немесе осы елдердің бәріне ортақ аңыз әңгіме – күлдіргі әңгіме Қожанасыр жайын қай ел қаншалық өзгешелік өрнек, көркемдікпен жетілте айтады? Осы жайдың бәрін салыстыра тексеру, теңеп тану – фольклорды зерттеуші ғылымның ардақты міндеті.

Бұл айтқанның бәрі де ертегі жөніндегі ғылымдық, жалпы негізгі түсініктер. Енді осында аталған бағытпен қазақ ертегілерінің жіктеріне, түрлеріне келейік.

Тек алдын ала ескертетін бір сөз – бұл топқа нағыз ертегінің өз түрі ғана емес, өзге қосымша үлгілер де кіретін

болады. Ертегі қатарында, қара сөзбен айтылатын аңыз әңгіме, аңыз боп келген, тарихта болған кейбір адамдар жайындағы мұраларды да тексереміз.

Әсіресе бұл адамдардың дәлді болған тарихтағы кездері анық еместіктен және жұрт әңгімесі олар жайындағы сөздерді ертегіше өскелең, еркін қиялмен бейнелегендіктен осы топқа қосамыз. Жалғыз-ақ жалпы ертегінің өзге түрлерінен айыра ұғыну үшін олар жайындағы халық шығармаларын “аңыз ертегі”, “күй аңызы” деген түрге бөлеміз. Және ертегі атаулы мен бұл түрдегі ескерткіштерді бір арада тексеруіміздің себебі – қара сөзбен айтылатын тіл, стиль жөніндегі бір тектестік себебінен екенін ескертеміз.

Осымен, қазақта ертегі тобына қосылатын фольклор қорына келгенде, барлық халық қазынасын негізгі жікке бөлеміз. Бұның бірінші жігі – қиял-ғажайып ертегілер, екінші жігі – хайуанат жайындағы ертегілер, үшіншісі – шыншыл ертегілер.

Қиял-ғажайып ертегілері

Бұл тектес ертегілер қазақ қазынасының ең көбі емес. Бірақ бағы заманнан келе жатқан көнесі, ең көрісі. Сол көнелік себебінен, көп дәуірді кешіп өткендіктен, аса көп өзгеріс көрген ертегілер де осылар. Өзгерістері әр алуан. Ең әуелі, ерте күндегі қалпын бұзып, қоспалар жамағаны көп. Өзі тектес өзге ертегілермен қосылып, араласып, өзгергені көп.

Өзіне ұқсаған қиял ертегілеріне жеке-жеке мотивтері бытырап, үзінді боп шашылып кіріп, неше алуан қатар ертегілердің ұқсас түрлерін туғызғаны көп.

Қиял-ғажайып ертегілердің екі түрлі айқын саласы бар. Біреуі – қазақ-түрік ескілігінен келе жатқан, өз тумасы. Екінші түрі – неше алуан жолдармен, әлденеше елдерді аралап жеткен келгін ертегілер. Соңғы саланың ішінде ескі үнді, ескі парсы, араб елдерінен келген ертектер бар. Осы елдер арқылы ескі грек, рим, африка (мысыр) халықтарының ертегілері де қыдыра келіп тарай жүрген. Орта Теңіз атырабында боп, шығыс халықтарымен ерте қатынас жасаған басқа талай елдің де ертектері ұшқындап келген.

Бұлардан басқа түрік-қазақ тарихымен ерте күннен бері үздіксіз ұзақ қатынасы болған мұңғыл халықтарының және Алтай, Саян, Байқал атырабында, Сібір терістігінде болған мұңғыл-түрік тектес елдер ертегілерінің де ауысқаны көп. Діндер арнасымен келіп қосылған, сол діндердің дүние тануынан, жол жосығынан, діндік үгіт нанымынан, тәрбиетәлімінен туған талай үлкенді-кішілі ертекттер де болған. Кейін қазақ елдігін құраған ескі рулар бұрын талай діннің ықпалын көрген. Өзі тұтынбаса да, белгілі дінді ұстанған елдермен араласып, жұғын алып, заманының наным-нақылын, дән-дерегін жия жүрген, ұға жүріп әңгіме еткен. Осы ретте үнді-қытай ауқымында туып-өскен буддизм, мұңғыл, Тибеттен шыққан шаманизм, ескі Ираннан шыққан зардушт діні болып, бәрі де түрік-қазақ руларына өз кезінде дінмен байланысты көп-көп келгін ертегілер әкеліп отырған. Дүниенің жаралыс сыры, адам туысы, қас ие, дос иелер тұлғасы, әрекеті жөнінде неше алуан бұлдыр долбар, сырлы қиял, ғажайып ұғым-нанымдар жасап алып, соны дін іргесі еткен. Және осы жағдайлардың бәрі де ертегі, аңыз әңгіме түрінде туып, тарап еді. Ол ертегіге заманының білімі де, ұғым-нанымы да түгел жиылған. Сол күндегі адамның шамашарқына қарай құралған өзінше даналық қазынасы солар. Атаның балаға білдіре сіңіретін үгіт-тәлімі де солар болған.

Міні, осымен бертінде қазақ халқы айтып таратып жүрген қиял-ғажайып ертегілердің ішінде жаңағы аталған талай елдер ертегілерінің оқиғасы, әңгіме үлгісі, ертегілік өзгеше жан иелері, заттары жүргенін көреміз. Бұндай ертегілер жалғыз қазақта емес, сол жаңағы елдердің бәрінде я бұрын болғанын, я қазірде де барын көреміз. Сөйтіп, қиял-ғажайып ертегілерінің қазақтағы бір мол саласын халықаралық ертекттер дейміз. Әрине, бұны айтумен қатар, кіріспеде айтылған негізгі бір мәселені ұмытпау керек. Ертегінің мотиві, әңгіме желісі келгін болғанмен, оны өз тілінде айтуда қазақ халқының өз жанынан қосқан шығармалық еңбегі көп. Осыны ескеру шарт. Сондықтан ол топтарды халықаралық ертегінің қазақша қайталамасы деп айырып, ажыратып ұғыну керек.

Бұлардың халықаралық бұрынғы келісіне қазақтың өз тума ертегісінен кіріп, араласып кеткен әсер-жұғын да болады. Осы ертекттердің кейбір әңгімелік мотиві, кейбір

геройлары, әр сырлы ертегілік ғажайып заттары да қазақ халқының өз ертегісі деген тума ертеектерге кіріп, әсер еткені болады. Келгін ертеектердің көбінше таза түрін бөліп шығару қиын. Қазақ ертегісімен айқыш-үйқыш араласы боп жаңадан біте қайнасып, аралық түрлер тапқанын есте тұту керек.

Ал қазақ-түрік халықтарының өз ескілігінен туған көне тумасы дейтін ертеектерге келсек, оның өзге халықтар ертеектерінен бөлек ерекшеліктерін тауып танып, аршып көру шарт болар еді.

Бірақ бүгінгідей әлі қазақ ертегісінің өзі түгел жиылып, жіктеліп болмаған сатыда ол жайды түгел қамтып, толық шешу қиын. Әзірше біздегі анық ескі ертеектердің жалпы бейнелерін ғана мөлшермен айтуға болады. Кейін толықтырылады, анықтала түседі, екшеліп, жіктеліп, жетіледі деген сеніммен ең алғашқы долбар ретінде айтылады.

Осындай ескертулермен қиял ертегісінің ішіндегі қазақ халқы айтқан көне түрлерін атасақ, ең ескілері аңшы мергендер жайындағы ғажайып хал ертеектері болу керек. Мерген болғанда берідегі шындыққа жақын салт ертегісіндегі мерген емес. Өзгеше қиял дүниесінің ішінде әрекет ететін мергендер. Бұл “Еділ-Жайық”, “Құламерген”, “Жерден шыққан Желім батыр”, “Аламан мен Жоламан” сияқты ертеектер.

Мергендер жайындағы ертегілермен ілес-қаралас ер, батырлар жайындағы ертегілер жүреді. Осы мерген мен ертегі ерлерінің жайындағы қиял ертеектері бір қазақ емес, жалпы түрік-моңғол ертеектерінің де ескісі болуға тиіс.

Қазір жиылып жарияланған мұңғыл-қалмақ, мұңғыл-бурят, якут, ойрат, қырғыз, қазақ ертегілерінің бәрі де осы жайды аңғартады.

Әрине, ертегідегі ер, батырларды осы елдердің эпоста-рындағы геройлық дастан, жырлардың батырларынан басқа деп ұғыну керек. Әсіресе қазақта солай. Өйткені қазақтағы батыр жырларында кездесетін ер, батырлардың бәрі де бертінірек туады. Беріде болған қыпшақ-мұңғыл, ноғайлы-қыпшақ замандарынан пайда болады.

Ал қиял ертегілерінде атап отырған мерген, ер, батырларымыз – тарихтан бұрынғы алыс заман тумалары.

Оның айқын белгісі сол қиял ертегілеріне араласатын таза қиял тудырған неше алуан жан иелерінен (персонаждардан) көрінеді.

Қазақ айтатын қиял ертегісінде адамзаттан мерген араласса, немесе ғажайып жар – “ай десе аузы, күн десе көзі бар”, күн астында Күнікей сұлу, не алтын шашты қыз араласса, солармен қатар жалмауыз, қазық аяқ, қарға тұмсық кемпір, жезтырнақ, жалғыз көзді жалмауыз, жеті басты жалмауыз және неше алуан алып араласады. Қиял тудырған жануар затынан – айдаһар, жеті басты жылан, қарақұлақ, алып қарақұс, тұлпар ат, басы алтын, арты күміс киік сияқты заттар араласады.

Бұлардың бір тобы ертегінің еріне дос болып, бір тобы ұдайы қас күш есебінде әрекет етеді. Жалғыз көзді жалмауыз, жалмауыз кемпір, жеті басты жалмауыз, мыстан кемпір, айдаһар, қарақұлақ, жезтырнақ сияқтылар үнемі айнымас жаулар. Алып қара құс, тұлпар ат және неше алуан: тоқпақ, кездік, қазан, қырық құлаш семсер сияқты заттар ердің көмегіне, керегіне әрекет етеді. Осылай екі жар боп бөлінген ғажайып жан иелерімен зат-бұйымдар арасында кейде дос, кейде қас боп кездесетін бір алуан қиял персонаждар бар. Олар алыптар (таусоғар, көлжұтар, көреген, желаяқ, саққұлақ) сияқты бір топ персонаж және осылардай екіұдай әрекет атқара жүретін жылан патшасы, басы алтын киік, жады кемпір, жұмбақ жар сияқтылар болады.

Қиял ертегісінің мұңғыл-түрік ескілігінен шыққан, тарихтан бұрынғы замандарынан келе жатқан қазақ ертегісінде айқын көрінетін бір тобы – дүниенің өзін біреу емес, бірнешеу қып айтатындары.

Жоғарыда аталған мергендер мен ерлер жайындағы анық ескі ертекттердің көбінде ертегі геройы кезетін дүние жердің үсті ғана емес. Батыс халықтарының ертегілерінде кездеспейтін тың дүниелер бар. Ол – жердің асты. Кейде жеті қабат жер асты. Кейде алып қарақұс алып кететін аспан үсті. Ол арадан “жер тоқымдай, немесе жер теңгедей” боп көрінеді. Кейде күн астында Күнсұлу, ай астында Айсұлулардың адамзат баспас, бармас мекені, кейде бұл от дариясының ар жағы, кейде барса келмес сиқыр арал боп кетеді. Кейде адамзатқа жұмбақ жай – жалмауыз мекені, немесе су асты. Сол дүниелерден барып шығатын мерген мен ер не ажалына, не бағына жетеді.

Осы алуандас ертегілердің бәрінде адам қандай, адамды қоршап тұрған дүние қандай? Ол дүниенің жаратылыс сыры

туралы сол күндегі адамның ең алғашқы ұғым-нанымы, түсінік қиялы қандай? Қандайлық мифтік түсініктер жасап еді, бұлдыр менен болмыс, барлық арасында сол күннің шамасына қарай білім, наным етіп ұстанғаны немене еді? Адам жаратылысы мен қуатының өзі қандай жұмбақ еді және сол адамның күшіне сену, нану қаншалық дәрежеде биік, берік еді? Осының бәрін халықтың ой қиялы тудырған ғажайып ертегілер неше алуан түрде өзінше шешіп, ашып береді.

Сондағы айқын көрінетін бір ерекшелік – адам қуатына өзгеше сену бар, мол, жарқын сенім бар. Ертегі ішіндегі күшті менен тістіге, кәрлі менен зәрліге, сиқыр тылсым жат бауыр, жау ортаға, адамзат баласы басып көрмеген бытқыл қиынға кім барады? Жапа-жалғыз және көптің бірі жұпыны ғана адам барады. Оның күші өзгеше ерекшелігінде емес, тек қана ақылы мен тәуекелінде, өз-өзіне сенуінде. Осы адам мерген бе, ер ме, бәрібір өзі және халық адамы болады. Адамзат өкілі болумен бірге, халықтың нағыз өзінің жуан ортасынан шыққан жан. Ол не әлсіз бала жігіт, не кедейдің жалғызы, жалқысы, не әділетсіз зорлық сұмдықтан қаза шеккен, саза тартқан көп момын айыпсыздың бірі. Не әділ, адал еңбекпен күнін кешкен бейнетқор мерген, ер боп келеді. Ертегіде, міні, осы адамның аты жақсылық, осының жолы жақсы адамзат жолы боп шығады. Бұған достық еткеннің бәрінің жиын аты да жақсылық, қосымша жақсылықтар. Ал бұған қарсы әрекет етуші күштің бәрінің жиын аты жаманшылық. Ол да көп пішінді, көп мүсінді. Жақсылықтың айқын, жарқын бейнесі жанды мүсін боп қаншалық бадырайып тұрса, мына жаманшылық қастық та соншалық жанды жыртқыш жүзімен балғын батпан боп, жиынды бейне, үйінді жауыздық боп тұрады. Ертегі, әсіресе қиял ертегісі осы тақырып, осы идеяны ғана баян етеді. Баян етуімен тыңдаушысын тәрбиелейді, баулиды. Қас дүниені алғанда тек адам мен адамнан тыс дүниені ғана қарсы қоймайды. Қиял-ғажайып ертегі тілімен қазақ ертегісі кейде адамға қас дүниенің ішінде сол адамның өзінен шығып, өзіне қастан болған ерен жауыздық қалпында көрсетеді. Қиял ертегісінің үлгі-өнегесі бойынша бұл сияқты қауымға қастан қара күшті де батпитып, жиренішті өрескел етіп, ірі бейнеде суреттейді.

Сонда жалмауыз бейнесі ерекше қызық, терең сырлы. “Еділ-Жайық” ертегісінде батыр барып тұтқынға түсетін,

ажалына оралатын жалмауыз қандай өзгеше? Оның қалың дәулеті бар, қоралы қой иесі, өзі бір өлкеге жан баласын бастырмай, жалғыз баурап, басып жатқан бір обыр. Баққан қойынан ішіп, жеп қызық көрмейді. Тек өсіре, молайта бермек. Және сол малымен өзі де бірге өріп, бірге жусайтын, малымен бірге қуыс тасты аңша мекен еткен бір дүлей боп шығады. Сөйтіп тұрып жейтіні адам еті. Әсіресе жеріне, шегіне басқан адамнан іркіп қалар сұмдығы жоқ. Осы кім? Мал қорда, құлқыны бұзық, сараң зорлықшыл Қарынбай, Шығайбай, Қарабайлардың ертегідегі анық атасы емес пе? Адам қауымына зиянды өзімшілдікке басқан жауыз адамдарға айтылған сын, жиреніш сын емес пе?

Толып жатқан мыстан кемпір, қазық аяқ, қарға тұмсық кемпір, жезтырнақтар да осы сияқты ұлғайып суреттелген жауыздық тұлғасы, адамның өз ортасында бар жауыздық тұлғасы болады. Тек бұл соңғылар жалмауыздай көрінеу жау емес. Сырты момын, іші зәр, монтаны аяр бейнелері бар. Бұлар да шындық, болмыс міндерінен туған, соны ертегі тілімен өсіріп өсірелеп, өрескел етіп көрсеткен бейне болады.

Қиял ертегілерінің адамға дос күштерін аңғарып қарасақ, онда да көп мағына, көп сыр бар. Жанды, жансыз жақсы заттың бәрі де адамзаттың алыстан келе жатқан асыл арманын танытады. Ертегінің ерін қиянға апаратын алып қарақұс, өзі ұшатын кілем, тұлпар ат – бәрі де қиял пырағы. Жерде жүрген жүрісі өндімеген, өзінің талаптілегі таудай адамзат “аспанда ұшар медім” деген арманды ертеден ойлаған, үзбей ұзақ ойлаған. Жалпылдап ұшқан жапалақ пен қадірсіз қарға шыққан көк күмбезге мен де шығып, сондай биік самғасам, сондай жылдам жүйтіксем деген арман қиялын әкеп “алты айлықты алты аттайтын” тұлпарға, өзі ұшатын кілемге, алып қарақұсқа жиған. Кейін бұны батырлар жырында, қаһармандық дастандарда Тайбурылдар, Байшұбарлар деп үзбей даттайды.

Аяғына тас байлап жүгіріп, безеген киіктердің алдын орайтын желаяқ адам да осы тектен туған. “Ер Төстікке” серік болатын көреген батыр, естігіш батыр – бәрі де адамның сол бір ұлы армандарын білдіреді. Сыры жат табиғаттың, жер мен аспанның көзге көрініп тұрған бергі қабатынан өтіп ішін шарласам, сырын ақтарсам, бермесін алсам деген ізденгіш өршіл ойын танытады. Көрсем, тыңдасам, барсам дегенінің

бәрі әлі күнге өзге адамның баспаған мекені болады. Сондайлық алға бастар асыл тілекті, жалпы адамзаттың тілегін іздетіп, ерді кездіріп отырған құр еріккеннің ермегі емес. Кейін адам қауымын нақтылы білімге, өнер табысқа әкеп жеткізген ізденгіш ойдың түртініп жүрген шағы сол қиял-ғажайып ертегілерінде туған. Ол адам баласының зерек ақылы сезіп, аңсап жүрген, сағымды көркем түс сияқты, қымбат сырлы дүние. Ертегі осы қазынаны сақтаған. Және сол талапқа мінген ерлерді қатты мадақтаған. Жалғыз жігіт, жалқы батыр, мергендер иісі адамзат өкілі боп кейіптеледі дейтініміз сол. “Жүрген аяққа жөргем ілінеді” деп сол жандарды неғұрлым қиынға бастырса, соғұрым қайтысында табысын мол етіп қайтарады. Жер астына түскен ер алтын, гауһар күреп қайтады, немесе ғажайып асыл ару құшып, мәңгі мұрат хасыл етіп қайтады. Қиял ертегісі – адамзат туралы, адам қуаты туралы қасиетті ой ойлаған шынайы үмітшіл әңгіме. Сондықтан ол өзінің еріне “іздесең табасың, алыссаң аласың” деумен қатар жабайы, жайын табиғатқа шүлгі берме дейді. Кейде табынып, бағынып жүрсең, кейде алысып, арпалыс дейді. “Жалынған бас қорғау емес, жағаласқан бас қорғау” дегенді, жұмбақ табиғаттан қорқа жүрсе де, адамзат ерте аңғарған.

Жат сырлы дүниеге терең шому үшін тәуекел бір жетелесе, зорлық бір айдаса, арман дерт бір бастаса, кейде жастық желік, құмарлық сағым да бастасын дейді. Басы алтын, арты күміс киік боп мерген алдынан қашатын, кейін сұлу ару боп жер астынан тосатын сол сағым. Жастың түсіне кіріп, сол түсінде мені іздеп тап деп, атсыз, мекенсіз бір өзіне ынтық етіп кететін жұмбақ жар да сол тектес.

Қиял ертегісі адамға тәлім айтқанда, қияға құлаш сермер адам бол дейді. Суырдай, бір ғана сайыңды біліп, ін аузындағы жайылысыңды біліп, інде туып, інде өлме дейді. Қиял-ғажайып ертегіде жау күштер аса қатерлі, ерен қуатты боп келеді. Бойында тұрған қуат келбеті адам шамасынан сона құрым артық болу үстіне, ажал жеңбейтін жансебілдігі де басқаша келеді. Кейбір алып, аярдың, жалмауыздың, жады кемпір баласының жаны өз кеудесінде болмайды. Не судағы балықтың ішінде, не кең даланы кезген киіктің ішінде, сиқыр сандық ішінде жатады. Бір жан емес, он жаны, қырық жаны болатындары да бар. Ондай

жаумен алысардан бұрын ертегінің ері әуелі бұның жаны жүрген қиындағы жәндікті бағады (“Ер Төстік”). Жаны не жұмыртқа, не балапандар түрінде боп табылып, қолға түскен соң да жаудың оңайлықпен өлмейтіні, алысып барып қана қаза табатыны болады.

Аярлыққа салынған, жәдігөй жау бұдан да қатерлі. Ол кейде мүләйім пішінді боп, сынықсып, кішік боп келеді. Не қойынға кірген жар болып, қиянат ойлайды. Немесе ердің жауына болысып, аса қатерлі қастан зат боп шығады. Тылсым, сиқыр иесі сол болады. Адамды жадысымен буып тас қып тастайтын, немесе ит қып, есек қып құбылтып қор қылып жіберетін болады (“Молда мен сиқыршы әйел”). Бұндай жау ашық айқын келмей, түс бояп құбылып келгендіктен және андаусыз жерден, жақыннан шыққандықтан, ең қатерлі жау болады. Ертегі ері көретін анық қорлық, бейнет шағы осындай дұшпанға кездескенде болады.

Бұндай ертектер неше алуан ғажайып құбылыстар туғызып, ертегілік алмасулар жасайды (ертегі трансформациясы).

Жады дұшпан өзінің өлім сағатына жетерде, ажалдан қашқанда тағы бірнеше құбылыс алмасулар жасайды. Оны өлтіруші ол білген сиқырды көп бейнеттен соң үйреніп келетін ертегі ері болады. Бұл да енді тылсым сиқыр етуді біледі. Жәдігөй жауымен екеуі құбылыс жарысына, бәсекесіне түседі. Сиқыршы қатын үйрек боп ұшқанда, бұл қаршыға боп қуады. Қатын тары боп кеткенде, бұл тауық боп тереді, тышқан боп қашқанда, мысық боп қуады. Осындай толып жатқан алысу, арбасумен барып ер жеңеді. Бұл жаудың тағы бір алуаны.

Қазақ халқының өз ескілігінен келе жатқан осы алуандас ертегілер ең ескі түрі қиял ертектері деп саналуға тиіс. Бірақ бұнда да ескерте кететін бір үлкен жай бар. Ол осы ертектердің кейбір уақиғасы, тартыс күштері тек қана қазақ ертегісі емес, өзге талай елдің ескі қазынасында да кездесетіні туралы. Мысалы, алып қаракүс, самұрық күс боп араб-иран ертегісінде кездеседі. Өзі ұшатын кілем дүниежүзі халықтарының көбінде бар. Алып атаулы араб-иранда дию атымен жүреді. Орыс ертегісінде де алып – таусоғар, көлжұғар, желаяқ боп кездеседі. Жеті басты жылан айдаһар, аждаһа атымен араб-иранда, дракон атымен батыс ертектерінде, Змей Горыныч боп орыс ертектерінде жүреді.

Жалмауыз кемпір де “баба яга” деген атпен орыс ертегісіне кіреді. Жалғыз көзді жалмауыз циклоп түрінде ескі грек, үнді, мысыр ертекерінен де шығады.

Міні, осы сияқты тағы толып жатқан ұқсас персонаждар көп халықтар ертегілерінде де бар. Ендеше, солар жайындағы ертегілер бір-ақ қана халықтікі, өзгенің бәрі содан алған деген сөзді айтуға болмайды. Әр елдің өз фольклорының көлемінде өзді-өз топырағында туғызған әңгімелер болуы әбден заңды. Не болмаса, осы бөлімнің басында ертекертер жөнінде айтылған жалпы түсінік бойынша, ерте күндерде болған неше алуан қатынас, аралас арқылы бір елден бір елге көшіп туысып, құбылып, өзгеріп кеткен ортақ мұра болады. Ең түбі кімнен шығып, кімге жайылғанын біліп болмастай болған, бұлдыр туысы бар мұралар боп келеді. Сондықтан әрбір ел өзінің ең ескі ертегісін тергенде бұларды бір ескілігіміз осы деп тексеруге ерікті. Солай қарауға тиісті де.

Қазақ айтатын қиял-ғажайып ертегілер ішіндегі ең бір көрнекті молы, анық ескісі осылар болса, сонымен қатар бертінде кеп кіріскен, анық араб-иран халықтары Орта Азияға, Шығысқа әкелген қиял-ғажайып ертегілері де бар. Солардан келіп араласқан ертегілік персонаждар пері, дию, жын, самұрық құс, данышпан тоты, ақ шалмалы әулие, афсун оқып қастық жасайтын сиқыршылар бар. Және неше алуан ғажайып шамдал, киелі жүзік, ғажайып бақша, сиқыр тақия сияқты заттар болады. Бұлардың тегі араб-иран, үндіден келіп, бертін замандарда қазақтың өз ертегісімен қатты араласып, туысып та кетіп жүрген. Мысалы, жалмауызбен қатар перілер (мұсылман пері, кәпір пері), диюмен қатар хан қызы, мыстан кемпірмен қатар ақ шалмалы әулие сияқтылар араласып жүреді. Бұл жайлар қиял-ғажайып ертегілердің көп заман тірлік кешіп, көп өзгерістер көріп, көп қоспалар қосқанын көрсетеді.

Қазақ айтып жүрген қиял-ғажайып ертегілер ішінде анық айқын араб, парсыдан келген “Мың бір түннен” тараған, “Тотының қырық тарауынан” жайылған тағы талай соларға ұқсас ертегілер бар.

Міні, осы айтылған тексеру шолудың барлығы қазақ халқы айтып жүрген ертекертердің қаншалық көп және соншалық тәркіні бай, іргесі кең сол мұра екенін білдіреді.

Қиял-ғажайып ертегі өзге ертектер тобынан осында айтылған көп ерекшеліктері арқылы оқшау шығып, бөлек, ерек топ боп тұрады. Өзге ертектерге ұқсаса, кейінде, бертінде еткен өз әсері, өз жұғыны арқылы ұқсайды. Ол ұқсастықтарды өзге ертектер тобын тексергенде айтамыз.

Қиял ертегілері жайындағы сөзді аяқтай келе, тағы бір атай кететін нәрсе олардың тіл кестесі, әңгімелену ерекшелігі туралы. Бұл ертегілердің айтылу әдетінде өзінше басталу, өзінше аяқтау болады. Әңгімелеу үстінде белгілі бір кезеңдерде, арнаулы персонаждар уақиғаға араласқанда айнымай айтылып отыратын сөз айшықтары, оқшау сөйлемдері болады. Басталарда “есте жоқ ескі заманда”, “баяғы өткен заманда, дін мұсылман аманда”, “ертек, ертек ерте екен, ешкі жүні бөрте екен, қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен” деген сияқты жетекші сөздер болады. Бітер кезде “барша мұрат басына жетіп, сақалы сирағына жетіп, бір жан өтіпті” деп бітіру болады.

Әңгіме ортасында құбыжық пішінді жат жандар “Абалақтай анам-ай, қайдан келдің, балам-ай” деп уақиғаға кіріседі. “Адамзат иісі шығады” деп сөйлей бастайды. Сұлуды айтса: “Ай мен күндей, әмбеге бірдей” деп келеді. “Айдалада ақ отау көрінеді”, “жұлындай жерден жіптіктей түтін шығады”, “жер ортасы көк төбеде қалды” деп, кейде кездесу, кейде жалғыз қалу халдерін баян етеді. Осындай толып жатқан айрықша сөйлем, сөздік өрнектер де қиял-ғажайып ертегілерінің ерекшелік бейнесін танытады.

Хайуанат жайындағы ертегілер

Бұл ертегілер де ескі заманнан келе жатқан ең бір көне түрдің бірі. Адамның өзінен өзге, жанды-жансыз дүниенің ішінде, ерте күннен ең көп араласатын ортасы — осы жан-жануар, неше алуан дос-қас хайуанат ортасы. Ол — сан алуан, сан сырлы, санап бітіргісіз жұмбағы көп, ерекшелігі, ерсілігі көп иен дүние. Есте жоқ ескі заманнан бері қарай адам сол жануар-хайуанат дүниесімен әр күйде айласу арқылы, олардың алуан-алуан жаратылысы, мерзім-машығы, тіршілік тәсілі, өзгешеліктері туралы көп нәрсені білген, таныған. Тіс, тырнақты жыртқышы, қалың сауыр мықтысы, қанатты қырағы ұшқышы, су асты, жер

астының жайыны мен долысы, қаскөйі мен момыны, жеміті мен жемірі, ұлысы мен кішісі, әлдісі мен айласызы бәрі де ертедегі адамды сансыз көп қиялға, ойға, тәсіл-тәжірибеге, алыс айлаға салындарған.

Бұл дүниенің бірінен адам қорқатын, жеңілетін. Бірін керегіне, көмегіне жаратып, ішіп-жеміне жаратып, пайдаланып салмақ салатын. Мысалы, барлық ұзақ тарихи тіршілігін үй хайуанымен, мал атаулымен нық байланыстырған елдің бірі – қазақ халқы және қазақпен туысқан, қандас талай ескілі-жаңалы елдер. Жаңағы ұзақ айластық арқасында бұл елдер өздері істес болған жан-жануардың бәрін тек біліп қана қойған жоқ. Олар жайында толып жатқан аңыз әңгіме, арман қиял, нелер сұлу саналы жыр ертегілер де тудырған.

Жақыннан білген қол мүлкі малының жаратылыс, мерзім, машығын білуден басқа, олардан сыртқары жайын, жабайы хайуанаттар туралы да сансыз көп тәжірибе, түсінік, білім жиып, тағы талай көркем әңгімелер тудырған. Жанды заттар дүниесін өзіне дос күш, қас күштерге бөліп, тірлік үшін жасалатын алыс-тартыстың неше алуан құбылыс халдерін әңгіме еткен.

Жан-жануар мінезінен адамның қоғамында болатын қастық-достық, қомағайлық-қорқаулық, аңғалдық-аярлық, долылық-кекшілдік, момындық-сотқарлық сияқты көп-көп күйлердің елесін көрген. Хайуанат тірлігімен, мінез тартыстарымен адам тірлігі, адам мінез тартысы арасында ерекше ұқсастық барын тауып таныған. Сол мінездерді ұлғайтып, адам санасындай санаға, есепке, ақыл тәсілге жеткізіп, тіл орамға келтіріп әңгімелейтін болған.

Хайуанат жайындағы әңгіме-аңыздардың бір алуаны осындай болса, бұның екі түрі бар еді. Бірінде хайуан мінез-құлықтарын дәл хайуанның өзін суреттеу үшін айтпай, адамдағы мінез-құлыққа бейне, тұспал, мысқыл есебінде қолданған. Адамдағы кемдікті, мінді бадырайтып, ұлғайтып жиренішті етіп көрсету үшін, сондай сын арқылы жаманшылықпен алысу үшін мысал етіп алу болған. Ол, хайуанды анық хайуан етіп суреттейді. Оның жанды-жансыз дүние арасындағы өз қалпы, кейпімен жүрген шындығын, болмысын адам өз түсінігі арқылы анықтап, айқындап, жетілте өткірлеп көрсетеді. Бұл соңғы түрге де әсірелеп

ұлғайту қосылатын кездер бар. Бірақ дәл бұл түрдегі ұлғайту адамға айна қып көрсету емес, мысқыл емес. Хайуандардың ерекше сырына, жұмбақ бітім жайына, өзгеше өмір тәсіліне, ерен жат сырына таңдану болады. Ғайып күшіне, құдіретіне қатты сенгендік, иланып, табынғандық та болады.

Осының салдарынан талай елдердің ескі, ерте тірлігінде әртүрлі жыртқыш аң, немесе үй хайуандарының кейбірлерін киелі, құдіретті деп қастерлеу болған. Иә, кие қуаты бар деген хайуанат ішінде арыстан, аю, қасқыр, бұқа, жылқы сияқтылар болғаны бар. Кейбір ескі діндер бұл нанымды діндік шарт, парыз етіп көтергені де көп.

Қазақ халқының да ертегі ескілігі мен көне дініне қарасақ, сол жаңағы нанымдарға көп орын берілгені байқалады. Осы текті ертегілер қазақтағы хайуанат жайындағы ертегілер ішіндегі ең ескі ертегі болу керек. Бұнда мифтік, тотемдік (белгілі аң хайуанды киелі санап, қастерлеу) нанымы бар. Сондай аңның бірі – қазақ ертегісінде қасқыр болады. Бізге мәлім қазақ ертегісінің ішінде қасқыр екі түрлі әңгімеленеді. Бір түрінде, ең ескі түрінде, қасқыр ертегі ішінде әрі қасқыр, әрі адам жынысына киелі дос боп әңгімеленеді. Екінші түрінде қасқыр өзінің дағдылы қасқырлық қастан мінезімен суреттеледі.

Алғашқы түрдегі әңгіменің мысалы – “Ақ қасқыр” ертегісі. Бұнда жас жігіт тас үңгірдің ішінде ақ қасқырға, қаншық қасқырға үйленеді. Қасқыр күйеуіне қырық күнге шейін шыда, не көрсең де, көнбіс бол дейді. Қырық күнге шейін ол қасқыр кейпінде болады да, артынан әсем сұлу адамзат қалыпқа түседі. Елден асқан ақылды, асыл жар боп шығады. Сынына шыдаған ерін бақ-сәулетке жеткізеді. Әрине, бұл ертегінің мазмұнында үлкен мінезділік өсиеті де бар. Өзі жақсы, өзі мінезді дос нелер сұм сұрқия жанды да түзеп, дос етіп ала алады. Тек өзің мінсіз жақсы бол, сонда жамандық, қастық саған дарымайды деген қорытынды шығады. Бірақ, сонымен қатар ерте ескі заманда адамның өзіне қастан қасқырды тек жыртқыш хайуан емес, киелі, ерен күш деп түсінгені де білінеді. Анимизм кезінен қалған адамға дос, қас иелердің бір кескіні қасқыр боп бейнеленгені білінеді. Ол діннің ұғым-нанымы бойынша адамға қас иенің саны көп еді. Бірі адамға дерт, малға індет жіберсе, бірі апат-азап, сор жібереді. Сол иелердің қайсысының бейнесі болсын қасқыр бейнесінен жылы,

жайлы емес-ті. Бірақ сол иелердің түрі құбыжық кейіпті бола тұра, кейде қастық етпей, мейірленіп достық етіп кететіні де болады деп сенетін. Соны тілеу керек. Бас иіп, табынып тілеу керек дейді. Сондайдан ескі Иран елінде арыстанды кие тұту, ескі Рим елінде қасқырды кие тұту, ескі Индияда сүзеген жайын бұқаны қастерлеу, Алтай, Сібір елдерінің кейбірінде аюды қастерлеу дағдысы туған.

Қазақтың жаңағы ертегісіндегі ақ қасқырдың осындай көнелік ұғым-нанымнан туған өте ескі мәні бар. Сөздің сиқырлы күш-қуатына – магиясына сенген наным бар. Сөз – адам бойындағы асыл қуат, соның әсерімен қастықты қашырып, достықты, мейір-бейілді шақыруға болады. “Сөз тас жарады, тас жармаса, бас жарады” деген мақал сондай аса ескіден келе жатқан діндік нанымның тұқылы, қалдығы болу керек.

Киелі аңнан қазақ ертегісінде қасқырдан басқа да ерекше орын алғандары бар. Ол да көбінесе құстан шығады. Аққу, байғыз, кептер, бүркіт боп келеді. Кейде киелі зат боп жылан жүреді. Солардан басқа адамның үй серігі иттен, аттан да киелі күштер шығады.

“Сырттандар” деген ертегісінде қасқырдың, иттің, жігіттің сырттаны, аттың тұлпары алысқа түседі. Бұл ертегіде қасқыр – нақтылы ашық, айқын қастан күш. Ежелгі адамға өш зұлымдықтың жиынтық бейнесі боп кейіптеледі. Қасқыр сырттаны жалғыз баланы туысымен, соны жемекке бола жасайды. Баламен бірге оның жау тағдыры, қазасы қоса туған болады. Сол жігітпен бірге дос серігі боп, ажалына арашашы боп құлын тұлпар қоса туады. Дүние адам үшін екіұдай, жарымы қас, жарымы дос, мәңгі басылмас керісте деген ұғым-наным танылады. Кейін жігітке жәрдемші боп ит сырттаны араласады. Сол ат, ит достығы арқылы қасқыр сырттаны жеңіліп, жігіт аман қалады да, үлкен сыннан жеңіп өтіп, үлкен шыңға шығады.

Қасқыр тағы бір ескі ертегіде адам затын құбылып алдайтын қас күш боп суреттеледі.

“Күйеу қасқыр” деген ертегіде жас, жақсы қызды қасқыр күйеу боп алады. Басында қызды айттыра келгенде қара жорға ат мінген, қара құлын жарғақ киіп, қара түлкі тымағы бар, әлемде жоқ сұлу, сымбатты жалғыз жігіт боп, айттырып алып кетеді. Оңаша шыққан соң, аунап түсіп, көкжал қасқыр боп шығады. Бұл ертегі қазақ әйелінің

“мал бергеннің жетегінде кете барады” дейтін еріксіздік, күндік қалпын аса аянышты, қайғылы күйде суреттеумен қатар, тағы да қасқырды адамға қатал, ерекше күш иесі, аяр дұшпан қып сипаттайды. Киелі, сиқырлы жау етіп ұлғайтып көрсетеді.

Бұл тексерілген ертегілердің әрқайсысы қасқырды дағдылы қалпынан өзгертіп, әсірелеп сипаттаған ескі нанымдардан туған көне ертегілер. Осындай келбеттері бар қасқырлар турасындағы ертегілер қазақ халқының хайуанаттар жайында айтып жүрген ертектерінің ішіндегі анық қазақтық және анық, ашық ескі ертегілері болу керек. Жалпы дүниежүзілік фольклордың ертегілі түріне қазақ фольклоры қосатын тың, соны жаңалықтар осылар болады. Сол қатарға тағы қасқыр жайындағы бір топ әңгіме, қорқау қасқырлар жайын қосуға болады. Бірақ бұл әңгімелер ескілік жағынан біркелкі емес. Қайта көпшілігі бертіндегі тарихта болған ер, батырларға да кездесе беретін киесі де, сиқыры, аярлығы да жоқ, тек жүйрік, тек таймас қара қайрат иесі қасқырлар болады. Ондай ертегілер қасқыр жайындағы ерекше ертегілердің бір саласы екенін ескерту ретінде аталып отыр.

Хайуанаттар жайындағы ертегілерді неше алуан қасқырлар жайындағы ертегілерден бастадық. Өйткені бұл алуандас ертегілердің саны да көп, орны да зор. Бірақ хайуанат жайындағы қазақ ертегілері тек қасқыр жайындағы әңгімелер емес. Және қасқырдың өзін де тек осы жоғарыда айтылған түрде ғана әңгімелемейді.

Ендігі тексерілетін бір топ ертегілерде өзге хайуандар ішінде тағы да қасқыр кездеседі. Бірақ оларда қасқыр өзге елдердің ертегісіндегідей анық қасқырдың өз бейнесіне жақын суреттеледі. Ондағы аңның бәрі де ескі үнді жұртының, ескі орыс ертегісінің ішінде суреттелген аңдарша арнаулы бір өрескел, келеңсіз бітім тұлғаның қалпында кейіптеледі.

Көп ел ертегілеріндей, қазақта да көп ертегілерде бірнеше аң-айуан бір жүреді.

Мысалы, қасқыр мен түлкі, қасқыр мен аю, түлкі, кейде қасқыр, түлкі арыстан, түйе аралас жүреді. Бұларды ертегінің әдісінше біріктіретін әңгімелік себеп, мотив — оқыстан кезігу болады. Әрбір аң-айуан айнымас мінез иесі болады. Арыстан өр зорлықтың, асқақ күштің иесі;

қасқыр тойымсыз қомағайлық, жеміттік мінез иесі; түлкі пәле басы және жауырыны жерге тимес аяр, алдамшы, өзінен өзгенің бәріне іші қас, сырты дос боп жүреді. Ауырдың асты, жеңілдің үстімен жүріп, ұшқан құс, жүгірген аңның бәрін мазақ етіп алдап соғып жүреді. Бұл және әр кезде хайуанаттар жайындағы әңгімелердің күлдіргісі боп араласады. Оған сөйлеген аңның бәрі “түкім, түкім!” деп еріксіз айласынан именіп, жағына сөйлейді.

Өзінше бір алуан келеңсіз, ақылсыз қара күштің иесі боп аю жүреді. Орыс халқының ертегісіндей, қазақ ертегісінде де аю күлкі, масқара боп қалғыш, өрескел бітімді болады.

Момын жазықсыздан, кең тазалықтан осы айуандар арасында жүріп жем болатын түйе бар. Қазақтың бұл алуандас ертектерінде көбінше қойшы араласа жүреді. Ол кейде өзіне түлкіні серік етіп ап, аюдай алып күштерді, айласыз қара күшті тәсілмен ұрып жүреді. Түлкі мен адам алдасып, айлакестік салыстыратыны да осы қойшы, түлкі, аю әңгімесінде болады. Көптің есесін жеп жүрген түлкі адамнан алданып, өзі жер қабады.

Қазақ ертегісінде түлкіні алдап жеңетін жалғыз адам емес, кейде, елеусіз кішкентай мақұлық та болады. “Арыстан, қасқыр, түлкі, түйе, бөдене” деген ертегіде, бөденеден басқасының бәрін жеңіп, жеген түлкіні бөдене алдап кетеді. Бөденені түлкі аузына тістеп тұрып, балаларынды шақыр дегенде, бөдене “маңғыт!” деп өзің шақырсаң, балапандарым келеді дейді. Түлкі “маңғыт” деп аузын ашып қалғанда, бөдене “аузыңа саңғыт” деп ұша жөнеліп, түлкіні мазақ етіп кетеді.

Хайуанат жайындағы осы алуандас ертегілердің көбі балаларға арналған күлкі, жеңіл әңгіме боп та кетеді. Ол – “Құйыршық”, “Қотыр торғай”, “Мақта қыз бен мысық” сияқты көп ертегілер. Құйыршық ғажайып түрде ешкінің құйыршығынан біткен кішкентай бала болады. Ол қасқырды, жолаушыларды, үй иесін – бәрін алдап соғады. Ажалдан қалып, әке-шешесіне келеді. Бұл алуандас ертегілер көп елде бар. Орыста “Бармақтай бала”, батыста “Оймақтай қыз” деген ертегінің бәрі де кішкене балаға өз қайратыңа сен, қорғаншақ, жасқаншақ болма, батыл бол, тірлік үшін алысуды үйрен дегендей үгіттерді танытады. Және баланы

айналадағы жансыз табиғат, жанды мақұлық, бәрімен туыстыра, табыстыратын терең сырлы ертегілер. Адамның баласы сол табиғат ортасынан ғажайып түрде туып, сол табиғатқа қайта қайтып батып, сіңетінін білдіргендей болады. Дүниеден адамды оқшау ету, жатырқату емес, батыл табыстыру қиялы, санасы бар ертегілер. Хайуанат жайынан балалар үшін айтылатын қазақ ертегісінің бір алуаны – “Күшік пен мысық”, “Қотыр торғай” сияқты кішкене жануарлар жайындағы ертегілер. Ақылсыз күшік, айлакер мысық балаға әр жәндікті әр кейіпте танытумен бірге, күлкі, көңілді, баланың өз мінезіндей ойнақы күйде әңгімеленеді.

“Қотыр торғай” ертегісінде әңгімелік құбылыс жағынан қызық айтылатын, ерекше түр бар. Қотыр торғай шағымпаз, қотырын ауыртқан шеңгелге ашуланып ешкіге шағады, ол тілін алмаған соң қасқырға шағады, одан жылқышыға, оны байға, байды кемпір шешесіне, шешені желге шағады. Содан қайтадан жаңағылар бірін-бірі қуып, ақыры ешкі кеп шеңгелді жейді. Қотыр торғай кегі қайтады. Дәл осы алуанды ертегі орыста да бар. “Ешкі мен жаңғақ” деген ертегі аумаған “Қотыр торғай”. Ешкі жаңғақ жеуге кетеді. Теке ешкіні қайырып кел деп, қасқырды жұмсайды, ол тілін алмаған соң қасқырды, онан кейін адамды, одан ары аюды жұмсайды. Ақыры әңгіме қайтадан құдилап, бірін-бірі қуып кетіп, ең аяғында ешкі жаңғақ алып, үйге қайтады.

Бұндай құрылысы бар ертегілерді тізбекті (коммулятивный) ертегі дейді.

Құрылыс ерекшелігінен басқа, балаға арналған бұл ертегіде сол баланың өз мінезін, шағымпаздығын әзіл еткен мағына да бар. “Құйыршық” ертегісінде де сондайлық бала мінезінің тынымсыз, мазасыз тыпырлаған қалпын кейіптеу бар. Ойнақы тынымсыз баланы тынымсыз ешкінің үнемі жыбырлап, тыным білмей тұратын құйыршығымен алыстырып әзіл ету бар. Кейде хайуанат жайындағы ертегіге бес ешкілі шал, дәу сияқты жандар да араласады. “Байбай шал” ертегісінде шал мен дәу арасына түлкі түсіп, дәуді алдайды, шалға достық етеді.

Адамға достық ететін жәндіктер жөніндегі ертегілер де қазақтың хайуанат жөніндегі ертегісінің бір алуаны. “Ақ жылан” ертегісінде мал тілін білген хан өзі туралы қошқар мен саулықтың достық әңгімесін, мәслихатын ұғады.

Ақылшы хайуандарды әңгіме еткенде оларды өзгеше дана ғып суреттейтін ертегілер де бар. Жылан, тышқан, кептер жайларындағы ертегілер солай келеді. Әсіресе бұндай әңгіменің бір тобын қазақ ертегісі Сүлеймен пайғамбар айналасына жияды. Сүлеймен бар мақұлықтың тілін білгенмен, дүниеде ер жынысы мен әйел жынысының қайсысы көп екенін білмейді. Сол жұмбақты Сүлейменге байғыз шешіп береді. Әйелдің бірі артық, үйткені әйел тілін алған еркекті әйелге қосамын дейді.

Қазақтың хайуанат жайындағы ертегісінің тағы бір мол тобы үй хайуандары туралы болады. Айнымас берік, есті дос иттен басқа, тұлпар серік аттан басқа “Бозінген” сияқты түйе жайындағы әңгіме ботасы өлген інгеннің зар-шерін айтады. “Тепеңкөкте” иелерін байытқан бөйге ат өзгеше әңгімеленеді. Малды білген, оны сүйген қазақ халқы үй хайуандары жөнінде оларды мінезді, есті, мұңды-зарлы етіп жаны ашып, дос тұтып әңгімелейді.

Әлі түгел жиылып, жіктеліп болмаса да, қазақ халқының хайуанат жайындағы ертегілері, осында саналған түрлерінің өзіне қарағанда да, мол қор екенін танытып тұр.

Әңгімелену ретіндегі тіл кестесіне қарағанда, бұл ертегілер ғажайып-қиял ертегілерінен басқаша келеді. Бұнда хайуандарды бір-бірімен тілдестіру, әңгімелестіру көп. Әсіресе көп сөйлейтін түлкі, байғыз, қасқыр сияқтылар. Бұлардың өз мінездеріне лайық әр алуан тіл, сөз беріледі. Ертегішінің шебер не олақ айтушы екені бұл түрлі ертекте өте айқын көрініп тұрады. Шешен айтушының әңгімесінде түлкілер мәтелдеп, мақалдап та сөйлейді. “Түлкі мен маймыл” ертегісінде түлкі маймылды патша қылам деп алдап қақпанға түсіреді, балықты өзі жейді. Маймылға “тепкілесен кетпейтін темір бақ қонды” деп ажуалайды. “Екі бақ бар, бірі – басқа, бірі аяққа қонады” деп мазағын, аярлығын соншалық шешен, терең мағыналы сөзбен өткізеді.

Өзге ұсақ жәндіктен, құстан шыққан сүйікті заттарды да жаңағыдай шешен, білгір, ділмәр етіп сөйлету қазақ халқының хайуанаттар жөніндегі ертегілерінің үлкен бір ерекшелігі. Түр байлығымен қатар, әңгімелеген тіл байлығы бұл топтағы ертегілердің стильдік, көркемдік өзгеше қалпын танытады.

Шыншыл ертегілер

Шыншыл ертегілер – қазақ ертегісінің ең мол түрі. Топталып аталатын атынан-ақ бұл ертегілердің тегі, мәні мәлім болғандай. Қиял ертегілері мен хайуанат жайындағы ертегілерден бұл топ мүлде бөлекше келеді.

Шыншыл ертегіге халық өзінің дүние тануындағы, қоғам тіршілігіндегі, үй тұрмысындағы, бас тіршіліктегі барлық мұң-мүддесін, тартыс, талабын жиып-түйген. Бұл тектес ертегілердің ескісі де көп, бертінде туған жаңасы да мол.

Елдің ұзақ тірлігінде ілесе жүрген, қара сөзбен айтылатын мол, кең мағыналы, көркем мұралары осы топта. Бұл ертегілердің бір түрлері көнелік себебінен ескі ұғым-нанымдарды көрсетсе, бұрынғы қиял ертегілеріне шектес, ұқсас келсе, тағы бір түрлері бертінде шыққандықтан және қоғамдық тарихтық, шынайы болмыс уақиға себептерден туғандықтан, күндегі өмір-тартысқа өте жақын, аса шебер, шыншыл әңгімелер болады. Осы алуандас ертегілер құр ғана ертегі емес, ауызша айтылған шебер көркем шығарма боп, халық романы, халық әңгімесі, новелласы болып та кетеді. Және осы соңғы түрлі ертегілерде қоғамдық тартыс, тап қайшылығы, қанау, зорлық, соған қарсы қалың еңбек елінің сыны, наразылығы, алыс-тартысы, алыс арманы – бәрі де айқын көрінеді. Тегі, барлық ертегіде де қоғам тірлігі, халық мүддесі, қанау, зорлық, озбырлық үлкен сыр боп білініп отыратыны мәлім болса, мына түрдегі ертегілерде сол жайлар аса айқын шығып, андыздап тұрады. Ончуков жиған орыс ертегілерін оқып шығып, Ленин: “Бұл ертегілерден халықтың көп ғасырлық мұң-арманы аңғарылады, талай тартысы танылады” десе, сол ұлы пікірдің шындығын осы топтағы қазақ ертегілері де анық, айқын дәлелдейді.

Бұл ертегілер қазақта ұшан-теңіз болса да, әлі тегіс жиылған жоқ, жіктеліп, ерекше зерттелген де емес. Бірақ бүгін туып отырған көркем прозаның (роман, әңгіменің) мол іргесі, кең қоры осы түрде екенін даусыз дәлелдейтін ауызша айтылған салт романы (халық романы), тарихи ұзақ әңгіме (повесть), тарихтық хроника, ең алғашқы қысқа әңгіме (новелла), сюжетті, аса қызық құбылысты өткір әңгіме, өсиет әңгіме, күлкі әңгіме, көркем ертегілер, геройлық аңыз, шебер өмірбаяндық әңгімелер, жорық, жортуыл әңгімелері

сияқты құбылысы көп қиын түйінді (приключенческий) әңгімелер – бәрі де осы топтан табылады.

Бұндай алуаны, түрі, көркі көп халық қорына қарағанда, жазба әдебиет алдындағы дәуірлердің өзінде көркем қара сөз туғызушы атсыз әңгімешілер еңбегімен, қалың халық даналығымен қазақта аса шебер жанрлар (түрлер, үлгі өрнектер) туып, өсіп қалғанын көреміз. Сол халық тілімен әңгімеленген уақиғалы ауызша шығармалардың өрнек кестесін, үлгілі іздерін бүгінгі жазба әңгіме, романдардан да байқауға болады.

Көркем поэзияға ауызша поэзия қаншалық бөгетсіз, сатысыз көп қор құйған болса, бүгінгі көркем прозаға да халықтың ауызша әңгімесі сондайлық жатық жолмен көп араласып, айласып, қабысып жатыр. Бұл жай қазақтың шыншыл ертегілерін тексеру мен көркем прозасын талдап, ұғынуда ғалымдық үлкен түйінді, проблемалы мәселе есебінде зерттеліп, тексерілу қажет. Әсіресе осы жайларды тақырып таңдаудан, әңгіме желісін таратудан, адамды бейнелеуден және өте-мөте әңгімелеу тілінің, сөз кестесінің ұқсастық, тектестік жағынан қарап зерттеу, талдау шарт.

Шыншыл ертегілер қазақ фольклорында сан жағынан аса көп болумен қатар, бірнеше жігі айқын түрлерге де бөлінеді. Ол түрлері: 1) салт ертегілері; 2) күлдіргі ертегілер; 3) аңыз ертегі; 4) күй аңызы.

Салт ертегілері

Жалпы ертегі ішінде шыншыл ертегілер көп болса, соның өз тобындағы ең молы осы салт ертегілері. Бұл ертегінің көптігіне орай тақырыбы да мол. Оның ішіндегі бастыларын санасақ: пайдалы өсиет, ақылды жігіт, ақылды қыз, қиянатшыл жар, өгей шеше қастығы, өнерпаздық жарысы, хан қиянаты, әке мен бала, ағалар мен інілер арасы, тағдыр мен бақ, ұрылар мен аярлар әңгімесі сияқты неше алуан боп шығады. Бұлардың жалпы тобынан туатын идея, қоғамдық салт-сана: үстемдік пен теңсіздікті, зорлық пен қарсылықты, байлық пен кедейлікті, бақ пен сорды, жақсылық пен жауыздықты, ақыл мен ақымақтықты қарсы қою түрінде болады. Осы қатарда үй іші тұрмыстың адалдық пен қиянаты, беріктік пен алдасуы да көп ертегінің идеясын ашып отырады.

Жоғарыда аталған тақырыптар ретімен қарасақ, пайдалы өсиет жайындағы салт ертегілері өз алдына бір мол әңгімелер болады. “Білгір адам”, “Қарттың ұлына өсиеті”, “Үш ауыз сөз”, “Үш өсиет”, “Өнеге”, “Алпысқа келгеннен ақыл сұра”, “Үш кеңес” деген ертегілердің барлығы осы бір тақырыптың көп түрлі әңгімесі, көп қайталамасы есепті.

Жалпы пайдалы өсиет жайындағы ертегілер түрі – жалғыз қазақ ертегілері емес, дүниежүзі фольклорының бәрінде кездесетін, ортақ түр. Бұны “Мың бір түннен”, иран ертегілерінен, орыс ертегінен де көп кездестіреміз. Тек әр халықтың осы үлгідегі ертегісінде айтылатын өсиет, берілетін бағыт сол елдердің өзіндік ұлттық, тарихтық, шаруашылық өзгешелігіне қарай әр жайдан айтылатын болады. Қазаққа бұл өсиет айтушы көбінше әке болады. Өлерінде айтады: “Ай сайын жол жүр, жұма сайын қатын ал, қала сайын үй сал” деген сияқты өсиет.

Ертегіде әуелде бала бұл ақылды түсінбейді, бірталай кез жаңсақ басып, көресіні көріп барып, әке ақылын аңғарады. Аңғарады да баққа жетеді. Кейде қазақ әңгімесінде өсиетті бөгде кісі айтады, сатып айтатыны да болады. Бар мүлкін беріп, ертегінің ері өсиет түсінен өз бақытын табады. Кейде өсиет сатушының ақылы ертегі ерін зорлықшыл, қиянатшыл уәзір сияқтының озбыр қастығынан құтқарады, ажалына ара түседі (“Өнеге”).

Шыншыл салт ертегісінің бұл түрінде адам жай ғана, қалыпты адам болып кездеседі. Ертегі ері бұнда батыр да, бағлан да емес, көптің бірі және айласыз, әлсіз жалқы адам болады. Көбінше өмір тартысына, талқысына бұрын түспеген, көргені мен тоқығаны аз, жас болады. Өзінің жоқ-жітігі көп, дос-жары жоқ, басына көп ауырпалық түсетін жас болады. Сондықтан бұл адам көптің бірі, тірлікте, қоғамда күнде кездесетін көп жас буынның өкілі. Ендеше, ертегі осындай жасөспірімге сеніп, серік етіп, өзіндей жасты әңгіме етіп нақыл, ақыл береді. Тірлік үшін алысудың тәсілін, құралын бермек болады. Жасқа әсіресе не жетпейді. Тұрлаулы ой, түбегейлі ақыл жетпейді. Сондықтан “өмірге өздігіңмен кірер кезге жетсең, өзіңе-өзіңнен басқа дос таппай, жалқы-жадау қалсаң, ақылды серік ет” деп ойлануды, ақыл іздеуді тапсырады. Және кісіден алған өсиет оңай олжа болмасын, тәжірибеде маңдайың тасқа тисе де, өз басыңмен соны

ұғынып, танып тұтын. Ақыл – кие салатын киім емес, ішіңе орнап, өз тәнің боп шықсын деп үгіттейді.

Міне, бұл түрлі ертегіден туатын тәрбиелік, ұстаздық мағына осындай өмір құралы боп, жазылмаған кітап нәріндей боп келеді. Қазақ айтып жүрген ертектердің ішінде, мұсылмандық шығыстан келген ертектер арасында өсиетші қиял ертегісіне де араласады. Ақ сақалды, ақ сәлделі шал болып келіп, кейде түсте, кейде ояуда ертегі жасына бет нұсқап, белгі беріп кетеді. Бұны діндар айтушылар әңгімесінде әулиелік, пайғамбарлық қасиеті бар қызыр деп, пір деп те атайтыны бар. Ондай ертегінің өсиетшісі қазақтың халықтық өзіне тән тұлғасы емес, қыдырып келген ауыспалы мотивтің әкелген тумасы болады.

Шыншыл ертегілердің тағы бір мол қайталайтын тақырыбы – ақылды жігіт, ақылды, асыл қыз жайындағы ертегілер. Бұл ертегілердің ескі түрі қиял ертегілерінің әсерін көрген, сондағы ертегілік қиын жол, қыспақ хал сияқтының бірталайын ішіне ала жүреді. Қыз ақылды, жігіт жақсы боп, қиуадан табысатын бір нұсқалары болса, сонымен қатар кей ертегіде қыз ақылды, дана, бірақ жігіт олақ боп кездесіп, арадағы ақылды дос жігіт, не дос қыз көмек етіп, мұраттары хасіл болады. Осы алуандас ертегінің бір үлгісі “Жалайдар хан мен Сағат”. Бұнда ақылды, сұлу хан қызы жігітке ғашық, іздеп табуын тосады, аңсайды. Жігіт өзі жете алмастай. Ақылды досы Сағат жәрдемші болады. Жол ауыр, өткелсіз қиын. “Тозбас тон, азбас ат” керек ететін жол деп ертегінің өз тілінде баян етіледі. Бейнетпен жетеді. Бірақ жігіт ғашығына жолығар түнде ұйықтап қала береді. Қыз белгілер қалдырып отырады. Ақыры Сағат көмегі, ақылымен қыз жігітке қосылады.

Осы түрде әңгімеленген ертегінің бәрінде жұмбақ әрекет көп келеді. Қыз үнсіз, бір-ақ зат қалдырып, ылғи жігітін сынап, із тастап отырады.

Ақылды қыз әңгімесі, тағы бір осындай ескі ертекте хан қызы боп, бірақ әкесінің қатал кәріне ұшырап, жазаға бұйырылып, сол жаза түрінде қайыршы жігітке беріледі. “Жақсы әйел” деген ертегі солай келген. Ерік, ықтияр жоқ күндік күйдегі әйел халі өзгеде емес, хан қызының басында да бар. Қиянатшыл қатал, қаскөй хан жұрт қызына қысым көрсетумен тұрмай, өз қызына да сор тудырады. Бірақ ертегінің ақылды қызы қайратты да мінезді. Ол көп жерде,

шын қасиетімен хан қызы емес, халық қызы боп кетеді. Сондықтан қайыршы байын, не кем-кетік, не ақылсыз қор боп жүрген, “жаман” деген атқа ілінген байын ада етіп, жақсы етіп, биік баққа жеткізіп отырады.

Ақылды жігіт әңгімесі де осы ақылды қыз сияқты сан түрлі, көп алуанды боп келеді. Соның бірі: “Қарт пен тапқыр жігіт” деген ертегідегі жас. Ол бірге жол жүріп келе жатып, қасындағы қартқа екі-үш түрлі жұмбақ, қиғаш сөз тастайды. Сонда арқаласайық дегені – әңгіме айтысайық дегені екен.

Өлген адамның жаназасына кезігіп өлмеген екен дейді. Пісіп тұрған егінді желінген екен дейді – бәрінде де ақылды терең мағына бар болып шығады. Жұмбақты үйге келгенде шалдың қызына да тастайды. Бірақ қыз бәрін шешіп ұғынып, дана жігітке тең, дана жар боп қосылады.

Ақылды жігіттің бір алуаны әділ шебер болып, елге, жұртқа даңқы жеткен “Аяз би” сияқты болады. Бұндай елдік абыройды алған жақсы жігіт көбінше елеусіз көптен шыққан, қалың халық ішінен келген жалқы, жалғыз жігіт болады. Ол жігіт елге жаққан, қиынның ебін, қиысыздың бабын тапқан ақылды болғандықтан, хан сарайын да өз дегеніне мойындататын, үлкен күш иесі боп кетеді. Қарадан шығарып, “бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық” деп, халық әңгімесі ондайды хан да қоятыны бар. Халық, бұқара көпшілік хан мен әміршінің ақылсызынан, қиянатшылынан зығыр жеген кезінде ең болмаса осындай үлгілі ертегісі, әңгіме қиялы арқылы дауласа жүрісіп, өз мүддесін айтады.

Сондай кездерде қырсықты ханды жеңген жанның бәрін көп дәріптейді. “Кесір хан мен тазша” деген ертегіде осындай қырсықты хан қыз болады. Басын үш рет сөзбен көтерткен кісіге тимек, көтерте алмағанның басын алады. Салт ертегісінде көп кездесетін осындай сертті жазаларға, қатал сынға шыдап барып жүзде алып келетін әрдайым, тағы да халық өкілі болады. Мынау ертегіде сол талапкер, тазша болады. Ол хан сертін әдейі айтылған қияс даумен мысқыл етіп жояды да, жеңеді. Қызды, ханды олжаға алады. Ақылы мен тәуекелінің жүлдесі етіп көнбесіне көндіріп отырып алады.

Салт ертегілерінің осы соңғы айтылған сияқты түрімен жалғаса келетін бір топ ертегі қиянатшыл жар, қиянатшыл өгей шеше жайында болады. “Молда мен сиқырлы әйел”

деген ертегі осы түрдің ең айқын мысалының бірі. Арам жүрісін сезген сайын сиқыршы қатыны сары ит қылып жібереді. Бұл ертегіде анық, айқын қиял ертегісінің белгісі бар. Сол ертектерде болатын құбылыс өзгерістер (ертегілік құбылыстар) бұнда мол көрінеді. Бірақ ертегі негізі үй іші тұрмыстың салтта кездесетін шындығына құрылған. Ит болатын, тағы неше алуан жәндіктер боп ауысатын халдері теңеу есебінде ұлғайтылып алынған әдіс сияқты. Қатын өзі мықты кезінде еріне неше алуан көр көрсетеді. Ит етумен тұрмай, есек те, қара мысық та ететіні болады. Ал еркекке болысушы, әділет жоқтаушы боп екінші адам шыққанда (мынау ертегіде ол екінші, оқымысты дана қыз болады), сиқырлы қатын өзі неше алуан жәндіктің халіне, суретіне түсіп, ақырында аярланып, құбылып құтылмақ болады. Бірақ түбінде қиянат зұлымдық жеңіліп, жақсылық үстем шығады. Қатыны қиянат еткен ер, ит болған уақытында өз басынан талай сорлы күй кешеді. Оның халі, адам кескінін жоғалтпаған, жанашыры бар жанның бәрін тітір-кентеді. Қайғылы, зарлы халде қалған еркек жайы шын үлкен өмірлік трагедиямен тең болады. Сондықтан әйел қиянатынан оны екінші жақсы әйел, қиянатсыз, адал дос арашалап алады, кегін әпереді. Сырт құбылысы қиял ертегінің көріністеріне ұқсағанымен, бұндай ертегілер шыншыл, болмыс қалпынан туып, соны ақындық теңеуімен және қиял-ғажайып ертегілердің әсер-ықпалымен әдейі ұлғайта, өсіріп айтқан.

Осы алуандас тағы өмір шындығынан туатын салт ертегісінің бірталайы – қиянатшыл өгей шеше жайындағы ертегілер. Бұл тақырып, тегінде, жалғыз қазақ емес, көп ел ертегісінде бар. Өгей шешенің қыз балаға сор туғызатын қастығын әсіресе орыс халқының қиял ертегілері де, салт ертегілері де көп әңгімелейді.

Шығыста кітап хикаялардан шығып, ауызша ертегі, немесе халық романы боп кеткен “Шәкір – Шәкірат” әңгімесі де осы тақырыпты баян етеді. Оны қазақ халқының айтуында салт ертегісінің ішіндегі нағыз халық романы, үй іші трагедиясының романы деп атауға болады. Ал қазақтың өз тума әңгімесінен алсақ, бұл алуандас салт ертегілері көп қатын алудың кесірінен туған, “күндестің күлі күндес” деген үзілмес үй іші әрекет, жаулықтан туған үлкен драмалық

әңгіме боп, көп санды боп айтылып жүреді. “Екі жетім” ертегісі – сол үлгінің бірі. Ондағы қасқөй шеше – бәйбіше, қорлық көретін екі жетім бала – тоқалдың балалары. Бұларға жаны ашып, достық ететін үй хайуаны – малдан шыққан қошқар, сиыр болады.

Салт ертегісінің қазақ фольклорында жиі кездесетін бір алуаны өнерпаздар жарысы болады. Оның басы қиял ертегілерінде болған ғажайып дос сақина немесе асыл тас әлсіз жігітке бар жақсылықты істейді. Бірақ жау патша, не дию соны алдап, ұрлап алады. Бала бақтан, жардан бірақ айырылады. Сонда жүзікті іздеп ит, мысық, тышқан сияқтылар шығып, әрқайсысы әртүрлі еңбек етіп, жүзікті жігітке әкеледі. Жігіт жоғалтқан бақытын қайта табады. Ертеке аяғы жұмбақ болады, кімнің еңбегі артық болды деп таңдаушыға сұрақ қойып, ертегі бітеді. Салт ертегісінде де осындай үлгі, өнер салыстыру көп кездеседі. Бір көрнекті мысалы “Жеті өнерпаз”. Бұлар жау алып қашып кеткен сұлу қызды іздеп шығады. Бірі көргіш, бірі мерген, бірі епті, қағып алғыш сияқты боп келеді. Қызды көп бейнеттен соң көргіш көріп, қайда екенін айтады. Бұлар жақындағанда алып қарақұс бейнесіне түскен дәу, жау алып қашады, мерген атады. Қызды қарақұс аспаннан тастап жібереді. Қағып алғыш алақанын төсеп, өлтірмей қағып алады. Осындай өзгелерінің де еңбегі, өнері болады. Ақырында ертегі “осы қызды жаңағы көп өнерпаздың қайсысына бұйырған мақұл?” деп сұрақ жұмбақпен тоқтайды. Бұл өнерпаздар көбінесе ағайынды жігіттер боп келеді. Кейде үш өнерпаз, кейде жеті өнерпаз боп, жұп болмай, тақ санды боп келеді.

Салт ертегісінің тағы бір мол тақырыбы әке мен бала, ағалар мен інілер арасын әңгіме етеді. Бұл түрлі ертегі де дүниежүзінің фольклорына аса көп жайылған, аса мәлім. Және барлық елде де ол ертегілердің көнесі бар да, жаңасы бар. Көне үлгілері қиял ертегісінің үйреншікті, таныс заттарын ішіне ала жүреді. Кейбір ғажайып заттар араласпайтын үлгілері ескі кездегі дін әңгімелерінен де тарайды. Дүниежүзіне мәлім Жақыпұлы Жүсіп жайындағы ертегі талай дін кітаптарын аралап өткен. Басында бұл Мұса дінінің ескі діндік хикаяларын айтатын “Библиядан” басталып, мұсылман дінін де әңгіме етілген.

Жақыптың бәйбішесінен туған он бір ұлы кіші әйелінен туған жалғыз Жүсіпке, сұлу Жүсіпке зорлық көрсетіп,

корлыққа салады. Араб, иран, шағатай әдебиетінде және қазақ әдебиетінде осы Жүсіп жайы неше алуан әңгімелі дастан жырлар, қиссалар да туғызған.

Осындай әңгімелердің халықтардың салт ертегілеріне әсері көп болып, шыншыл салт ертегісінің әлденеше ұқсас, тектес мысалдарын туғызған. Ол – жаман ағалардың жақсы ініге өтетін күншілдігі, қастығы жайындағы ертегілер.

Жақсы баланы құрбан етіп амандық алатын әке жайындағы әңгімелер де осы алуандас келеді. Қазақта дәл осы соңғы тақырып қиял ертегілерінің ескілігімен жалғас, қатар жүреді. “Алтын сақа”, “Жаналы” ертегілері қиял ертегісі “Ер Төстікпен” туысады. Бұларда әуелі әке жалмауыз кемпір, айдаһар сияқты қастан күшке оқыс кезігіп, өлімнен құтылу үшін жаңағы дұшпандарының талабы бойынша ұлын құрбан етпек, жібермек болады. Содан кейін бар ертегі сол жазықсыз жақсы баланың ат көмегімен, өз ерлігімен, не басқа дос көмегімен құтылуын баян етеді.

Бұл айтылғандар салт ертегісінің қиял ертегісімен шектес, көне түрлері. Әке мен бала, ағалар мен інілер жайындағы салт ертегілерінің бертін шыққан үлгілері шын өмірлік уақиға, халдерді баян етеді. “Дарыш мергеннің ұлдары”, “Хан мен баласы”, “Әби-Тәби” деген ертегілерде балалар әке тапсыруымен сапар шегіп, бейнет көріп, өз еңбектерімен бақытын іздейді. Кейде сол сапарға шыққан баланың бәрі неше алуан күйге жеке-жеке кетіп жүріп ұшырайды да, бәрі де жақсылық, ерліктері арқылы ырыс тауып тынады (“Дарыш мергеннің ұлдары”). Бұндай ертектің басында берілген осындай әңгіме түйіні бір тамырдан көп бұтақ тарағандай, бір әңгіме тұқылынан әлденеше жеке әңгіменің тұмағына композициялық себеп болады.

Кейде осы бірнеше ағайынды жігіттің арасынан біреуі ерен жақсы боп, бейнет үлкені де соныкі, еңбек үлкені де соныкі болады да, әңгіме салмағын сол баланың жайы өзіне тартып алады. “Хан мен баласы” деген ертегі осылай. Тек бұл ертектің ерекшелігі – жақсы бала үлкені де, кенжесі де емес, ортаншысы болады. Әдетте жақсы бала кенже бала болса, мынау ертегіде ол қалып әдейі бұзылған. Әке мен балалар, іні мен ағалар ертегісіне көбінше солардың серігі болатын қыз, қатындардың араласатыны көп болады. Олар не бақ, не сорға, не достық, не араздық жаулыққа себепші боп кезігеді.

Бұл ертектер сан жағынан аса көп болумен қатар, түр жағынан да бай, көп өзгергіш, көп уақиға тудырғыш, мазмұн мағынасы бай ертегілер болады. Тақырыбы мен саласында, түп негізінде күнделікті өмір шындығының үлкен түйіні жататын ертегілер. Себебі әке мен бала, аға мен іні, келін мен абысын аралары, үй іші тұрмыстың көп қайшылығы да, көп жарастығы да, көп араздық алысы да, көп тілеулес достығы да жиылып, түйілген жер.

Бұрыннан бүгінге дейін салттың осы түрдегі тақырыбы ертегіден бастап, қоғам тірлігі өскелеңде өзгеріп қиынданған сайын неше алуан әңгіме дастанға, ертегі романға да үлкен арқау боп келген. Әр ел фольклорында да көп замандар үзілмей, қалмай, неше алуан боп әңгімелене бергендіктен, бұл үлгідегі салт ертегісінің саны да, әңгімелену өрнегі де мол болатын орны бар.

Бұндайлық саны көп болмаса да және үлкен ертегі үлгілерін ұзақ әңгіме етіп айтпай, қысқарақ қайыратын болса да, қазақ ертегісінде өзінше жиі кездесетін бір тақырып бақ пен тағдыр жайындағы салт ертегілері болады. “Ұядағы хан баласы”, “Қыдыр”, “Қу бас”, “Бақа” деген ертегілер – осы алуандас ертегілердің әртүрлі өрнектері.

“Ұядағы хан баласы” анық тағдырға иланған, санадан туған ертегі. Ханның жалғыз баласының ажалы кісіден болады, аты пәлен деген кісіден болады деп болжаушы сәуегей айтады. Сол баланы қазадан сақтау үшін жапанда сақтайды. Адам баласына көрсетпес үшін ағаш басындағы ұяда сақтайды. Осы баланың қасына ойда жоқтан екінші өзіндей хан баласы барады. Ойламай, қастық етейін демей, алғашқы баланың өліміне, тағдырына себеп болады. Сонда соңғы баланың аты ертеде балшы айтқан ат болып шығады.

Бұнда тағдырға, жазуға дауа жоқ деген дін үгітінің әсері бар. Әсіресе ислам дінінде болған аса бір адамға ауыр, адам еркін, талабын тұсаған наным осы болатын. Адам не істесе де, тәңір, тағдыр бұйырғанды істейді. Өмірі баққа, сорға соқса да, тумысынан пешенесіне жазылып қойған тағдырына барады деген ұғым болатын. Соның бір мысалы боп жаңағы ертегінің уақиғасы алынады. Ислам діні орнап, тарауымен қатар халық ішіне жайылған бір алуан салт ертегісінің мысалы “Қу бас” деген ертегі де осындай алдын ала кесулі, байлаулы болған тағдырдың бір айғағы

сияқты. Өлі қу бас, тірі күнімде сексен кісінің басына жеттім, енді өлі күнімде және қырық кісінің ажалына жетпекпін дейді. Дегеніндей, ертегі сол қу бастың тағы қырық кісіні жалмаған жөнін әңгіме етеді. Бұл да жаңағы діншіл нанымнан, сынсыз, қараңғы нанымнан туып, елге ертегілі үгіт ретті жайған молдасүрей, діндар адамдар ортасынан тараған әңгіме.

Ал “Бақа” деген ертегі осы ретте тағдырға иландырам деген ертегілерге қарсы әдейі әзіл-мысқыл есебінде туған әңгіме.

Онда Бақа деген шал көріпкел де, сәуегей де емес. Бірақ еріксіз балгер, болжаушы болады. Өзі тілемей, ешбір дайыны болмай, сол міндетті атқаратын болады. Жай жазықсыз, таза адам өзінің мынандай өрескел халінен барды беріп құтылуға ынтық болады. Қашпақ та болады, бірақ құтылар шара жоқ, балгерлік етпесе қауіп төніп, тосып тұрады. Бұның халі әрі уайым, әрі күлкі. Сонда болымсыз, ойда жоқ себептер Бақаның сандырақ сөзін ем сөз ғып шығарады. Бақаның қадірі артады. Тағы қысылып, тағы сәтпен айтқаны келеді. Үшінші қысталаң сында бұның Бақа деген атының өзі шалдың бағы боп шығып, сол құтқарады. Сөйтіп, бақ деген нәрсе арзан, оңай жолмен Бақа шалға ойда жоқтан кеп оралады.

Бұл әңгіменің түп мағына санасы бақ, тағдыр деген үгіт, өсиеттерге қарсы сыншы, мысқылшы, толғаулы ойы тудырған бір алуан күлкі ажуа, ойын әңгімесі, қызық әңгімесі болады.

Салт ертегісінің дүниежүзілік бар фольклорға жайылған бір қызықты тақырыбы ұры, қарақшылар, аярлар жайындағы ертегілерде. Қазақта да бұл көп ертегі. Ерте күндегі, көне түрі “Қырық қарақшы” сияқты боп шығып, дәумен алысады. Басында қызға таласып, өз туысқандарын өлтіреді. Бірақ қызды дәу алып қашып кетеді. Дәудің жаны судағы шабақта екенін біліп алып, қарақшы сол шабақты ұстап, өзінің санын тіліп, етіне қыстырып алып келіп, дәуді өзіне көмекші етіп алады. Дегенін істетеді. Ұрлық ұсталығын адамға қарсы қас күшті жеңуге жұмсаған қарақшы болады. Бұл қиял ертегісімен жалғасқан ескі түрлі әңгіме.

Осылай басталғанмен, бертін келе ұры қарақшы жайындағы ертегілер түгелімен шындыққа жақын, анық салт ертегісінің өз қалпына түседі.

“Жеті қарақшы мен момын”, “Ұры мен аяр”, “Патша қулығы”, “Көзбояушы ұры” деген ертегілер – осы үлгідегі ертегінің көп санындағы ерекшеліктерді анық танытатын, айқын әңгімелер. Бұл ертегілердің тіл кестесінде өзіне бөлек айшығы, өз бояуы болады. “Жеті қарақшы” ертегі “бара жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін” ұрлаған деп сипаттайды. Бұлар момынның бар малын ұрлайды, қара жерге отырғызады. Бірақ момын ақырында осы жеті қарақшының бабын тауып, өзі алдап өшін де алады, малын да қайырып алады.

Бұл ертегі момынды қу мен сұмға жем болмасын деген жалпы әділет тілегінен туады. Жамандық жаза шекпек, жақсылық жеңбек, “арамзаның құйрығы бір тұтам” дегендей, халық ұғымындағы әділет көксеу желісіне құрылған. “Патша қулығы” деген ертегі де ұрыны жеңген ақыл, айланы айтады. Жаңағы ертегімен ұқсас келетін көп әңгімелердің бір үлгісі. Патша қазынасын ұрлайтын ұрыларға өзі қосылып, бірге ұрласып жүріп, ақыры ұрыларды алдап ұстап, жеңіп шығады.

Ұрылар жайындағы ертегінің бұлардан бөлек бір тобы бар. Онда шебер аяр, “байлағанның бауын кескен”, жан бабын таппас, анық алаяқ ұрылар туралы әңгіме жүреді. Бұлар әңгімесі уақиғалық шұғыл құбылыстар жағынан, адам мінезін өткір, тапқыр, шебер етіп бейнелеу жағынан қарағанда, өзгеше бір қызықты, қысқа новелла, жазба әңгіме, көркем тапқыр шығарма есепті болады. “Ұры мен аяр”, “Көзбояушы” деген ертегінің екеуі де қазақтың салт ертегісінің ішіндегі нағыз көркем прозаның ең шебер жазба әңгімелеріне барабар келерлік аса қызық әңгімелер.

“Ұры мен аяр” өнер жарыстырады. Екеуі де елге сыймай, өлімге бұйырылып, ханның қатты қаһарына ілінгендер. Қаладан қашып шығып, жазадан бірлесіп құтылудың амалын істемек болады. Бірақ екеуі азықтарын алып жемекке кіріскенде, үйлерінен алған нандары, қазылары қатар қойғанда бір бүтін нан, бір бүтін қазы боп шығады. Сөйтсе, екеуіне бірдей қатын боп, екісін бірдей білдірмей алдап соғып жүрген бір қатын екен. Бұлар жауласып, ашуланыспайды. Қатын екеуінен де асқан шебер екенін мойындап, енді өнер жарыстырайық, қай озғанымызға қатын бәйге болсын деседі. Сүйтіп, өздерін ең қиын сынға салады. Жаңағы қатал ханның өз сарайына кіріп, өз қазынасын ұрламаққа байлайды.

Сол сында аяр хан сарайына кіріп шеберлік еткенде, ұры енді сен болсаң тұра тұр деп, ханның тіпті өзі жатқан үйге кіріп, басының астында жатқан кілтті алмақ болады. Ұры аяр ойламаған, батпаған сұмдық қиындықты өзіне міндет етіп алады. Аяр шыдамай қорыққанда, ұры оның өзін хан бөлмесінің босағасына байлап қойып, дегенінің бәрін істеп, өнер асырып шығарады.

Міне, ұрылар жайындағы қазақ халқы айтқан бұндай шебер, қиын түйінді, тапқыр әңгіме барлық композициясы, қызықтығымен теңі жоқ өткір әңгіме болады.

“Көзбояушы ұры” деген әңгіме де осы үлгіде. Тағы да ұрлық өнерінің жарыс бәсекесін көрсетеді. Әке мен бала бірдей ұры. Әке баласына айла өнер көрсетсем деп, сақ сауысқанның ұя басып отырған кезінде, дәл бауырынан жұмыртқасын ұрлайды, баласы осы кезде әкесінің ұлтанын кесіп алып, өнер асырады. Содан кейін осы соңғы бала ұрының ерен, бөлек шебер ұрлықтары әңгіме етіледі. Бір сұлтанды мүлде сорлатады. Бұл сұлтанды бөгде бір хан табалайды, ұрыны тыя алмадың дейді. Сұлтан ұрыға кешпек, тек сол ханнан бірдеме ұрлап әкеп беруін өтінеді. Халыққа осыны жар қылады. Ұры мақтаншақ ханға барып, жаныңды ала келген әзірейілмін деп, ешкі терісін киіп, жаман сұрықпен түнде барады да, ханшасы мен екеуін бірдей сандыққа салып алып, сұлтанға әкеліп, үй іргесіне білдірмей қойып кетеді. Сұлтан сандық ұрлапты деп қуанғанда, хан мен ханшаны және шығарады. Сұлтан ұрыға алғыс ретінде қызын беріп, уәзір етеді. Сөйтіп, сұлтанға құдай қосқан уәзір “байлағанның бауын кескен” әлемнен асқан ұры болады. Бұл әңгіменің тапқырлық құрылысы, қызық құбылысы өзгеше болумен қатар, хан, сұлтандарға берген бағасы мен орны да қызық. Сұлтан уәзірге жарыды дегендей мысқыл етіп, өмірдегі анық шындық – елді жегіш, қазына жегіш сарайды да өлтіре түйреп кетеді.

Қатты шенеу, мазақпен, ел күлкісімен түйрейді. Қысқа қызық әңгіменің бар-жоғы өткір мағыналы боп, аса қызық шеберлікпен құлпырып тұрады. Оқиғалы, оқыс түйінді көркем новелланың жазба түріне соншалық жақын қабысатын фольклор туындысының бірі болады.

Салт ертегілерінің тақырып түрлері бұл саналғандармен бітпейді, көп те, кең де келеді. Бірақ осында тексерілген

ертегілер арқылы ашылған ерекшеліктер, қоғамдық, сыншылдық сырлар, таптық идеялар, композициялық өзгешеліктер бәрі де салт ертегісінің қазақтық, байырғы туынды түрлеріндегі ескілі-жаңалы жалпы бітімді аңғартуға жарайды.

Бұл ертегілер тұсында қосымша қып айта кететін бір сөз қазаққа өзге елдерден, әсіресе шығыстан келген салт ертегілері туралы. Ертеден қазақ ішіне кең тараған “Мың бір түннің” көп әңгімесінде салт ертегісінің үлгілері бар. Содан шығып кең, ұзақ әңгімелеріне қазақ ертегілері “Үш соқыр”, “Төрт дәруіштерден” басқа “Сейфілмәлік – Бадиғұлжамал” қазақта өлең, дастан, қисса боп та тараған. Бұлардың қиял ертегілерімен тең өзгешеліктері бола тұрса да, қазақ әңгімесінде халықтың салт ертегілерінің әсерін алып, халық романы үлгісіне ауыса өзгергені де көп. “Мың бір түннің” бұл салаларынан басқа да өте көп хикаялары қазақ ішінде сан өңделіп, өзгеріп, қызық әңгімеленеді.

Сондайлық шығыстан келген әңгімелердің бір мол саласы “Атымтай Жомарт”, “Тотының қырық тарауы” және түрік елдерінің атақты халық романы “Бақтажардың қырық бұтағы”, “Қаһарман Қатыран”, “Рүстем-дастан”, “Сейітбаттал”, “Ескендір”, “Сүлеймен даналықтары” сияқты мол түбірлі, шоғыр-шоғыр үлкен ертегілер бар. Бұлар көбінше бір әңгіме емес, әлденеше сан салалы, салқар, ұзақ шебер құрылысты ертегілер болады. Осылардың көбіндегі өмір шындығы, қоғамдық мүдде, талап, адам мінезі мен іші, үй ішілік, әлеуметтік қатынас, талас-тартыстар барлығы да қазақ ертегілерінде байырғы салт ертегілеріндей үлкен толғаулы оймен, шешен, шебер тілмен қызықты халық романдарынша әңгімеленеді.

Қазақ ертегісінің көптен-көп жайылған ертелі-соңғы үлкен қоры – салт ертегілерінің әзіргі алғашқы тексеру-шолуда байқалатын көлем аумағы, сыр-сыпаты осындай.

Күлдіргі ертегілер

Шыншыл ертегілер қатарындағы алуаны бөлек бір топ – күлдіргі ертегілер. Бұл ертегілер бала мен үлкенге бірдей ортақ тапқыр күлкіге, қызықты жеңіл түйіндерге құрылған әңгімелер болады. Алдымен бұл ертегілердің уақиға ортасында жүретін бас адамдарының өзі ерекше. Іс мінезі, аты, қалпы,

кескін-ұсқыны күлкі, оқыс келеді. “Тоғыз тонқылдақ, бір шіңкілдек”, “Шибұт, қағанақбас, қылтамақ”, “Ұр, тоқпақ”, “Қанбақ шал”, “Байбай шал”, “Айталы тазша”, “Қу тазша”, “Тазшаның қырық өтірігі”, “Қу бала”, “Екі еріншек” деген сияқты боп, ертегінің аты мен адамынан-ақ әңгіменің ойнақы, күлдіргі жаққа қарай бейім тұрғаны мәлім болады.

Бұл қатарда қазақ халқы айтатын күлдіргі әңгімелер ішінде алдымен аталатын Алдарқосе мен Қожанасыр болуға керек еді. Бірақ біз олар жайындағы әңгімелерді жалпы ертегі түрін жіктеуде басқа түрге қосамыз. Олар әңгімесі аңыз-ертегілер қатарында айрықша тексеріледі. Себебі Алдардың аты қазақ фольклорында құр бір атсыз тазша деген сияқты жиынтық, жалпылама ат емес, ол Қорқыт, Асан, Жиренше сияқты нақтылы өмірбаяны, тарихтық орны, өзіне тән ерекше кейіп-кескіні бар, тұтас бітімді бір тұлға. Орта Азия мен қазақ ертегісінде Алдар әңгімелері сол бір ғана Алдар атына байланған алуаны бөлек, өзгеше бір топ әңгіме. Ол әңгіменің мазмұн түрінде жалпы күлдіргі ертегі әңгімелерден бөлек тағы бір ерекшелік – бұлар құр ғана күлдіргі емес, зор мағыналы қоғамдық сатира, таптық саяси бағыты арнаулы түрдегі әлеуметтік тартыстың тарихтық шындығын, болмысын ашатын әңгіме.

Орта Азия, жақын шығыс, қазақ фольклорында Қожанасыр да сол Алдар сияқты алуаны, тарихтық орны ерекше тұрған тұтас бейне. Сондықтан бұл екеуінің әңгімелерін сондайлық мазмұн мен түрдегі айрықша бітіміне қарап, мына жалпы күлдіргі ертегілер тобына қоспадық.

Бұлардан бөлек, жаңағы алғаш саналған күлдіргі ертектердің өзіне оралсақ, ең алдымен олар жайында байқалатын бір өзгешелік – бұл ертегілер көбінше қысқа келеді. Жалпы күлкі түрлердің көбіне ортақ бір сипат осы. Күлкі оқыстан туған, келте қайырылған тар жердің тәсілі, ұйқы-тұйқысы тәрізді болады. Оқиғалы, тартысты күлкі болғанда ойда жоқ күлкі хал, көп қимыл әрекеттер тығыз келіп, бірінің үстіне бірі қат-қабаттап үйіле, жұмырлана түссе, сонда күлкі әңгіме жетісе түсіп, күлкісі, қызығы үдей береді.

Осындай, мазмұнға сай құрылыс жағынан қарағанда, “Тазшаның қырық ауыз өтірігі” анық күлдіргі ертегілердің ең шебер үлгісі деп атауға татиды. Бұнда күлкіге бейім біткен ерекше жайлардан тыс бір ауыз сөз жоқ. Өтірікшіге қыз

бермек болған хан сертінің өзі бір әсірелеген, дағдыдан тыс хал. Содан басталған тазша өтірігі “Мен анамның құрсағында жатқанда, тумаған ту атамның жылқысын бақтым” деп кетеді. Бұндағы өтіріктің себебі ертегінің әдейілеп, нақтылап алған күлкілік мақсұты. Өзі ылғи ғана болмас, иланбас суреттерге құрылу керек. Және өтірік құр татымсыз сандырақ емес, өзінде аса қызық тапқырлық бар, мол қиял-фантазия бар, өзі әдейілеген жасанды көркем шығарма болу шарт. Тазша соны түгел ақтап, адақтап шығады. Ең аяғында хан әдейі қиын тосқауыл жасап, оқыс сұрақтар береді. Тазша өзге әңгімесін бұрын ойлап келді, енді бұның шын өнерлі өтірікші екенін сынау үшін осы арада тұтқиылда қысып көру керек. Сондықтан хан: “Бәйтерегің қысқа шығар” дегенде, тазша шұғыл сұраққа іле жауап беріп: “Болса болар, түбінен таңертең ұшқан күйкентай басына кешке жетіп қонушы еді”. “Күнің қысқа шығар” дегенде: “Болса болар, таңертең қашқан марал кешке бұзаулаушы еді” деп, тағы да сипаттап кетеді. Және осы оқыс сұрақтарға берген жауаптары бұрынғы айтып келе жатқан, бастан бергі өтіріктерінен өзгеріп, ауысып кетпейді. Дәл солардың үлгі, бітіміндей, үйлесімді боп бітеді. Тазша, өтіріктің ақылы емін-еркін, нажағай ойнап шығады.

Бұл күлдіргі әңгіменің бір ерекше қасиеті, өзі жан иесінің бәріне мәлім, бәріне ұғымды көріністерді, жанды-жансыз табиғат көріністерін алады. Солардың болмас, көнбес қиғаш суретін тыңдаушының көз алдына өз басының ісімен, қатынасымен байланыстыра айтқанда, еріксіз өрескел күлкі күйлер туады. Ұғымдылығы мен күлкілігі иен қазақ тіршілігінің ерекшелігінен ғана туған емес, әрі қазақы, әрі бар адам баласына түгел жетерлік мөлдір, айқындығында.

Күлдіргі әңгіме, тегінде, анық шебер құрылса, осындайлық көпке мәлім, көзге қанық жайдан алыну керек. Ол үшін күлкілік хал, барлық жұрт білетін көптің көз алдындағы табиғат ішінен алынатыны халық күлкісінің бір ерекшелігі де даналығы.

Қазақтағы күлдіргі ертегінің осы алуандас бір мысалы “Шибұт, қағанақбас, қылтамақ”. Онда да адам өрескел кескінде болғанмен, түсінікті табиғат көрінісімен байланыстыра алынған. Бұты шидей, басы қуық, қағанақтай, тамағы қылдай кісілер әңгіменің басынан-ақ оқшау тұрпатымен көпке күлкі

боп тұрады. Олардың өрескел кейпіне қарай ісі мен өлімі де күлкі, оқыс болады.

Әңгіме өте қысқа, сол қысқалығы да мазмұнынан туған соншалық түсінікті, заңды тұр болады.

Кейде осындай өрескел, күлкі бейнелі адамды ертегі бірнешеу қып бір-ақ ертегіге кіргізеді. Бәрінің басын бір ара, бір уақиғаларға түйістіріп әрекет еткізеді. “Тоғыз тоқылдақ, бір шіңкілдек” соның үлгісі. Бәрі де аттарына заттары, мінез әрекеттері сай, әр қимылдарынан күлкі күйлі құбылыстар туып отыратын және өз пішіндері айқын, ұмытылмас жандар болады.

Атына затын сай етіп келтіретін күлдіргі ертегінің бір тарауы қайшы халге, контрастқа құрылады. “Қаңбақ шал”, “Байбай шал”, “Шал Сияз” сияқты ертегілерде шалдың қарттық себебіндегі әлсіздігі алынса, сонымен қатар тапқыр, айлақес қулығы алынады. Әрі әлсіз, әрі өзі ақылды, сол ақылдылығымен мықты болған қайшылық күйі бұл алуандас әңгімені де өткір күлкі етіп шығарады.

Фольклор көлеміндегі күлкінің бітіміне, тегіне қарасақ, жоғарыда тексерілген ерсілік, әдейілеген әсерлік күлкісімен қатар, осындай қайшы хал, контраст күлкісі де көп кездеседі. Жалғыз қазақ емес, барлық елдің қызық күлкісінің көбі тек фольклорда ғана емес, тіпті көркем әдебиетте де осындай қиғаш, қайшы жайдан туады. Негізі халық күлкісінен, халықтар фольклорынан туып тараған, сыналған, қалыптанған әдіс.

Қаңбақтай қураған шалға алып дәумен шайқасуға тура келеді. Қаңбақтай шал дәуден күш асырған боп, жердің ішегін теуіп шығарады. Түлкіні алдайды. Үш дәу бірігіп кеп алыспақ болғанда, “жоғарғы дәудің басын ас, төменгі дәудің төсін ас, ортаншы дәудің өзін ас” деп айламен үркітіп, қу бопсамен алады. Қаңбақ шал қысылған шағында айла мен өтірікті құрал етеді. Еппен құрал етеді. Бұндайлық өтірікке құрылған әңгіменің сөз кестесі де соған бейім, сай келеді.

Ертегі басталғанда “бар екен де, жоқ екен” деп, “ертек, ертегі, ерте екен” деп, өзгеше жайды айтатынын сездіре келеді. “Шал Сияз”, “Байбай шал” әңгімелері де осындай қайшы халдерге құрылған.

Күлдіргі ертегілердің ендігі бір алуаны “Ұр, тоқпақ” сияқты, жансыз елеусіз заттардың ойда жоқ, қырғын қызық,

өрескел әрекетіне құрылады. Бұған “Піс, қазан”, “Бас ноқат, шырт ноқат” деген сияқты ойда жоқ, оқыс күлкі туғызатын заттар халдері мен істері де қосымша мысал болады. Күлдіргі ертегінің бұл түрінде адам ықтияры, ақыл, қайраты көп іс өндірмейді. Адам не күлкі, не күшті күйге ауысса, жаңағы тілсіз заттарға ертегі бітірген ерекше қуат, сыр арқылы ауысады. Сол заттар істейтін оқыс істер болмаса, бұл ертегілердегі жеке адамның, үй ішінің, қоғамның тірлігінен әңгімеленетін хал-жайдың бәрі салттағы, күнделікті шындық, болмыстың өзінен алынған болады.

Қазақ ертегісінде көп күлдіргі әңгіменің ортасында жүретін, әдейі айлалы, ақылды тапқыр етіп кейіптелетін бір жан тазша болады. “Айлалы тазша”, “Қу тазша”, тағы әлденеше тазша боп әңгімеленетін күлдіргі ертегілерде жай күлгіден басқа мағына, мүдде де мол болады.

Тазшаның сол “тазша” дегеннен басқа аты жоқ. Өзі кедей, жалғыз, бұған ешкімнің жәрдемі, жақсылығы болыспайды. Бірақ нелер қиын халден, қысталаңнан аман шығып жүреді. Өз ақылы, қайраты, тынымсыз қарекеті, тапқыр сезгіштігі арқылы аман шығады. Және бір айқын сыры – тазша ылғи ғана ханмен, патшамен, уәзір, жендетпен тартыста жүреді.

Солардың бәрін ақыл, айламен, алдауымен жеңіп отырады. Бұлармен тартыс жөнінде өтірік айтса, теріс істесе, қулығын жалғанға жұмсаса, айып емес. Өйткені ол ортаға сондай әрекет істемесе болмайды дегендей боп, халық әңгімесі тазшаға ойдағысын істетеді. “Айлалы тазшаның” ханнан қысылып, байды алдап, жасауылды алдауы, оларды өзі құтқарып алғаны, ханға болысатын бақсы кемпірді өлтіріп, оның жаласынан және құлантаза құтылып, ақыры мақтан алуы, сол айланы өзі алдампаз ортаға қарсы құрал етіп жұмсағанын көрсетеді.

Кейде тазша қулығымен мысқыл еткенде ұрыдан ұрлық, аярдан аярлық асырып, түбінде барып, тағы екі ханды алдап маскара етеді. “Қу тазша” әңгімесі осы түрде айтылып келіп, салт ертегісінің қатарында тексерілген “Көзбояушы” ұрының ертегісіне ұқсайтыны да бар.

Жалпы тазша әңгімелерінде тапқырлық, мысқыл, ажуа бар болса да және сол айла-тәсілді халық сүймейтін қанаушы ортаға қарсы жұмсаса да, кейде тазшаның өзі

халыққа да ерсі, теріс көрінетін бұзақы қылмыс істеп жіберетіні де болады. Бұл осы алуандас халық әңгімесіне үстем топтың, жат ортаның қосқан жамауы болуға тиіс.

Аңыз ертегілер

Аңыз ертегілер де қазақтағы көп ертегісінің бірі. Бұл топтың ерекшелігі, барлығы да тарихта болған адамдар жайынан айтылған, халық шығарған көркем әңгіме, көбінше жасанды әңгіме болады. Жасанды әңгіме деп саналатын себебі, бұлардағы адамдар тарихта болғанымен, мынау аңыз әңгімелерде баяндалатын халдер, уақиғалар, күй-жайлар көбінше дәл қалпында болмаған, болуға мүмкін де емес боп келеді. Тек сол адамдарды халықтың ескілікті көркем әңгімесі ескі күндерден ұмытпай сақтайды да, өмір еңбектерін сүюден, қызық көруден, көпшіліктен гөрі ерекше жандар деп санаудан барып тарихта шын болған адамдардың басына, тірлік әрекетіне елдің өз әңгіме, қиялы қосқан іс, мінез, сөздерді жамайды.

Бұл жай алыс ескілікте болған адамдар турасында бір болса, тіпті бергінде, жаңада болған тарихтық адамдар жайында да бола береді. Тарихта ел жадында аты қалған, белгілі бір қылық әрекетімен елге даңқты болған кісі болса, соның өмірінде шын болған мінез қалпынан туғызып, қиялдық, тың іс, уақиғалар тізіледі. Ондай әңгімелерді аңыз дейді.

Аңыз ертегілерінің тағы бір ерекшелігі, ол әңгіме етілетін адамның өз өміріндегі шын ісі мен мінезінің сүрлеуінен, аңғарынан туады. Сондықтан батыр жайындағы аңыз болса, тірліктегі батырлық іс-әрекетіне қосымша, ұлғайтылып айтылған шығарма болады. Күлдіргі болса, оның сол күлдіргілік іс, мінездеріне қосылып, ұлғайтылып, молайтылып айтылған оқиға болады. Қысқасы, аңыз әңгіменің тарихтық адамды біржолата өзіне ұқсамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды. Мысалы, батыр емес, ақылгөй, дана адам болса, оны батыр адам етіп, немесе бұқарадан шыққан қарапайым адамды хан етіп, бек етіп өзгертіп әкету болмайды. Күлдіргіні — данышпан, момынды — батыр, батырды — күлдіргі етіп кетсе, ол жол емес, ондай аңыз қонбайды. Осыған қарап, әрбір аңыз әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді дейміз.

Сондықтан да бұл алуандас ертегілерді шыншыл ертегінің тобына қосамыз. Негізгі арқауы шындықпен туысқандықтан солай етеміз.

Ал сонымен қатар, жоғарыда айтқандай, шындыққа қосылған үстеме, өсірме ертегілік әсірелік болатынын және ескеру керек. Болмаса аңыз әңгіменің бәрі әрі тарихтағы адам жайынан, әрі негізі шындық арнасынан туып, адамның өзінің тұлғасындағы іс-әрекетке жалпы ұқсас екен деп, бұл ертегі емес десек қате болады. Ол сол жаңағы соңғы айтқан сипаттары бола тұра да ертегі. Көтеріліп айтылатын, қиял араласқан көркем әңгіме болғандықтан ертегі. Болмаса дәл адамның дәл өз басынан кешкен мен болғанды айтса, онда бұл әңгіменің аты тарих болар еді.

Аңызда, мысалы, тарихта болған Боран батыр, немесе Кенесарының баласы Сыдық жезтырнаққа кездеседі. Ерлік етеді, алысады, жеңеді. Жорығы, ерлігі Боран мен Сыдықтың өз қалыптары. Олар шынында батыр, ер болған адамдар. Міні, сол бейнесіне халық әңгімесі жезтырнақты әкеп қосып, солайша әңгімелеуі – өсіру. Шындық әңгімені қиял мен ертегі етіп аңызға айналдыруы.

Аңыз ертегіні қазақ халқы да және Одақтағы қазақ сияқты басқа халықтың бәрі де Ұлы Октябрь революциясынан кейін де көп туғызды. Кейде Ленин, кейде Чапаев сияқты халыққа даңқты, қадірлі болған адамдар туралы тарихтағы болмыстарынан басқа, тыңнан, қиял арқылы жаңа уақиға, көркем әңгімелер шығарып, ертегі аңыз айтып жүргені көп.

Міне, осындай жалпы ерекшеліктерін айта келіп, қазақтағы аңыз ертегінің кең көлеміне қарасақ, бұл түрдің аса бір көп бай әңгімелер екенін байқаймыз.

Қазақтың өз тарихында болған, ел ісіне еңбегі сіңген хандар арасынан Қасым хан, Алаша хан, Есім хан, Әз Жәнібек, Әз Тәуке, Абылай жайларынан айтылатын аңыздар бір алуан. Бұның көбі жиылып, хатқа түсіп, зерттеле өзі бір бөлек тарихтық аңыз болғандай.

Осы сияқты ел ерлері Сырым, Кене, Исатай, Наурызбайлар немесе Абылай серіктері Қабанбай, Ер Жәнібек, Бөгембай, Баян, Жәпектер жайындағы аңыздар да не алуан қызық көркем қысқа әңгімелер, халық әңгімелері боп келеді.

Арыда, ескіде болған көне дәуірлердің сүрлеуі сияқты боп сақталған бір топ аңыздар Шыңғыс хан, Жошы хан, Ақсақ Темір көреген жайларын баян етеді. Қазақтың

“қазақ” аталуы туралы, үш жүздің неден болғаны туралы айтылатын көмескі, бұлдыр аңыздар да көп.

Осы қатарға қосылатын, қазақ айтатын бір топ аңыз ертегі дін ертегісі боп келеді. Ислам дінімен шығыс елдерінің ішін аралап келген көп әңгімелер Сүлеймен пайғамбарды, Қыдырды, Дәуітті, Ескендер Зұлқарнайынды, Қарынбайды, Атымтай Жомартты аңыз етеді. Бұлардың жайларындағы әңгімелерді, негізі жақын шығыстан келгенмен, қазақ халқы өзінше шеберлеп, өңдеп, өз тұрмыс, санасына ыңғайлап, тыңнан әңгіме еткендей, өз тумасындай қып жіберген. Сондықтан қазақтағы барлық аңыз әңгімелер жиылып зерттелгенде, бұлар да қатар ескеріледі.

Жаңа замандарда туған аңыз ертегілерді айрықша жинап зерттегенде 1916 жылғы көтеріліспен байланысты, Аманкелді, Бекболаттай елдің өзінен шыққан ерлер аттарымен байланысты аңыз-ертегілер бір бөлек тексерілуі шарт. Әсіресе осыған жалғас Ұлы Октябрь революциясы жайында, Азамат соғысы турасында және Ленин атымен, Қызыл Армияның істерімен жалғас туған аңыз ертегілер ерекше орын алып, осылар сияқты Одақтың өзге елдерінің орталарында туған аңыз ертегілермен салыстыра тексерілуі шарт болады. Қазақтың ертегілі байлығын ғылым жолымен тереңдеп танып, толық қамти тексеру сол ұқсас әңгіме түрлерін салыстыра тексеруде болмақ.

Аңыз ертегілерін өзiргi тексеруде, жаңағы аталған көп түр, мұралары жиналып, жазылып болмағандықтан, бар аңыз ертегіні алмай, бірнеше нақтылы деректі, айқын үлкен аңыздарды ғана аламыз. Ол аңыздар қазақ халқының көне тарихымен көптен бірге жасап, үнемі ұмытылмай келген және өздерінің бір-бірінен алуаны, сыры бөлек әңгімелер. Бұл аңыздардың әдебиет тарихына, фольклорға көркем түр боп ертеден араласқандығынан жазбаға түсіп, неше алуан қымбат мағына-мазмұнымен, тіл өрнек, кестесімен, әңгімелену шеберлігімен, қоғамдық идеялық мүддесімен асыл қазына болған ерекшеліктері бар. Сондықтан осындай аңыздар көп әңгіме ететін бірнеше адамның жайлары жеке-жеке тексеріледі.

Қазақ халқының тарихымен қатар фольклоры сақтаған бұл адамдар бірнешеу. Олар: Қорқыт, Асанқайғы, Жиренше шешен, Алдаркөсе және жалпы шығыс елінің бәріне ортақ Қожанасыр.

Қорқыт

Қорқыт жайындағы аңыз ертегісінің бірнеше түрі бар. Соның барлығында Қорқыт өзіне тән бір кейіпте, бір зор мүдденің соңында болады. Ол арман-мүддесі – өлімге қарсы алысу, өлмеске бір шара іздеу. Қазақтағы аңыз ертегінің Қорқыт турасындағы негізгі тақырыбы осы.

Бірақ Қорқыт жайындағы әңгіме, аңыз тек қазақша ғана емес, өзге, қазақпен тектес елдердің көбінде бар. Қазіргі күнге шейін өз фольклорында Қорқыт атын сақтап келген елдер: қазақ, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт, азербайжан, османлы түріктері.

Азербайжан, османлы түріктері, башқұрттар оның жайында “Дәдә Қорқыт” деп мол әңгімелер айтады. “Китаби дәдә Қорқуд” деген атпен османлы түріктері, азербайжандар ұзақ-ұзақ дастандар, нақыл әңгімелер жинағын тізген. Бұл елдер өздерінің тоғызыншы, оныншы, он бірінші ғасырлардағы фольклор, әдебиет ескілігін осы Қорқыттан да бастайды.

Қорқытты түрікмен, өзбек “Қорқыт ата” деп әңгімелейді. Қарақалпақ, қазақ, қырғызда тек Қорқыт атымен жүреді. Ескі оғыз, сельжук түріктерінің аңызында суреттелген Дәдә Қорқыт қазақ аңызындағы Қорқыттан басқарақ бейнеде.

“Китаби дәдә Қорқуд” бойынша Қорқыт үлкен бір қарт, қария, ақылгөй, дана кісі боп, әр кезде жыр толғаумен үгіт-өсиет айтып отырады. Ол кітаптағы Қорқыт араласатын үлкен оқиғалы бір әңгіме “Бамсы Бәйректе” Орта Азия елдерінің батыр жыры – “Алпамысқа” ұқсаған мол сюжет бар. Қорқыт сол әңгіменің көп жерінде араласып отырады. Балаға ат қоюда, оған қалыңдық айттыруда жүріп әрекет етіп, ақыл-парасатымен көп жәрдем етеді. Әр кезде бұның айтқан болжауы дәл келіп отырады. Көп іс пен мінездер жөнінде терең, кемел толғау, сындар айтып қояды. Сол айтылған толғаулары көбінше өлең, жыр, көркем жыр болып, ел жадында қалып отырған. Өлең толғауларына қарағанда, Қорқыт қазақтың батырлар жырларында көп кездесіп отыратын Сыпыра жырау сияқты. Толғауды сол сыншы жырау айтатын кездерде айтып отырады, дегені де сондай болып келіп, айтқан ақылында ақау болмайды. Тек Сыпыра жыраудан айырмасы – бұл мінсіз дұрыс адам, жөні дұрыс, оң кейіпкердің

жәрдемшісі болып жүреді. Және үнемі хан қасында отырған Сыпыра жыраудай хан сарайының ғана ақылшысы емес, баласыз атаға, панасыз жасқа да аталық жәрдем, жақсылық етіп жүретін көмекші қария болады. Бұл соңғы кескін-бітім кейде қазақ аңызындағы Асанқайғыға ұқсаңқырап отырады.

Міне, Қорқытты дастан етіп сақтаған елдердің бір тобында оның бейнесі, оның жайындағы әңгіме өрісі осылай келеді.

Ал қазақтағы аңыз ертегілер бұл Қорқыттан басқа бейнені суреттейді. Бұндағы ең зор ерекшелігі, Қорқыт сөз атасы емес, күй атасы, жер үстіндегі адам баласы білген ән-күйдің өз атасы болады. Және бір зор, айқын тұрған ерекшелігі – өлімге қарсы алысуы. Бұл мұсылманшылық ұғымында құдай бұйрығына, тағдырға қарсы шыққан күпірлік есепті болғандықтан, шығыстағы көп әңгіме Қорқытты тек ақылғой, дана қарт қып әкетсе де, қазақ әңгіме-аңызы оның қасиет-ерекшелігін сол тағдырмен алысушы болуына саяды.

Қорқыт адамның тірлігі шақты болғанына наразы. Өлім деген обыр барына наразы. Өлімнен құтылам деп шарқ ұрады, шартарапты кезеді. Бірақ қай тарапқа барса да, алдынан азынап тұрған көр шығады. “Кімнің көрі?” деп сұраса: “бұл Қорқыттың көрі”, – деген жауап алады, дейді.

Осы әңгіменің өзін де халықтың жеңіл ғана, үстірт қана емес, мұндағы “көр” дегені дәл көрдің өзі емес, әрбір тозбақ, өлмектің бейнесі, елесі деп білу керек. Шартараптың бәрінде Қорқыт көрдің өзін көрмейді, жүгірген аң өлексесін, ұшқан құс жемтігін, құлаған ағаш, құраған шөп қалдығын көреді. Оларда да бір шақта өмір, тірлік болған, енді сол өмір бітіп, жоқтық жұтып бара жатқан халдерін көргенде, осы жайларды “көрге” санайды. Бұлар осылай өлді, сен де солай өлмексің, бітпексің деген елесті береді, ойды ойлатады.

Қорқыт әр заттың өлімінен өзінің ажалы мен көрін көргендей болады. “Қайда барса Қорқыттың көрі” дегеннің халық аузындағы мағынасы осы. Философиялық, поэзиялық зор мағына.

Өзі тынымсыз ойшыл, өзі өнерлі, дана Қорқыт содан кейін қалың оймен қатты толғанып жүріп, өзгеше бір өнер табады. Су үстіне кілем жайып, ағын сумен бірге өмір ағынындай жылжып ағып отырып, өзі жасаған бірінші кобызбен, жер үстіндегі ең тұңғыш күй аспабымен “күй”

атты сәнді сыр шертеді. Қазақ аңыз бойынша, жержиһан күй дегенді естімеген шақта, адам баласы ән-күй білмей тұрған шақта осы өнерді бірінші аспаптың қылына оралтып шығарған Қорқыт еді дейді. Сондықтан Қорқыт жер үстіндегі күй атасы болды дейді.

Осы Қорқыт осындай өнер туғызып, артына, адам нәсіліне соншалық асыл мұра тастап кеткендіктен өлмеді. Өлімге қарсы амал тапқан жан болды. Өйткені бұл аңыздың өмірлік, философиялық шын терең мағынасы – өзі өлсе де артына өлместік мұра қалдырған адам, өлмеген адам деп саналуға тиіс дейді.

Міне, Қорқыт жайындағы негізгі аңыз ертегінің мазмұны осылай. Екінші бір алуан аңыз ертегіде қазақ әңгімесі Қорқытты әзірейілге кездестіреді. Әзірейіл мұның жанын салып алатын сандық істеп әкелген. Қорқыт әзірейілмен жауаптасып тұрып, сандықтың ішіне әзірейілдің өзін алдап салады да, сандықты бекітіп, суға ағызып жібереді.

Әзірейіл көпке шейін судағы сандықтан шыға алмайды. Сол кезде көп уақыт ешкім өлмей, жанның бәрі аман жүретін біраз дәурен болады. Бірақ судағы сандықты бір балықшы шал аумен ұстап алып, аузын ашқанда, әзірейіл ішінен шығып, сол арада жаңағы шалдың өз жанын алыпты дейді. Бұл бір үлкен мысқыл, сыншы әңгіме.

Мұнда да аңыз етуші халықтың тілеуі мен достығы, жақсы бейілі дін жағында емес, Қорқыт жағында екендігі көрінеді. Қорқыт өзі бұл әңгімеде ойнақы, мысқылшыл, әзіл-айлашыл жан болып көрінеді. Жас, ойыншы, айлакер болып сезіледі. Жалпы қазақ әңгімесі Қорқытты қарт қып суреттейді. Алғашқы әңгімелердегі және мына әңгімедегі Қорқыт жалынды жас кескінінде болғандай. Бұлай болса, осы қазақ айтатын әңгімелер, жалпы Қорқыт жайындағы барлық әңгіме, аңыздардың ішінде қарт Қорқыт емес, жас Қорқытты айтқан ерекше бір бөлімдері болу керек. Өмірді сүюді соншалық оттай, жанды күйде суреттеу арқылы халық Қорқытты өмір, тірлік үшін алысушының ең зоры еткен.

Сол себепті кейін, ауруды бағып, өліммен алысқан бақсы атаулының барлығы Қорқыт күйін тартып, алысатын болған. Ол күй өмір тірлікті қорғау, арашалау күйі болғандықтан, бар бақсының сиыну күйі болды.

Дүниежүзінің фольклорында, әсіресе ескі мифтік, діндік ертегі аңыздарында осы Қорқыт сияқты өмір үшін өлімге қарсы алысқан бірнеше ұлы бейнелер бар. Бұлардың бәрі түбін ойлағанда құдай бұйрығымен, ажалмен ғана алысушы емес, сол алыс арқылы құдайдың өзімен де алысқандар деп саналады. Соның бірі грек мифінде – Прометей, осетин аңызында – Амран, үнді аңызында – Сидхарта болған болса, қазақ ескілігінде – Қорқыт болады. Және сол көп алысушылардың ішінде дегеніне жеткен, өлместің амалын, шарасын тапқан жанның бірі Қорқыт деп саналады.

Асанқайғы

Қорқыт сияқты, алуаны бөлек, ерекше бір аңыз ертегінің адамы – Асанқайғы. Бұл тарихта болған адам. Бірақ тірлік еткен заманы Жәнібек ханның тұсы дегені болмаса, дәлді кім еді, қай ортадан шығып еді, қандайлық еңбек, әрекет етіп, қандай өмір кешіп өтіп еді. Ол жайының ешқайсысынан дәл дерек жоқ. Тарихта болған адамдар ішінде өмір сорабы, іс-еңбегі халықтың нағыз ертегісі болып, тек сол қалыпта ғана ой-жадында сақталған адамның бірі – осы Асанқайғы.

Әрине, қазақ фольклорында әңгімелентін Қорқытпен салыстырғанда, Асанның тірлік еткен тарихтық заманы жалпы көлемде болса да айқынырақ, берірек, белгілірек сезіледі. Қорқыт туралы қазақ аңызы тарихтың дәуір заманның бірде-бір елесін, долбарын бермейді. Ол бір жоқ ескі заманнан қалған, арғы күннің алыс сарыны ғана сияқты.

Бұлай сезілуінің бір себебі, Қорқыт айтты деген сөздің сырлы, жырлы бірде-бір сөз үлгісі қалмағандығынан да болу керек.

Ал Асанқайғы өзінен қалған толғау жырлары, сын болжаулары, өсиет сәуегейліктері арқылы өзінің жайынан да, заман аңғарынан да бірталай көрініс-елес, білік-дерек береді.

Жекешеленген әдебиет тарихында Асанқайғы айтты деген толғаулары сол Асанның өз дәуірі мен тарих ескерткіші есебінде зерттелетін, тексерілетін болады.

Фольклор көлемінде біз Асан бейнесінің айналасына халық жиған аңыз-ертегіні тексереміз. Мұндағы Асан – ақын Асан, көркем сөз шығарушы Асан ғана емес, өзі халық шығарған көркем әңгіменің геройы боп кеткен Асан.

Тарихта болып, халық жадында іс-еңбегімен, өзгеше тұлғасымен сақталып қалған адамдардың көбі турасында дәлді тарих айтатын нақтылы деректерден басқа, солармен қатар өзі ауызша, өз үлгісі мен өз ұғынуын, өз бағасын беріп, тың шығармалар жасап, таратып, сақтап жүретіні мәлім. Бұл дүниежүзінің барлық фольклорына ортақ ерекшелік. Сондайлық халық шығармалары тарихта болған адам жайының көбінше қазір біз тексеріп отырған фольклор түрі – аңыз ертегілерді туғызады.

Дәл осы күнге шейін Асанқайғы жайында тарихтық дәлді білімнен көрі, біздің ел аңызынан естіген, білгеніміз, ұққан, қанғанымыз көп. Ол аңызда Асан кейде өз сөздерімен көрінсе, өз қалпын өзі ашып танытып отырса, соның үстіне, көбінше халықтың ол туралы шығарған көркем әңгімесі әсіресе мол болып, Асан басына көп өзгеше мінездер бітіреді, өзгеше бір ертегілік ұлы шалқар сапар шеккізеді. Тек қана халық мұңын арман етіп, алысты меңзеген алып ойдың иесі етеді. Бұның бәрі Асанның өмірбаяны емес, соның өмірі мен еңбегіндегі, өлең өсиетіндегі нәрлі, сырлы қасиеттерін алып, халық мүддесімен қабысқан қасиеттерін алып, соны халық аңызы ұлғайтып, өсіріп, даңқ етіп өкеткен.

Бұндай шығармалардағы Асан бейнесі – халықтың қиялы мен өнері туғызған, өзі бір әдебиеттік бейне.

Және бір айтатын айрықша жай: осылайша құрылған Асан турасындағы әңгімелер анық халықтыкі болғандықтан, оның үстіне ауызша айтылып жүргендіктен, бір дәуірде туып қана, сонымен қалыптанып толып, тоқтап қана қоймаған. Заманнан – заман, буыннан – буын, дәуірден – дәуір ауысып өзгерген сайын және айтушыдан айтушыға ауысып көше қыдырып, көше сақталып жүргендіктен, үнемі түлеп өсіп, өзгере ұлғайып, жаңғыра, молыға сақталып отырған.

Әсіресе Асандай халық мұңын жоқтаған, халықтың күнделік табиғаттық, шаруашылық, күнделік болмысымен байланысты мұң-мүддені айтып толғаған кісі жайындағы аңыз әңгіме бір қалыпты боп айтылып, сол түрінде бұлжымай, өзгермей тұру мүмкін емес. Ендеше, Асан жайындағы аңыз ертегілер ерте күннен бастап бергі замандарға шейін халықтың үнемі қоспа қосып, түрлеп әсірелеп келген шығармалары болады. Әсіресе осы күнгі қазақ мекен етіп

отырған жер-сулар, қоныс-қыстаулар жайындағы “Асан айтты” деген сын-сәуегейлік, барлау-болжау сөздердің көпшілігі сол жерлерге бертінде келіп қоныстанған елдердің, өз жерінің сырын, жайын түсініп, танып болған соң, көп тәжірибе жылдарынан соң Асан атынан қосқан өз шығармалары, өз сындары болады. Асан жайындағы халық аңызы әр дәуір, әр буын тұсында түлеп өсіп отырды дегеннің мәнісі, дәлелі осы.

Асан жайындағы аңыз ертегінің ең мағыналы көріктісі, ең терең қызықтысы, халық үшін қызықтысы – оның малға мекен, елге ырыс жер іздеуінде. Жер іздеуден бұрын желмаяға мініп, қазақ жайлап отырған орын, өрістің бәрін шарлап тыным таппай, шарқ ұрып кезеді. Көрген қоныс мекеннің біріне қанағат қылмайды. Арманды бір жер барын сезеді. Оның аты қиял мекенінің аты болмақ – “Жерұйық” деп ат қояды. Сонда жетсе ғана, соны мекен етсе ғана халқы қарық болмақ. Игілік, ырыс атаулының жанды көрінісі, белгісі боп “қой үстіне бозторғай жұмыртқалатпақ”. Бұнда малға, шаруаға да құт-береке бар, адамға да бақ-мереке, тату тыныштық, шат-шадымен тірлік бар. Міне, осындай жерді өзі үшін емес, елі, жұрты үшін іздеген Асан – ел қамқоры.

Ол бұны іздеуді өздігінен таппайды. Елдің сол күнгі шаруашылық, қоғамдық тірлігіндегі болмысына, күй кескініне қарап, қанағат етпей, торығып барып іздейді. Шаруашылық болмысына да, қоғамдық құрылысына да ырза емес. Және қалың ел қандай ырза емес болса, бұл да соншалық ырза емес.

Осы ырза еместік жаңа дүние, жаңаша бір бөгде, өзгеше болашақты, бақ қиялды тілетеді. Тілеп, аңсап, іздеуге талпынтады.

Сол қиял мекенінің аты – “Жер үйек”, кейде “Жиделі байсын”. Бұл екі орынның екеуін де Асан өз тірлігінде таппайды. Үйткені ол өзі келмейді, оны халық өзі қалың бейнетпен таппақ керек. Ер еңбегін кешіп, өз талабымен, ұзақ қысталаң сыннан соң жетпекке керек.

Ер жардан түңілгендей боп, мал төлден тыйылып, шексіз сапарға жылдар бойы әзірленіп, төзу керек. Сондай қиын қымбат кешуден өтіп барып, ел сол еңбегі үшін үнемі жидесі бітпейтін жағалай жасыл дәулет, бақ мекеніне жетпек.

Бұндай қиял мекенін бір қазақ емес, өз ертегілерінде көп ел тудырған. “Суы – сүт, жағасы – балқаймақ” өзен мекенді орыс аңызы да көп айтқан.

Бірақ, Асанның елі сияқты, барлық ел ол қиял мекеніне ол аңыздарда жетпей қала береді.

Асан да жетпейді, өйткені ол сол заманда, сол қоғамдық құрылыстар шағында, ол өнеркәсіп тұсында, жоқ-жітік күйде, ол тарихта боларлық дүние, боларлық жаратылыс емес еді. Бұндай қиялдардан таптық, қоғамдық қиял етіп кім ойлайды? Тұрмысында жарық сәуле көрмей, қысымда, қанау, зорлықта, жоқшылық күйзелісте тұрған қалың бұқара, қалың бейнет елі көксейді. Сол көксеуінің түбінде үлкен елдік сенім бар. Әйтеуір бір заманда бір жағдай, бір мекенде жақсылық, бақ, ырыс келеді. Көп ырысы боп келеді деген зор үмітшіл сенім бар. Ол халықтың бала шағында көрген ғажайып сұлу түсіндей, тәтті бір ынтығының, арманының сағымды көркем бейнесі.

Соны Асандай ел мұңын жоқтатқан асыл қасиет иесі геройына өзі көргендей, өзі білгендей етіп әдейі көксетеді. Ол күнінде жоқ жақсылығын сол Асанға жоқтатып, ел өзі бірге жоқтап, игілікті болашағынан тосады.

Халықтың үлкен аңызындағы анық жұрт өкілі, жұрт жоқшысы болған Асан тұлғасы осындай. Ол ел мұңы мен арманынан басқа ой ойламаған. Ал елі-жұрты жақсылыққа жете алмай, жүдеу, жадау күйде тұр. Арылмас ауырлық пен шер мен мұңда тұр. Сондықтан ел досы, ел мұңдасы Асан да күйзелмеске, күңіренбеске шара жоқ, оның аты “Қайғы” болып өзгеретіні сол. Асан қайғысы – ел қайғысы болады. Осылай болғандықтан Асанға ел аңызы жекеше, өзіндік тірлік бермегендей болады. Онда қатын-бала, жан-мал, әке-бауыр, аға-дос дегендер аталмайды, ескерілмейді. Солай болуға да керек. Өйткені Асан үшін бала, бауыр, жақын дос баршасы бұнымен мұңын қосқан қалың елі болып кеткен. Сондықтан тіпті оның туысы, балалық, жастығы деген шақтары да әңгіме етілмейді. Тек қайғылы, қамқор тынымсыз қарт, ұлы азамат Асанды ғана білеміз.

Міне, қазақтың зор мағыналы, терең сырлы, көркем аңызының бас геройы Асан жайындағы әңгімелердің осындай мән-жөні бар.

Алдаркөсе

Алдаркөсе жайындағы қазақ айтатын аңыз ертегілер де көпке мәлім, көп қызықтаған, алыс заманнан келе жатқан әңгімелер. Асанқайғы мен Қорқыт жайындағы аңыздардан бұның тегі, түрі, мазмұн-мағынасы мүлде бөлек, өзінше көп тапқырлық ерекшелігі бар күлдіргі аңыздар.

Алдаркөсе жайындағы аңыз жалғыз қазақта емес, сыбайлас, туыстас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен елдерінде де бар. Онда да Алдар бір пішінді күлдіргі алдағыш, мазақшы болып көрінеді.

Өзбектегі халық аңызы Алдардың тірлік еткен заманын да айтады. “Жәнібек, қалмақ заманында” болған дейді. Әңгіме Алдардың өзәзілді алдауынан басталады. Бар шайтан Алдардың үстінен шағым етіп, “Шор” көлінде жатқан өзәзілге келеді. Өзәзіл аунап түсіп Шәйхі суретіне түсіп, Алдарға келеді. Алдар бұның кім екенін біліп алдасайық дейді де, тек менің “алдар қалтам” үйде қапты, соны алып келіп алдасайын, сен мына бұзылған қораны көтеріп тоса тұр деп, кетіп қалады. Қайтып оралмайды. Өзәзілге қораны көтертіп, алдап кетеді.

Содан базарға апарып, алтын ділдө саңғитын есегім бар деп, қырық бәйбатшаға есекті алдап сатады. Артынан ханға шағым болғанда, хан Алдарды іздетіп қуғын жасатады. Елі, жері кім дескенде, өзбек, қазақ елінен адам дейді. Хан қуғыншылары Үргеніш шөлінде рамадан елінде мекен еткен Алдардың үйін табады. Өзін ұстай алмай, қызын әкетпек болады. Алдар қызының орнына қыз болып бүркеніп өзі кетеді. Хан сарайында хан қызы бастатқан көп қыздың арасына түседі. Оларға еркек болуды тілейік деп көп тілек еткізіп, жалғыз өзі ғана тілек дұғасының молдығынан еркек боп шыққан болады.

Кейін осы қызын екінші ханның баласы айттыра келеді. Бірақ сарайдағы бар қыз масқара боп, көбіне іш бітіп, қыз тұлғасынан айрылып қалған. Хан бұйрығы бойынша сол қыздар тобының ішіндегі бейнесі ықшам жалғыз Алдарды хан баласына қалыңдық қып ұзатады. Онда ханзаданың қарындасын, шешесін мазақ етіп кетеді. Алдар ісі өзбек аңызында осылайша желісі тұтас, ұзақ әңгіме боп келеді. Бұнда Алдардың өлімі де айтылады. Бір адам Алдардың

кескінін, көселігін мазақ етіп қатты мысқыл сөз айтады. Соған жауап таба алмаған Алдар жарылып өліпті дейді.

Бұл әңгімелерде қазақ ортасында айтылатын уақиғаның бірталайы бар. Бұларға қосымша Алдар жөнінде қазақ айтатын күлдіргі аңыздың үлкені – “Шықбермес Шығайбайды алдау”. Ол қоғамдық мәні зор әңгіме болғандықтан, барлық Алдар күлкісінің халықтық мазмұн-мүддесін танытады.

Осылайша Орта Азия елдерінің көпшілігінде айтылатын Алдаркөсе аңыз ертегілері ескі замандағы қоғамдық мінез, қатынастарды мазақ ететін, көпке қызықты, мысқыл күлкі болып шығады. Әрбір әңгіме ажуа түрінде айтылады.

Кейбір қоғамдық жай-күйлерді, сорақы мінез-құлықтарды көп шақта халық аңызы күлкісіз, салқын жүзбен, жиренумен, ашумен айтатын болса, сонымен қатар көп жерде осы Алдаркөсе әңгімелері сияқты сынағыш, шанышпа, мазақ еткіш сөздермен айтатыны бар.

Халық өте сүйген өнерінің бір түрі – осындай күлкі әңгімелер. Бұлардың шеберлік, өткірлік, тапқырлық күйлеріне қарап, сол әңгімелерді шығарған ортаның талантын, өнерпаздығын тануға, бағалауға болады. Алдаркөсе әңгімесімен қатар, осындай тапқырлық, жүйріктік, шапшандыққа құрылған күлкі мысал әңгімелер өте көп. Соның барлығы ел іші әр заманда да жаппай әңгіме қылатын, көпшілік ортасында ешуақытта ескірмей, көп-көп заман бойында ұмытылмайтын, жойылмайтын әңгіме болып келген.

Алдаркөсе әңгімесінің жеке-дара, өз басына келсек, ең алдымен, мұның әуелгі туған заманын дәлелдеп айтуға болмайды. Пәлен ғасырда, пәлендей қоғам ішінде туды деп, бір дәуірді бойлап айту қиын.

Алдаркөсенің өз туысы, өмірбаяны туралы да ешбір мөлшер, дерек жоқ. Өйткені революцияға дейінгі тапқа бөлінген рушылдық-феодалдық қоғамды алсақ, соның қай дәуірі, қай кезі болсын, барлығына да Алдаркөсе әңгімелері, оқиға тақырыптар қона кетеді. Алдаркөсе әңгімелерінің шындығын сол заманның қайсысынан да болса табамыз.

Ел қиялы Алдаркөсенің басына сансыз көп, шексіз кең оқиға, әңгімелердің бәрін жамай, құрай берген. Алдаркөсенің аты сондықтан да жеке-дара ат емес, мысал сөз түрінде жаппай ат болып кеткен.

Осы күнге шейін, ескілік қалдығы болған сараңдық, комағайлық сияқты мінезді ажуалаған өткір қулық, мысқыл болса, соны Алдаркөсенің ісі сияқты дейміз.

Алдаркөсе әңгімелерінің бір зор ерекшелігі осы. Мұның алғашқы, ерте кезде шыққан бір топ әңгімесін сүйіп, көп қолданып кеткен ел бері келген сайын, сол алғашқыға тың әңгімелер қоса берген. Сонымен қатар, жалпы ауызда жүретін әңгімелердің қалпы бойынша, бұның ең алғашқы әңгімелерінен ұмытылып, жоғалып қалғандары да болған. Бүгінгі бізге жеткен әңгімелер де ел аузындағы қыдырып жүріп келген әңгіменің бәрі емес. Бұл бергі айтушының құлағына тиген үзінділер ғана.

Алдаркөсе әңгімелерінің негізгі тақырып, мазмұнын алсақ, бұл – көпшілік бұқара, қалың еңбекші ел санасынан туған шығармалар. Сол көпшіліктің бір уақыт сараң, жеміт, сасық байға арналған таптық, қоғамдық мысқылын білдіріп, Алдардың Шықбермес Шығайбайды алдап, мазақ еткенін көрсетеді. Алдар жайындағы өте өткір, күлдіргі, шебер әңгіменің бірі осы. Мұнда көпшілік бұқара дүниеқоңыз, шірік, арам қолды байдың сұм құлқынын өлтіре мазақ етеді. Тағы бір ауық ой-санасы ашық, сыншы көпшілік Алдаркөсе арқылы діннің қараңғы нанымдарына да шабуыл жасайды. Алдардың шайтанды алдауы да өте мағыналы әңгіме. Дүниенің жаралуы турасындағы фанатик молдалардың ертегілерінің бәріне елдің сау ақылы иланбай күлкі етіп, ажуа қылғаны көрініп тұр. Және шайтанды жан иесінің ең қуы етіп, адам ақылын оның қасында әлсіз етіп, бір қараңғы бұлдырға таза ақылды тұсап берем деген талаптың бәріне де көпшілік түсінігі қарсы. Сондықтан Алдаркөсе шайтанды өзінің өткір, тапқыр ақылы бойынша өз мінездерін өздеріне істеп алып та, шалып та жығады.

Осымен қатар өткір, алғыр, шапшаң ақылды бағалайтын ел неше алуан аңқаулық, аңғырттықты да мазақ етеді. Қомағай, ел жегіш, тегіннен пұл жинағыш саудагерді бір кезде аңқау етіп көрсетіп, оның өгіздерін Алдарға алғызады. Немесе бақсы, балгер, дию, пері деген сияқтыны шығарып, ел ақылын тұсап, надандық, қараңғылық қалпын молайтқан наныммен алысып, мыстан кемпірді қор етеді. Сонымен жұртты алдаймын дегендердің өзін алдап, жер ғып кетеді. Осымен қатар, әрине, Алдар әңгімесіндей көпті мәз қылған,

дүйімге жаққан, ауызда жүрген әңгімені бұқараға жау тап та пайдаланғысы келген. Сондықтан бұқараның оларға қарсы құралын ол таптың бұған қарсы қайта құрал еткісі келген талабы да болады. Сондаймен Алдар әңгімесінің кей жерін өзгертіп, мысалы, өгізінен айырылушы саудагер бай емес, диқан етіп көрсететіні бар. Осы сияқты аңқаулықты, бос нанғыштықты қалжың ететін ел сынын қазақтың кедейіне, “Таз қойшыға” арналған ажуа есебінде ғып жіберген жерлері де бар.

Бірақ мұндағы, Алдар әңгімесінің негізіне, бағытына, қоғамдық мазмұнына қарағанда, әдейі бұрып айтқан жамау сияқтанып тұрады.

Оны ауызша әдебиеттің барлығына еріксіз кіре жүретін, бөтен тап қоспасы деп түсіну керек. Ал одан басқа мазмұн-мағынасын алған Алдаркөсе әңгімелері – нағыз сыншы, шебер күлкіге ұста қалың қара бұқара туындысы болады.

Алдаркөсе күлкісінің түр, құрылысындағы өзгешеліктеріне қарасақ, ең әуелі күлкі, қызық өрескел жай адамның атында тұр. Су жұқпас Көседен шыққан мысқылшы, нысаналы, туысы бөлек, тұлғасы басқа адам болып келеді. Алдар деген аты да әйгілі. Ол жасырынбай, шынын жарыққа салып, “мен мазақ етем, мен ажуалаймын” деп тұрған ашық жағы. Қайда ку мен сұм, қайда құнсыз, топас келеңсіздер болса, соның бәрін де жығам, жеңем деп ізденіп шығады.

Халық әңгімесі бұған кездестірген бөгет қарсылықты да ойда жоқ қиыннан, қиысыздан құрайды.

Алдарға сараңның бермесін алғызады. Алдампаздың ең зоры — шайтанның өзі ұттырады. Елді, жұртты жебей са-уып, алдап жүрген саудагерді тонатады. Сыр, сиқыры бар “көріпкел” бақсыны мазақ еткізеді. Соның бәрінің қатарында кәрі күшті, кегі қатал, ажалдай болып тұрған хан сарайын масқара еткізеді. Бұның бәрі да қиыннан туған бөгетті жеңген тартыс күлкісі.

Оңайдан туған арзан күлкі емес, аса мазмұнды күлкі. Алдар әңгімелерінде күлкі-мысқыл қоғам құрылысының, қоғам тартысының құралы болғандықтан осылай. Және бұл құрал, бұл күлкі — өлмес елдің өшпес күші. Сондықтан ол үнемі жаңғырып, өсіп, көбейіп отырады. Сол себепті де қазақ аңызы Алдарды өлді деп айтпайды. Алдар аты — күлкі аты, күлкіге өлім жоқ. Ендеше, сол күлкі өшпейтіндей Алдар

да өлмес жан бейнесінде әңгімеленуі шарт. Қазақ аңызында Алдардың туысы айтылмаса, өлімінің де айтылмайтын мәні осыдан.

Жи́ренше

Ескі фольклор ішінде Алдаркөсе әңгімелеріне ұқсайтын шығармалардың бірі – Жи́ренше әңгімелері. Мұның да дәлді қай заманда туғаны мәлім емес. Бұнда да Алдар әңгімесі сияқты алғашқы шыққан түріне кейіннен қосылған қоспа, жамау көп.

Жи́ренше әңгімесі де халық аузында көп айтылатын, көпшілікке өте мәлім әңгіме. Жи́реншенің аты да, Алдардың аты сияқты, жаппай атау болып кеткен. Алдарға мұны ұқсататын тағы бір ерекшелігі – бұның жайы да қара сөзбен айтылатын қысқа-қысқа жеке әңгіме болып құрылады. Бұнда да әрбір Жи́ренше айтты деген сөз Алдар сөздері сияқты шешен, өткір тапқыр сөз боп шығады.

Жалғыз-ақ Жи́ренше әңгімелерінің Алдардан бөлек бір ерекшелігі: бұған бұқара ортасынан шыққан әңгімелерден басқа, үстем тап санасынан ауысқан жамаулар көбірек.

Жалпы алғанда, Жи́ренше әңгімесінің көпшілігі де бұқара санасынан туған, мұндағы негізгі әңгімелердің мазмұны сол бұқараның шешендік, шапшаңдық, тапқырлықты қоғамдық, таптық құрал етіп пайдаланғаны көрінеді.

Сонда, көп жерлерде кедей, әлсіз Жи́ренше үстем таптың өкілі болған ханнан зорлық, қорлық көрмеу үшін алысады.

Ел әңгімесі Жи́реншені бір арам, зорлықшы ханның қасына жолдас етіп береді. Хан мұның әйеліне қызығып, көзін жоймақ болып, басына қастық етумен болады. Жай адамның қолынан келмейтін істермен сынап, үнемі оның аяғы тайғанын аңдып отырады. Жи́ренше сол хан зорлығының бәрінен өзінің ақылы, айласы, шеберлігі арқылы зорға құтылып отырады.

Жи́ренше әңгімесінде таптық, қоғамдық қатынастар, таптық белгілер көрінеді дедік.

Бұның дәлелі қайсы?

Дәлелі: барлық Жи́ренше жайындағы әңгімелердің мазмұн, тақырыбынан көрінеді.

Ел әңгімесі осындай тапқыр, жүйрік Жиреншені ешбір ханға да, хан сияқты бөтенге де жеңгізбей қояды. Жалғыз-ақ женетін әйелі Қарашаш болады. Әңгіме Жиреншеге әдейі көңілдегідей мінсіз, жақсы жар етіп береді. Сол себепті Қарашаш бай еді, хан еді деп бөтенге қызықпайды. Ақылы, қасиеті артық Жиреншеге берік дос боп қалады. Кедейлігін де елемейді. Ханның бұны аламын деген талабынан Жиренше өмір бойы құтыла алмай қойғанда, өз басын өзі құтқарып, Жиреншенің қасында қалу жолын да Қарашаштың өзі табады. Қарашашты ханға аудырмай, ұдайы Жиреншенің басына берік етіп, қасында қалдыру, елдің Жиреншені сонауғұрлым артық сүйгендігін білдіреді.

Жиренше әңгімесінің негізгі тақырыптары, мазмұны осындай.

Қожанасыр

Көп замандардан бері қарай қазақ фольклорының бір бұйымы боп кеткен әңгіме аңыз – Қожанасыр әңгімелері. Қожанасырдың өз басы қазақ емес. Және әңгімелері де әуелде қазақ ортасында туған әңгіме емес. Мұның жайындағы әңгімелерді алсақ, барлығының ішінде кездесетін базар, қазы (билік айтушы әкім), шәкірт сияқты белгілердің барлығы, ол әңгімелерді шығарған жағдай қазақ елінің бұрынғы ескілікті жағдайынан басқарақ екенін көрсетеді. Әңгіме көбінесе Қожанасырдың шаһарда тұратындығын айта отырады. Өзінің кейде шәкірттері де бар болып шығады. Осының барлығына қарағанда, Қожанасыр әңгімесін қазақ топырағында туып, тараған әңгіме деп ешкім де айта алмайды. Мұны тудырған жағдай шығыс елдерінің, отырықшы, қалалы елдердің сауда-кәсіпті жағдайы болады. Сондай ортада туып, содан бұрынғы мұсылман діні атынан тараған діни ертегі, қыса, әңгімелер сияқтанып, ислам дінін тұтқан шығыс елінің бәріне жайылған. Ол жағынан қарағанда, Қожанасыр әңгімесі көршілес өзбектен ауысып келген “қыдырынды” әңгіме. Тегінде, көп елдің тұтынып жүрген фольклор белгілерін алсақ, сол мол қордың, бір жағынан, сол елдің өз топырағында туып-өскен белгілермен қатар, көрші елден, өзге жұрттан ауысып келген талай белгілер де өзінікіндей боп, қосарлана жүретіні болады. Ондай белгілердің кейбірі екі-үш ел емес, тіпті талай-талай

елге жайылып, қыдырыстап кететіні болады. Сондай бірден бірге ауысып, көп елге жайылып, әлденеше елдің ортақ қоры сияқты боп кеткен фольклор туындыларын көп елге ортақ әңгімелер дейді.

Шығыс елдерінде Қожанасыр әңгімесінің жайы сондай. Бұл әңгімелер парсы, ауған, өзбек, татар, тәжік, қырғыз, қазақ, түрік – бәрінде де бар.

Қожанасыр әңгімесін айтушы елдер оның жайындағы естіген сөздерін ғана айтумен қанағат қылмай, әр кезде қазақтағы Алдаркөсе, Жиренше сияқты өз тұстарынан қосымша, үстеме әңгімелерді де жамап, молайтып айта берген.

Сонымен, Қожанасыр жайындағы әңгімелердің ұшы-қиыры жоқ. Күлдіргі – анекдот әңгіменің бәрінің жиылатын жерінің осы бір Қожанасыр аты болып кетуі даусыз.

Бұған әрбір ел әр ерекшелігін білдіргендей жаңалықты бір қосса, әрбір орта және өз әлемдерін көп таққан. Сондай көп жамау-құраудың себебінен бертін келе Қожанасыр әңгімесін шығарушы орта қандай екенін табу аса қиын боп шығады. Ол сол жаңағыдай жамау, үстеулердің аса көп болып, негізгі әңгіме пішінінің көмескі боп кеткендігінен.

Бірақ жалпы құрылыс, мазмұн жақтарын алғанда, Қожанасыр әңгімелері бір алуан күлдіргі, мысқыл ретінде туған әңгімелер болады. Бұның күлкісі – өзінше бір ерекше күлкі. Бірақ бұл сыртқы пішіні. Ал ішін, түбін байқай келсең, ол аңқаулықтың астары үнемі ащы мазақ, шебер қулық боп шығады. Күлкісі әрдайым күтпеген жерден бүрк етіп шыққан оқыс күлкі болады.

Әншейінде қабыспайтын ерсі жайларды, бір-біріне қайшы күйлерін алып, соларды оқыс араластырып отыру арқылы күлкі шығарады. Шынында аңқаулық, нанғыштық ешуақытта қулықпен жанаспайтын мінез сияқты. Қожанасыр көп әңгімесінде әрі аңқау, әрі қумын дегеннің бәрінің алдын орайтын барып тұрған қу да боп шығады.

Осындай күлкіні бір қолданса, Қожанасыр әңгімесінің кейбір таза аңқаулықтың өзінің де ең бір адам иланғысыз түрін алып, сонымен де күлдіретіні болады (базардан май сатып алу әңгімесі).

Осындай боп белгіленген күлкілерді заң етіп алады да, Қожанасыр әңгімесі талайды мазақ етеді. Парақор қазы, комағай саудагер, тентек ұры, әзілқой шәкірттер, өз қатыны, жазықсыз бөгде адам болсын, барлығына да күлкісін жұмсай

береді. Айтылған көп заман, көп орта, көп қоғамның тегіс қолданып, тегіс құрал етуінен солай болған.

Күй аңызы

Күй аңызы – тегіс ескеріліп, ерекше жиналып зерттелмеген түрдің бірі. Бірақ қазақ халқының музыкалық фольклорын біліп, аңғарған адамның барлығына сыбызғы, қобыз, домбыра баян ететін көп күйлермен қатар, сол күйлердің ауызша айтылатын көркем шебер әңгімесі болатыны мәлім. Күйші атаулы қай күнде болса да өзінің сезімді, саналы, мәнді күйін тартпас бұрын, тыңдаушы жұртқа осы тудырған себеп не еді, соны айтады. Білсе, ең әуелі күйді шығарған күйшіні айтады. Оның өмірі, өмірінде осы күйді тудырған кез-кезеңі, не қуаныш-шаттықтай, не күйініш-зардай, не бір егес серпіндей, өкініш-армандай, әлде бір ер-азаматты күйзелткен ел әбігеріндей, жұрт жарасы, ер қазасы, шабыс әлек, айыру шер, ел шері сияқты толып жатқан, ой салған сылтау-себептердің қайсысы екенін айтады.

Бірталай күй арнаулы күй шығарушының атын сақтап қалса, көпшілік күй, жалпы фольклор шығармасының көбіне жайылған хал бойынша, аты сақталмаған, атсыз күйшілер мұрасы боп та жүреді. Бірақ бұл ретте де күй әңгімесі айтылмай қалмайды. Ал қазақ халқының музыка қорында “күй” деген терең сырлы, шебер көркем шығарманың аса көп екенін білеміз.

Қазақ музыкасын жиып, зерттеушілер бұл күнге шейін халық өнерінің бұл түрін жиып, жарыққа салып, бағалы орын әперуде көп еңбек етсе де, әлі күнге халықты бар мол қазынаның бәрін жиып-баурап алған жоқ.

Ауызша фольклор, сөз өнерінің бар мұрасы түгел жиылып хатқа түспегендей, музыка зерттеушілердің де не зерттегіштік мүмкіндігі жетіспей, не халықта бар қазыналар туралы білігі жетпей, не тіпті кейде мүмкіншілік пен білігі болса да, бағалы мұраларға орынды бағасын берелік ықылас, пейіл жетпей, ыңғай, ынтасы болмай жүргендіктен, күй қазына, кең қазына жете жиылмай, танылмай жүр.

Күйді жиюшылардың тағы бір алуан солақайлығы – көбінше фольклордағы күйдің өзін ғана жазып, сонымен ілес айтылатын әңгіме-аңызды қоса жазбайтыны бар. Осындай себебінен қазір қағазға түскен күйдің көбі қалың

қазақ елінің бір ғана бөлімі Батыс Қазақстан күйлері болса, соның өзінің де ауызша сырлы сөз, шебер көркем әңгіме түріндегі екінші бөлімі түгел еленіп, ескерілген жоқ.

Күй аңызының көп екенін ел біледі, бірақ кітап, баспа білмейді. Зерттеушілердің зерттегіштік еңбегі білмейді.

Егер сол орасан олқылықтар толып, күйлердің көрікті аңыздары, тілдегі баяндауыш әңгімелері жазылса, онда қазақ халқының музыка фольклорына әдемі айшық-нақыс қосылумен, мағыналы мазмұн анықталып жалғасумен қатар, ауызша фольклор да өзінің бір қысқа түрдегі көркем әңгіме новеллаларын да көп байытқан болар еді.

Ол кезде, қазіргі салқылық, бейілсіздік, бағалай білмеу арқылы ұмытылып, жоғалып, өшіп бара жатқан көп-көп ескі күйлердің қызық терең сырлы, мол мағыналы аңыздары да мәдениет мұрасы боп, жөнін тауып, жолы ашылар еді.

Барлық Орталық, Шығыс Қазақстан, Алтай, Алатау, Сыр аясындағы қалың қазақ елі тартқан сыбызғыдағы салқын саз, қобыздағы қоңыр күйі, домбыраның да екі ішекті ғана емес, әдейі күйге арналған үш ішекті тіліне оралған көп күйлердің ескі, жаңасы тегіс тарих үшін тірлік табуға тиіс.

Сол өлкелерді мекен еткен ел ортасында ертелі-кеш тұған күйлердің нелер үлкен мазмұнды, кең толғаулы болғандары бар. Әсіресе тарихтық зор бағасы бар көне күйлердің талай толқын алыс-тартыстардың ескерткіші есепті болғандары бар.

Орталық Қазақстанда бұрын “Ноғайлы-қазақ айырылған күй” дейтін, “Қорқыт күйі” дейтін күйлер тартылған. Адай туы астында ел тәуелсіздігі үшін шеру тартып, жорыққа шыққан елдің “Ала байрақ” атты жортуыл – марш күйі болған.

Сыбызғымен күй сыздырған Саймақтай, қобызбен күй тамызған Тәтіқарадай, домбыраға тіл бітірген Алшағырдай, Тәттімбеттей ірі дәулескер күйшілердің де аты көп.

Ескідегі көпке мәлім “Ақсақ құланнан” басқа “Нар идірген”, “Азамат қожа”, “Балбырауын”, “Бес төре”, “Бұлан жігіт”, “Алшағырдың ащы күйі”, “Тепенкөк”, “Қос қыздың жылағаны”, “Бозторғай”, “Бозайғыр” сияқты немесе “Қара атты мен торы атты” сияқты күлдіргі күйлер, “Қара жорға” сияқты би күйлер, тағы талай толып жатқан күйлердің аты қалып, жазылмай жоғалып бара жатқаны бар. Осы күйлердің көбінде тек өздеріне ғана тән нақтылы сұлу әңгіме аңыздар болған.

Қазірде көп жазылған Батыс Қазақстан күйлерінің жөнінде де ескерілмей келген кемшіндік бар.

Жазылған күйдің көбі беріде болған күйші-композитор Дәулеткерей, Құрманғазылар атымен ғана байланыстылары терілген. Олардан бұрын, ескі замандарда туған батыс күйлері аз ескерілген. “Абыл” күйі сияқты ескілікті заманның мінез қалпын, тартыс салтын, ерекше көрінісін танытқандай мазмұны қызық, аңызы көркем, түйіні қиын көп күй батыста, күй кені болған батыста әсіресе мол болса керек еді. Сол сияқты ел дәстүрін, ескі жақсы күйшіге шарт болған күйшілік жораны жақсы біліп, терең сезініп ұғынғандықтан, қазақ күйлерінің зор талантты атасы Құрманғазы өзінің бар күйін шығарумен қатар, соның бәрін тудырған себеп халді де, сезім сырды да бірге аңыз әңгіме етіп айтып кеткен. Ол да күй шығарумен бірге, өзі шығарған көркем өнердің бір егіз үлгісі, өрнегі еді.

Міне, күй аңызы деген әңгімелер осы үлгімен бұрын барлық күй шығарушы өнерпаздардың көбінше өздері шығаратын әңгімелер болған.

Жалпы күй аңызына тән бір ерекшелік – бұл үлгідегі әңгімелер сезімді, сыршыл келеді. Және сол мазмұнына сай қысқа, шебер, дәмді, қызық әңгіме боп келеді. Қазақтағы ауызша айтылған, көркем қара сөз түріндегі, әсем құрылысы бар әңгімелердің ішінде бұл аңыздар – анық, жазба әдебиеттегі қысқа новеллаға ұқсайтын үлгілер.

Айтылыс тілінде, сөз көркінде кей кезде өлең мұң, “ақсақ құлан жосыған, баласы өлген осы хан” деген сияқты жыр араласып кетіп отырады. Немесе Асанқайғы күйінде “құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтіп күн көрер; аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтіп күн көрер” деген сияқты сыр толғау араласып отырады. Күлкі күйде қара атты мен торы аттыны шақырып-шақырып келтіре алмаған қатын болып күйші “келмесең қой, адыра қал, торы атты-ау” деп бітіреді.

Жалпы алдын ала айтылатын аңыздан бөлек жаңағыдай өлең сөйлемдер күйдің тартылу үстіне араласа қосылып отырады. Бұл – бұрынғы ескі түрдегі синкретизм (бар өнердің бірігіп топталып жүретін) белгісін білдіретін, соның қалдығын сездіретін, күй аңызында қалған ескі өрнек. Күй аңызының түр ерекшелігіне тән бұл да бір айшық нақысы есепті болады.

**Ғылыми
түсініктемелер**

“Ыбырай Алтынсарыұлы (1841–1889 жыл – 48 жас)”

Мақала алғаш рет “Шолпан” журналының 1923 жылғы № 6–7–8-сандарының 173–196-беттерінде Ташкент қаласында жарық көрді.

Араб әрпінде жазылып (1923 ж., 12 сәуір), соңына автордың “М” деген бүркеншік аты көрсетілген мақаланы Зияда Ижанов кирилл әрпіне түсіріп, “Таңшолпан” журналында (2003. № 5. 152–166-бб.) жариялады.

Қазақстан оқу комиссариаты бекіткен орта және орталау мектептің 6-сыныбына арналған “Әдебиет хрестоматиясы” оқулығының (екінші басылымы, “Қазақстан мемлекеттік баспасы”, 1938) жаңадан қосылған материалдарының ішінде М. Әуезовтің осы мақаласымен бірге Ыбырай Алтынсарыұлының “Кел, балалар, оқылық!”, “Жаз” өлеңдері берілген.

Мұхаң қырқыншы, елуінші жылдардың соңғы ширегінде “Қазақ әдебиеті тарихының” жазылуына жетекшілік етумен қатар, авторларының бірі ретінде Ыбырай Алтынсарин өмірінен материал дайындаған. Екі жинақта берілген ақын жайындағы мағлұматтар журналда жарияланған алғашқы нұсқаға қарағанда көп қысқартылып, ықшамдалған.

Ыбырай Алтынсарыұлы жайындағы материалдың тағы бір нұсқасы академиялық басылымның 29-томында (106–107-бб.) берілді.

Дүниеден ерте озған Ы. Алтынсарыұлының өмірі мен қызметіне байланысты айтылып жүрген ғайбат сөздерден арашалау үшін жазылған мақалада ақынның өлеңдерін талдай отырып, қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында алатын орнына тоқталған. Сонымен қатар қазақ баласы үшін мектептер ашып, арнайы оқулықтар жазғанын айта келе, ақынның дүниеден өткен соң үйінен “бір сандық крес” емес, “бір сандық оқулықтар мен кітап, қолжазба қағаздар шыққанын” аса ыждағаттылықпен көрсеткен.

Бұған 1950 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының Ы. Алтынсаринге арналған ғылыми сессиясына арнайы да-

йындаған “Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері” атты мақаласы да дәлел.

Жоғарыда көрсетілген әр жылдарда жарық көрген басылымдарға өзара салыстырулар жүргізілді. Салыстыру барысында алғашқы нұсқадағы (1923) мәтінде қолданылған “хүкімет”, “дұспандығын”, “ашылашақ”, “махкамаға”, “хакімдер”, “даражаға”, “жуарада”, “һеш”, “хүкіметтен”, “һәм”, “һешкім”, “ұғры”, “мұтағассеп”, “қауасына”, “хайла-шарғысы”, “қалқы” сөздері сол күйінде жіберілсе, “маданият” – мәдениет, “қирағат” – қираат, “жорнал” – журнал болып жазылуын дұрыс деп таптық.

1. 13-б. “Сөз басы” – Ыбырай Алтынсариннің қазіргі кезде “Кел, балалар, оқылық!” “Өнер-білім бар жұрттар” деген атпен жұртшылық ұғымына сіңісіп кеткен өлеңдері. “Кел, балалар, оқылық!” өлеңі “Киргизская хрестоматия” кітабында (1879), сондай-ақ “Махтубаттың” бірнеше басылымында (1889, 1896, 1899), “Хрестоматияның” 1906 жылғы жарияланымында “Сөз басы” деген атпен берілген.

Бұл мақаладағы “Сөз басы” деген атаумен шыққан екі өлеңінің кейбір жолдары қысқартылған.

Мақаланың алғашқы қолжазба нұсқасы сақталмаған. Сондықтан жазушының академиялық толық шығармалар жинағына, алғашқы жарияланым ретінде, “Шолпан” журналындағы басылымы ішінара орфографиялық түзетулермен, толық күйінде негіз болды.

С. Майлыбай

“Берікбай сарыны”

“М. Әуезов жариялаған ауыз әдебиеті нұсқалары” атты аңдатпамен “Таң” журналында (1925. № 2. 98-б.) “Күдері кожаның Қарқаралы тауымен қоштасқаны”, “Абылай орыспен соғысамын дегенде, Бұхар жыраудың айтқан бір толғауы”, “Сыбан Сабырбай ақынның Солтабай төреге айтқан сөзі”, “Бұхар жыраудың Керейге айтқан сөзі”, “Ай, Таңсықтың қоштасқаны”, “Жаман бақсының сарыны”, “Жаман сарт сарыны”, “Сыбан Ақтайлақ би”, “Абайдың кейбір өсиет сөздері”, “Абайдың басылмаған сөздері” жарияланған. Жинаушы – Мұхтар Әуезов. Бұл нұсқа туралы толық мағлұматты 6-томның 352–365 беттерінен қараңыз.

Осы топтамадан “Берікбай сарыны” қалып қойғандықтан, жазушының академиялық шығармалар жинағына “Таңшолпан” журналының 2003 жылғы № 5 санында жарияланған, Зияда Ижанов кирилл әрпіне түсірген данасын жіберуді жөн деп таптық.

С. Майлыбай

“Казахская народная музыка и музыкальный театр”

М. Әуезовтің “Казахская народная музыка и музыкальный театр” мақаласының қолжазбасы (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 244-бума, 87–92-бб.) түрлі қосымшалар мен түзетулерден кейін қазақ өнерінің Мәскеудегі 1936 жылғы бірінші онкүндігінің өткізілуіне бір жыл қалғанда басылымға әзірленді.

Бұл мақала қазақ тілінде “Қазақтың халық музыкасы мен музыка театры” деген атпен елу томдық шығармалар жинағының 11-томында (Алматы: “Ғылым” ғылыми баспа орталығы, 2003. 20-б.) жарияланған.

Декада күндерінде қазақ өнерпаздары қазіргі Мәскеу опера театры болып саналатын Үлкен театр сахнасында көрермендерге Е. Брусиловскийдің “Қыз Жібек” және “Жалбыр” спектакльдерін көрсетті.

1. 30-б. Басты рольде Күләш Байсейітова сомдаған “Қыз Жібек” – музыка театрының “Айман – Шолпан” және “Шұға” қойылымынан кейінгі үшінші спектакль еді.

2. 30-б. Б. Майлиннің “Жалбыр” пьесасы театр репертуарындағы төртінші қойылым болды.

3. 32-б. “Ақан – Зайра” операсы туралы М. Әуезовтің елу томдық шығармалар жинағының 14-томынан (Алматы: Жібек жолы, 2004. 354–356-бб.) қараңыз.

4. 32-б. **Борис Владимирович Асафьев (1884–1949)** – композитор. Оның “Бақшасарай фонтаны” балеті 1958 жылы Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде Р. Захаровтың қойылымымен Кеңес Одағының Үлкен театрында көрсетілді.

Ә. Қуанышбаев

“Привет Премьер-министру Неру!”

Мақала елімізге Үнді Премьер-министрі Джавахарлал Нерудің ресми сапармен келуіне байланысты жазылып, “Казахстанская правда” газетінің 1955 жылғы 16 шілде күнгі санында жарияланған. Осы күндерде Кеңес елімен үнемі достық қатынаста болып келген үнді халқының танымал ел басшысы Қазақстанға да ат басын тіреп, жоғары деңгейде достық кездесулер өткізді. Соған орай өткізілген мәдени шаралар баспасөзде кеңінен мәлім болды. Осы сапар кезіндегі кездесуден кейін екі ел арасындағы өзара сенім, ынтымақтастық пен түсіністік бұрынғыдан да нығая түсті. Үнді-кеңес достығы қоғамының қазақстандық бөлімі төрағасы ретінде М. Әуезов осы мәдени күндердің тарихи маңызына мақалада жан-жақты тоқталып өтті.

Жазушы осыдан біраз бұрын Кеңес елінің мәдениет қайраткерлерімен бірге Үндістанда болып, қызықты сапары жайында баспасөзде бірқатар очерктер сериясын жариялаған еді. Әдет-ғұрпы бай халықтың қонақжай салт-дәстүрі мен ежелгі тарихын сақтауға деген құрметін М. Әуезов мол ризашылықпен суреттеп көрсетті. Сонымен қатар, жазушы үкімет басшысы Джавахарлал Нерудің ресми қабылдау кезінде туысқан елдер арасындағы достық жайында айтқан мағыналы сөздерін тағы да еске алды.

Осы кейінгі достық сапардың маңызы жайында айта келіп, жазушы үнді халқының тыныс-тіршілігі мен мәдениетін басқа халықтарға таныстыруға зор еңбек сіңіріп жүрген ел басшысының бейбітшіл көзқарасына деген шексіз алғысын білдірді. Үнді мәдениетінің Қазақстандағы күндеріне орай Алматыдағы орталық кітапханада кітап көрмесі өткізіліп, оған В. Климашин, С. Чуйков, В. Ефанов сияқты суретшілердің еңбектері де қойылды. Көрме сөрелерінен сол тұстағы үнді жазушыларының кітаптары лайықты орын алды.

Мақала М. Әуезов шығармаларының елу томдық толық басылымына газеттегі жарияланған нұсқасы бойынша дайындалды.

К. Рахымжанов

“Абайдың өмірбаяны”

М. Әуезов Абайдың ғылыми өмірбаянын төрт рет қайта жазып, олардың өзін оқтын-оқтын жаңадан редакциялап, жетілдіріп отырған.

Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасын 1924–1927 жылдар ішінде жазып, ұлы ақынның қайтыс болуына отыз жыл толу қарсаңына орай, 1933 жылы тұңғыш рет жариялайды. Абай мұрасын тереңдеп білуге ден қойған сайын ұлы ақынның өмірбаянына қатысы бар-ау деген деректерді мысқалдап жинастырып, осының негізінде өз ұғым-танымын үнемі жаңғыртып, үстемелеп отырған. Бұған Абайдың тұңғыш толық жинағын қайта қарап, түбірлі өзгерістер енгізіп, көптеген қосымшалар мен толықтырулар бергені дәлел.

Осындай күрделі еңбектенуінің бір үлгісі архивтен (Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы, № 1913 іс) алынып, “Абайдың өмірбаяны” деген тақырыппен ұсынылып отыр.

М. Мырзахметұлы

“Абай Қунанбаев (1845–1904)”

Орыс тілінде жазылған Абайдың қысқаша өмірбаяны. Мақала сарынына қарағанда, Абайдың жүз жылдық мерейтойына дейін жазылғаны байқалады.

Алғаш рет жарық көріп отырған бұл мақала да “Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қорындағы нұсқасы (228-бума) негізінде берілді.

М. Мырзахметұлы

“[Кунанбаев Абай (Ибрагим)]”

Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына орай жазылған бұл мақала (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 239-бума, 54–59-бб.) кезінде орталықтан шығатын бір сөздікке байланысты дайындалған сияқты. Өйткені қолжазбада “для словаря” деген автор тарапынан қойылған белгі бар.

“Әуезов үйі” ҒМО-ның архивінен алынған бұл мақала Абайдың өмірбаяны мен творчестволық болмысын жалпы баяндауы себепті “Абайдың өмірбаяны” деген бөлімге енгізілді.

М. Мырзахметұлы

“Абайдың тұңғыш толық жинағы”

Ұлы ақынның қайтыс болғанына 20 жыл толуына орай, Мұхтар Әуезовтің ұсынысы бойынша, Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі 1924 жылы 27–29 желтоқсан күндері салтанатты кеш өткізеді. Абайға арналған осы әдеби кешпен қоса, ақынның тұңғыш толық жинағы хронологиялық принципке негізделіп Абайдың ақын шәкірттерінің жәрдемімен құрастырылады. Бірақ сол тұстың әрқилы әлеуметтік жағдайларына байланысты дайындалған толық жинақ көп уақыт жарық көрмей тұрып қалып, Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толу қарсаңында, 1933 жылы Қызылорда қаласында латын әрпімен жарияланды. Баспа қызметкерлері 1930 жылдан бастап ене бастаған латын әліпбиін жете меңгере алмауы себепті жинақтағы Абай өлеңдері мен қара сөздерінің мәтіні мол қателіктерге, өзгерістерге ұшыраған. Мұның себебін М. Әуезов абайтанудан 1946 жылы оқыған лекцияларының бірінде ренжи отырып атап өткен болатын-ды.

М. Әуезов тұңғыш басылымдағы ақын өлеңдерінің мәтінін қайта қарап, кітаптің үстінен көп түзетулер ендіреді. Абайдың туғанына 95 жыл толуына байланысты Абайдың екінші толық жинағын баспаға дайындау үшін арнайы текстологиялық жұмыстар жүргізеді. Бұрын кітап бетінде жіберілген текстологиялық қателерді жөнделп, өлең құрылысы жөнінде, әсіресе оның формасы жағынан да бұрынғы табиғи қалпына түсіруге ұмтылған ізденістері анық сезіліп тұр.

1933 жылғы басылымның үстінен М. Әуезов тарапынан жүргізілген түзетулерді екі салаға бөліп көрсетуге болады: 1) Абай қолжазбасы деп саналатын Мүрсейіт нұсқасындағы қалпы дұрыс, бірақ әріп терушілер тарапынан жаңылыс танылып, қате кеткен тұстарын бастапқы түпнұсқа қалпына келтіру сипатында жүргізілген; 2) Абай өлеңдерінде бұрыннан орын алып келген кейбір текстологиялық олқылықтарды, мәтіндік өзгерістерді бастапқы табиғи қалпына келтіру жолындағы ізденістері, түзетулері көрініп тұр.

Түзетулердің бәрі де Абайдың 1933 жылғы басылымының үстінен күлгін сиямен жасалған. Осы тұңғыш жинақтың 79-бетінен бастап, 261-бетке дейін 206 жерде жаңылыс қате кеткен өзгерістерді түзеп, қалпына түсірген. Бұлардың бәрі де Абайдың келесі толық жинағында өз қалпына түсіп, түзетілді.

Мұхтар Әуезовтің Абай шығармаларының текстологиясын зерттеу саласында жүргізген аса қиын да күрделі сипаттағы еңбегін танып білуде елеулі орны бар қолжазба Қазақстан Республикасы ҒА ОҒК қорында сақталып қалған түпнұсқа (№ 1413 іс) негізінде беріліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“Тұрысбек [18]82 жылы туған”

Бұл аталып отырған қолжазбадағы (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 398-бума, 22–23-бб.) ең басты мәнді нәрсе – Ыстамбектің баласы Әбсәмет жәйлі деректер негізінде жатыр. М. Әуезов Әбсәмет туралы деректер көзін “Абай жолы” эпопеясының ең соңғы кітабын жазу үстінде толығырақ пайдалану мақсатымен көбірек іздестірген.

Әбсәмет жөніндегі мағлұматпен жазушы балалық шағында-ақ хабардар болғанға ұқсайды. Бірақ Әбсәмет туралы жан-жақты білу талабы әсіресе өзінің көп томды эпопеясын аяқтау жолдарында алға қойылғаны, ол жайлы деректер көзін қайта іздестіргені жазушының “Тұрысбек [18]82 жылы туған” деп аталатын қолжазбасынан-ақ белгілі болып тұр.

Міне, көп іздестіріп, зерттеп білудің нәтижесінде “Абай жолы” эпопеясының соңғы кітабындағы “Қапада” деп аталатын тарауда молынан қамтылып суреттелетін – Әбсәмет және оның үйінде науқастанып жатқан Әбіш, оны күтуге келген Мағауия жайы нақтылы тарихи деректерге негізделіп берілген шындықтар (Қараңыз: М. Мырзахметов. Әбсәмет жие-нің. Қазақстан мұғалімі. 1979. 9 ақпан; Лениншіл жас. 1981. 1 шілде).

М. Мырзахметұлы

“Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек”

М. Әуезов Абай шығармаларының ел ішінде ауызша таралу жолдарына көңіл бөлумен қатар, осы ауызша айтылу түрінен тікелей баспасөз беттерінде жарияланған нұсқаларына да назар салып отырған. Осы ерекшеліктерге мән бере қараған зерттеуші, тіпті, осы іспеттес өлеңдердің кейбір үлгісін Абай шығармаларының толық жинағына ендіруге де әрекет еткен. Мысалы, 1945 жылы Абайдың академиялық толық жинағына “Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек” өлеңін 1909 жылы Уфада жарық көрген Зейнелғабиден ибн Әмре әл-Жауһари әл-Омыскәуидің “Насихат-қазақия” қиссасынан алып ұсынған. Зейнелғабиденнің кітабында “Тобықты Ыбырай марқұмның өлеңдерінен” деген тақырыппен Абайдың бірнеше өлеңдері жарияланған болатын. Осы өлеңдердің ішінен М. Әуезов “Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек” деп аталатын өлеңін (көлемі 23 жол) өз қолымен көшіріп алып ұсынған. Бірақ, неге екені белгісіз, М. Әуезов “Насихат-қазақиядағы” Абайдың: 1) “Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек”; 2) “Бай алады кезінде көп берем деп”; 3) “Ал енді жақсы дейміз кімді қалап” — деген тақырыптарға бөліп берген үш өлеңінің әр жерін алып, бір өлең ретінде ұсынған. Алайда бұл өлең белгісіз бір себептерге байланысты 1945 жылғы Абайдың академиялық толық жинағына енбей қалған. Тіпті жинақтың бас редакторы академик Н. Сауранбаев ба-сылсын деп рұқсат еткенімен, М. Әуезовтің ұлы ақынның осы мерекелік жинағына арнайы қайта жазған Абайдың ғылыми өмірбаянының үшінші нұсқасы жарияланбай қалған. Зейнелғабиден кітабындағы “Тобықты Ыбырай марқұмның өлеңдерінен” деген атпен жарияланған “Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек” деген екі шумақ өлеңі “Қазақстан мұғалімі” газетінің 1971 жылғы 12 мамырдағы санында жарияланды.

М. Мырзахметұлы

“Соображения по поводу подготовки к 100-летию юбилею Абая Кунанбаева”

1940 жылы Абайдың туғанына 95 жыл толу мерекесі республика бойынша кең түрде атап өтілді. Алда ұлы ақынның 100 жылдық айтулы мерейтойы да жақындап келе жатты. М. Әуезов Абай шығармаларын жинауда ұзақ жылдар бойы тынымсыз еңбектеніп, ол мұраны жан-жақты зерттеді. 1939–1940 жылдары Абай шығармаларының екі томдық толық жинағын ғылыми түсініктері мен жаңа өмірбаяндық деректерді молықтырып жариялады. Әрі Абай туралы романдар циклін жазуға кірісіп кеткен шағы болғандықтан, Абайдың 100 жылдық мерейтойына дайындықты күшейтумен қатар, ғылыми, әдеби жұртшылық атқарар ғылыми-творчестволық ұйымдастырушылық жұмыстардың келешекте істелер жобасын анықтауды да өзінің азаматтық борышым деп білді. Ақынның мерейтойына алдын ала дайындалу жөніндегі ойлары мен ұсыныстарын Әбділда Тәжібаевпен бірігіп ресми орындарға тапсырды.

М. Әуезов бұл қолжазбада ұлы ақынның 100 жылдық мерейтойына байланысты атқарылар қыруар жұмыстарды үш салаға бөле отырып, әсіресе Абайдың Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты тарапынан алғаш рет дайындалып, басылуға тиісті академиялық толық жинағына ерекше көңіл бөлді. Осы жинақтағы Абай шығармаларының текстологиялық жағына, әрі әр жылдарда жарияланған ақын мұрасының басылымдарына, ондағы деректер көзіне үңіле отырып: “Жүз жылдық юбилейге байланысты барлық басылымдардың даярлығы мол ғылыми редакциясы ұйымдастырылуы қажет”, – деп жазады. Мұнда Абай шығармаларының жинаушысы мен айтулы текстологы болған ізденімпаз ғалым ойларының көптеген желісі жатыр.

Бұл қолжазба “Әуезов үйі” ҒМО-ның қорындағы түпнұсқасы (239-бума, 29–34-бб.) негізінде өзгеріссіз, сол калпында жіберілді.

М. Мырзахметұлы

“Қазақтың көркем әдебиет баспасының бас редакторы ж[олдас] Ғ. Ормановқа”

М. Әуезов өзінің тікелей қатынасуымен жарыққа шығарған Абайдың бүкіл басылымдарын текстологиялық жағынан мүмкіндігінше дәл төлнұсқа қалпында беруге үлкен жауапкершілікпен қараған. Уақыт өткен сайын жаңаша танып, тосын сырын ұққан көптеген сөздер мен кейбір өлең жолдарын түзеп, жаңартып отырудан тартынбаған. Мысалы, 1939–1940 жылғы Абайдың екі томдық толық жинағына ендірмек болған көптеген текстологиялық өзгерістер мен қосымша өмірбаяндық деректерді әлі күнге дейін Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталып қалған көлемді қолжазбадан да (№ 594-іс) көруге болады.

Дәл осы іспеттес әрекетті Қазақтың көркем әдебиет баспасында жарияланатын Абай шығармаларының қолжазбасына (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 394-бума, 1–3-бб.) 1952 жылы 27 мамырда жазылған көлденең пікірінен де ұшыратамыз. Мұнда М. Әуезов өз тарапынан соңғы жылдары танып анықтаған Абайдың 14 сөзін түзеп, өзгеріс ендірген.

Бұрынғы басылымдарда Пушкиннен аударылған “Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін” өлеңінің орны ауысып жүргенін анықтап, бұл өлеңнің “Таңғажайып бұл қалай хат” өлеңінен соң тұруы керектігін ескертеді. Соңғы жылдардағы Абай басылымдарының бәрінде де осы пікір ескеріліп, Пушкиннің “Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін” өлеңі өзінің заңды орнына орналасып, қалпына келтірілді.

Бұл томда “Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қорында (394-бума, 1–3-бб.) сақталған нұсқа негізінде жарияланып отыр.

М. Мырзахметұлы

“Абайдың басылымдары жәйінде”

Абайдың басылымдары жәйіндегі Мұхтар Әуезовтің бұл шашпа пікірлерін қағаз бетіне түсіруге түрткі болған нәрсе — С. Нұрышовтың “Қазақ КСР Ғылым академиясының Хабаршысында (1953. № 4) жарияланған “До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая” деген мақаласы болатын-ды. Ол соңынан “Лениншіл жас” газетінде де ықшамдалып қайта басылды.

Бұл 50-жылдары Қазақстанда қоғамдық ой-пікірде ауажайлылушылықтың өрлеп тұрған кезінде жарияланған көптеген ұрда-жық мақалалардың бірі еді. Мақаланың негізгі мақсаты абайтану саласында ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізген Мұхтар Әуезовтің:

1) Абай шығармаларын толықтыру, түпнұсқа қалпына келтіру жолындағы текстологиялық еңбегін;

2) Абайдың шығысқа қатысы жөніндегі зерттеушілік ойларын;

3) Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтаған еңбегін терістеп, айыптауға арналды. Яғни бұл мақала М. Әуезовтің абайтанудың негізін салудағы көп жылдық зерттеушілік ойларының елеулі желілерін “дәлелсіз құр қараборандатумен, дәрменсіз шалағай шабуылмен, дау емес, далбаймен жойып тастауды” көздеген, сол тұстағы ең кеселді демагогиялық ой-пікірдің бір көрінісі ғана болып қалды.

Әуезовтей заңғар ғалымның өзі әрбір еңбегін жазу үстінде құрғақ декларативті пікірден қашып, нақтылы көл-көсір деректер негізінде алдын ала дайындық жасап, айтылар ойын осы фактілерге сүйене отырып жоспарлап, анықтап алатын. Осыдан кейін ғана мақаланы жазуға кірісетін. Сондықтан ғалым лабораториясын таныту мақсатында М. Әуезовтің шашпа пікірі арнайы ұсынылып отыр.

М. Мырзахметұлы

Р.С. Жазушы шығармаларының елу томдық академиялық жинағына енген “Абайдың өмірбаяны”, “Абайдың тұңғыш толық жинағы”, “Тұрысбек [18]82 жылы туған”, “Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек”, “Абайдың басылымдары жөйінде” сияқты материалдар Л.М. Әуезова мен М. Мырзахметов құрастырған “Әуезов М.О. Абайтанудан жарияланбаған материалдар” (Алматы: Ғылым, 1988. 368 б.) атты кітаптан алынып берілді.

“Абай сөзі дейді”

Абай өлеңдері ауызша жатқа айтылу арқылы ел арасына көп таралған. Ауызша таралуы себепті Абай өлеңіндегі кейбір сөздер, жолдар, тіпті шумақтарында да әрқилы текстологиялық өзгерістер ұшырасып отырады. Мұндай өлеңдерге М. Әуезов ерте баста-ақ жіті көңіл бөліп, назар аударғанын “Абай сөзі дейді” деген қолжазбасынан (“Әуезов үйі” ФМО-ның қолжазба қоры, 402-бума, 309-б.) көруге болады. Абайдағы жылы белгісіз өлеңдердің бірі – “Ойландың да толғандыңның” ауызша нұсқасын М. Әуезов Алматы қаласының тұрғыны Бекжан төреден (мекен-жайы: Өзбек көшесі, 144-үй) әңгімелесу үстінде жазып алған. Сергек зерттеуші тіпті өмірінің соңғы жылдарына дейін ауызша таралған Абай өлеңдерінің тағдырына, ондағы текстологиялық өзгерістердің себебі мен сырына үңіліп, бұларды жинастырып отыруға ерекше мән берген.

1945 жылдан кейінгі Абай басылымдарында “Соңғы жылдарда табылған өлеңдер” дейтін айдармен беріліп келе жатқан өлеңдер тобындағы “Ойға түстім, толғандым” өлеңінің (көлемі 32 жол) ел ішінде “Ойландым да құр қалдым” (көлемі 10 жол) деген атпен таралып жүргені М. Әуезовті ойға қалдырған. Бұл өлеңнің ел ішінде соңғы кезге дейін ауызша таралып жүрген нұсқасындағы текстологиялық өзгерістердің табиғатына үңіліп, сырын аңдайды. Әсіресе осы нұсқасындағы:

“Ойландым да құр қалдым...
Айнадайын таз емес...
Сен жақсысың дегенге
Ісіппін де кеуіппін”, –

деген жолдардың түгелдей әртүрлі текстологиялық өзгерістерге түсіп ауытқуының себебін білуге, сырын ұғынуға ден қояды. Өйткені Абай шығармаларындағы мұндай текстологиялық құбылыстар бұрын да ұшырасатын-ды. Мысалы, ақынның ауызша айтылудан хатқа түскен “Хикаят” (“Аттың сыны”, “Қансонарда бүркітші шығады аңға”), немесе 1897 жылы Уфа-

да жарияланған “Кінәз білән Зағифа”, 1909 жылғы “Насихат-қазақия” жинақтарындағы өлеңдерінде осындай өзгерістер кездеседі.

Бұдан М. Әуезовтің келешекте Абай шығармаларының түсінікті тұрақты канондық тексін жасау жолында ақын өлеңдерінің ел ішінде ауызша таралу жайына да аса қажетті деректердің бір көзі ретінде қарағаны байқалады.

Жазушының Абай өлеңдерінің текстологиясы жайындағы бұл пікірі “Әуезов М.О. Абайтанудан жарияланбаған материалдар” (Алматы: Ғылым, 1988. 51-б.) атты кітаптан алынып берілді.

М. Мырзахметұлы

“Онегин”

М. Әуезов Абай өлеңдерінің жазылу мерзіміне, әсіресе әр жылдар тұсында дүниеге келген өлеңдердің негізгі ой-сарындарына айрықша көңіл бөліп отырған. 1949 жылы 16 сәуірде жазылған “Онегин” деп аталатын шашпа пікірінде де (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 541-бума, 23–24-бб.) зерттеуші Абай өлеңдерінің жазылу мерзімі мен ой желілерін анықтауға ерекше ден қойғанын аңғартады. Осы себепті алдымен 41 шығарманы олардың жазылу мерзімдеріне қарай топтастырады. Екінші жағынан, сол өлеңдердің негізгі тақырыптары мен мазмұнына қарай өзінше танып, қорытқан қадау-қадау пікірлері байқалып тұр. Мысалы, 1890 жылы жазылған “Көзінен басқа ойы жоқ” — надан молда. Қара сөз [бен] тақырыптас”, — деген ескертуінде Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі ортақ ой желілеріне назар аударып, олардың бір-бірімен ұштасып жату ерекшелігін іздестіреді. Кейінірек осы ойлары жазушының жарияланған еңбектерінде терендей түсіп, таратыла айтылады. Немесе 1895 жылы жазылған “Лай суға [май бітпес қой өткенге]”, 1902 жылғы “Алланың өзі де рас [сөзі де рас]” — деген өлеңдеріне пікір білдіруінен осы аталған екі өлеңнің дін тақырыбына арналғанына, ортақ сарындастығына назар аударғаны көрінеді.

“2. “Келдік талай жерге енді” — түр [жағынан] шебер”, немесе “5. “Ақылбайға” — апты жол [өлең] [жағынан шебер]”, — деп ескертпе жасауы Абайдың өлең құрылысына ендірген сонылығын, жаңа түрлер табиғатын жіті саралап білуге ұмтылған әрекетін байқатады. Ал 1888 жылы жазылды деп жүрген “Желсіз түнде жарық ай” өлеңін 1898 жылға жылжытады. Бұлардың бәрін де автор “Абай жолы” эпопеясының 3–4-кітаптарын жазуға дайындалу тұсында қарастырған.

Ақын өлеңдеріне текстологиялық дәлелдер жасаған шашпа пікірлері “Әуезов М.О. Абайтанудан жарияланбаған материалдар” (Алматы: Ғылым, 1988. 52–54-бб.) кітабындағы мәтін негізінде алынып, жіберіліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“Поэзия”

М. Әуезовтің абайтануға даярлығы тұсында ақын туралы зерттеулерінің біріне қажет болғандықтан, алдын ала дайындық жасау ниетінде жазылған шашпа пікірге ұқсайды (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 531-бума, 7-б.). Мұнда М. Әуезов Абай шығармаларын: 1. Поэзиясы; 2. Аудармалары; 3. Қара сөздері, – деп жанрлық жағынан үш салаға жіктейді. Абай поэзиясының тақырыптық жағын жеті бөлікке бөледі де, философиялық лирикасынан, әлеуметтік, ағартушылық пікірдегі өлеңдерінен үзінділер келтіреді (барлығы 18 жол).

Абайды шаруалардың мүддесін қорғап, мұңын білдіруші ретінде танытады да, осыған орай Чернышевскийдің “Оқыған басыбайлылар” туралы сыншыл пікіріне іліктестікті білдіргендей ойға меңзейді.

М. Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық жинағына ҒМО-ның қолжазба қорындағы материал мәтіні толық жіберілді.

М. Мырзахметұлы

“Замечание к анализу”

М. Әуезовтің абайтану саласы бойынша қолжазба еңбектердің бірін оқу үстінде туған бұл ой-толғамдары он үш үзік пікірден тұрады (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 493-бума, 1-б.). Бірақ оны кімнің жазғаны, қандай еңбек екені беймәлім.

Мұнда зерттеуші Абайдың “Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы” өлеңін дербес екі шығарма ретінде танып, алғаш рет соны пікір айтқан. Кейін, 1977 жылы “Ғылым” баспасынан шыққан Абай шығармаларының екі томдық толық жинағында осы өлең М. Әуезов ескертпесінің негізінде, дербес екі шығарма ретінде жарияланды.

12-ші ескертпесіндегі “Низамиден аударған әдісі Пушкинге қолданылады” деген пікірінде соны таным, жаңа ой желісі жатыр. Бұндай тың пікір М. Әуезов тарапынан ерте кезде-ақ айтылған. Бірақ бұл пікір ғалым еңбектерінде көп таратылмай, әрі зерттеушілер жағынан назар аударылып, тереңірек талданбай келеді. М. Әуезов өзінің Пушкин жөніндегі мақалаларында Шығыс классиктерінде мол орын алған нәзирагөйлік дәстүрді Абайдың алғаш рет орыс әдебиеті классигі Пушкин шығармасын аударуда қолданғаны жайлы қысқаша ой тұжырымдаған (Қараңыз: Жетісу. 1979. 18 қазан).

М. Әуезовтің академиялық толық басылымының бұл томына мәтін қолжазба нұсқасы бойынша беріліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“Түйе қуған қатын [Шәріпке]”

Бұл 1952 жылы 25 мамырда баспаның бас редакторы Ғали Ормановқа жолданған көлденең пікірді жазуға алдын ала дайындық жүргізгенде тезис ретінде қағаз бетіне түсірген айтар ойының жобасы сияқты. Тезис ретінде жазылған пікірлері екі нұсқадан тұрады. Алғашқы нұсқасы “Түйе қуған қатын” [Шәріпке]” деп аталады (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 532-бума, 13-б.). Мұнда М. Әуезов тарапынан түзетілген Абай өлеңіндегі 14 сөз рет санымен тізіліп берілген. Ал Абай шығармаларының қолжазба нұсқасындағы 88, 90-беттердегі үш өлеңге сұрақ белгісін қойса, 35-бетте өлең жолы түсіп қалғандығын ескертеді. 68-беттегі мысал өлеңдерге күмәнданған белгі қояды. М. Әуезов бұл мысал өлеңдер бөгде кісілер тарапынан аударылып, Мүрсейіт қолжазбаларында былықпады ма екен деп күмәнданған пікірін Абай туралы монографиясында да қайталайтыны бар.

“Түйе қуған қатын” [Шәріпке]” деп аталатын автографтың екінші нұсқасы (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 532-бума, 14-б.) өзгеріс енген 14 сөз қолжазбаның қай беттерінде екені көрсетілуімен ерекшеленеді. Бұған қоса, қолжазбадағы 9-беттен басталатын 1886 жылғы өлеңдерді тақырып жағынан үш жікке бөліп көрсеткен. М. Әуезовтің басылғалы отырған Абай шығармаларының қолжазба нұсқасына жазылған бұл екі пікірі ақын шығармаларының текстологиясын зерттеушілерге тікелей көмек етуімен бірге, ұлы ақынның бір жыл ішінде жазылған шығармаларын тақырып жағынан жүйелеуде де пайдасы мол.

Бұл томға ҒМО-ның қолжазба қорындағы материал негізінде толық жіберілді.

М. Мырзахметұлы

“Поэтическое окружение Абая”

Мақала 1934 жылы Абай Құнанбайұлының қайтыс болуының 30 жылдығына орай жазылған. Ол алдымен “Абай ақындығының айналасы” деген тақырыпта қазақ тілінде жазылып, 1934 жылы “Әдебиет майданы” журналының 11-санында шыққан. Кейін М. Әуезовтің өзі орыс тіліне аударған.

Абайтану саласындағы құнды материалдардың қатарына жататын мақаланың орыс тіліндегі нұсқасы көпке дейін жарияланған жоқ. Жазушының мақаладағы кейбір ойлары, тұжырымдары кезінде тартыстар тудырып, әділетсіз ауыр сындарға ұшыраған. Бұл әсіресе М. Әуезовтің Абайға шығыстың классикалық поэзиясының әсері және Абайдың ақын шәкірттері, “Абайдың ақындық мектебі” тақырыптарына қатысты болды. Абайға ең жақын шәкірттерінің қатарында Шәкәрім Құдайбердіұлының аталуы ерекше қатал сынға алынды.

Мақаланың қолжазбасы “Әуезов үйі” ҒМО қолжазба қорында (199-бума, 112–134-бб.) сақталған. Мақала алғаш рет “Мұхтар Әуезов. Абайтанудан жарияланбаған материалдар” жинағында (Алматы: Ғылым, 1988) шықты (құрастырушылар: тарих ғылымдарының докторы Л.М. Әуезова, филология ғылымдарының докторы М.М. Мырзахметов). М. Әуезов шығармаларының толық академиялық басылымының бұл томына аталған жинақтағы мәтін берілді.

1. 90-б. **Шамси** – Шамсуддин Табриди (т.ж.б.–1247), тәжік-парсы ақыны.

2. 90-б. **Сайхали** – XV ғасырда өмір сүрген шығыс ақыны.

3. 90-б. **Хусаин Байкара** – (1438–1506), өзбек ақыны. Тимуридтер династиясы билеушілерінің бірі. Әлішер Науаи оның уәзірі болған.

4. 90-б. **Мухамед Салик** – (1455–1506), өзбек ақыны. Хиуа билеушісі Нұрсайдбектің ұлы, Шайбани ханның сарай ақыны.

5. 96-б. **Гарун аль-Рашид** – (763 немесе 766–24.03.809), Аббас әулетінен шыққан халиф (786-жылдан).

6. 99-б. **Газали Мухамед** – (1058 немесе 1059–1111), мұсылман теологы, философ, араб тілінде жазған ирандық ойшыл.

Д. Қонаев

“Великий поэт-просветитель Абай Кунанбаев”

М. Әуезовтің бұл мақаласы Абайдың жүз жылдық мерекесі қарсаңында жазылған.

Негізінен, М. Әуезов Абайдың өмірі мен творчествосын қалың оқырман қауымға тезірек танытып, насихаттау жолында көпшілікке арналған ғылыми-насихаттық сипаттағы мақалаларды да жиі жазып отырған. Әрі олар қазақ, орыс тілінде қатар жазылып, одақтық, республикалық баспасөздерде жарияланып келді. Олардың кейбірі жарық көрмей, жазушы мұрағатында сақтаулы күйде қалды.

Мақала “Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қорында (200-бума, 83–87-бб.) сақталған. М. Әуезовтің елу томдық академиялық толық басылымының бұл томына мақаланың қолжазба нұсқасы беріліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“План биографического тезиса о гениальном казахском поэте — основоположнике казахской письменной литературы Абая Кунанбаеве”

М. Әуезов 1936 жылы Абай туралы жинап, топтастырған қолда бар мол деректерін қайта қарап, сұрыптап, ұлы ақын жайлы “Телғара” деп аталатын романын жазуға және Абайдың екі томдық толық шығармалар жинағын жариялауға дайындала бастады. Әрі Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты мен С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде әдебиет тарихынан сабақ бере жүріп, келешек абайтанудан оқытылатын арнайы курс пен семинар сабақтарының жүйесін де ойластырып жүрген кезең еді.

Міне, осы алдын ала даярлық негізіне сүйене отырып, әрі Абайдың туғанына 95 жыл толу қарсаңында және де жүз жылдық дүбірлі мерейтойға алдын ала дайындық жасау мақсатымен қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы — қазақтың данышпан ақыны Абай Құнанбаев туралы биографиялық тезистік жоспар жасаған. Мұндағы көздегені — Абай мұрасын жан-жақты қамтып, тереңдете зерттеу еді.

Кейінгі кезде осы жоспарда қамтылып, арнайы көрсетілген күрделі проблемалар мен тақырыптар қаламгердің абайтанудан жазылған көп салалы еңбектеріне негіз болып, бағыт, бағдар бергені анық.

М. Әуезов зерттеулік мақсатты алдына қойғанда міндетті түрде тезистік жоспар жасап, көңілге түйген ой-пікірлерінің ең буынды тұстарын жоспар-тезис ретінде қағазға түсіріп отырған.

Осы мақсат тұрғысында жасалған “План...” деп аталатын биографиялық тезисін де келешек ғылыми-творчестволық зерттеулерінде еске алып, сүйеніп отырған. М. Әуезовтің 1936–1937 жылдар аралығында жазылған бұл жоспар-тезисі жазушы архивінде сақталып қалған. Қазіргі басылымы “Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қорындағы нұсқасы (391-бума, 10–13-бб.) негізінде толық түрде жіберілді.

М. Мырзахметұлы

“Тезисы доклада на тему “О поэтической школе Абая”

1943 жылы 8 шілдеде Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының дирекциясында Абайдың жүз жылдық мерекесіне дайындық мәселесі туралы кеңес шақырылып, мәжіліс өтті (ҚазПИ-дің архиві, I-Л-тізбе, 63-бума, № 402 жеке іс).

Кеңесте Қазақ КСР Ғылым академиясына қарасты Тіл және әдебиет институты мен ҚазПИ-де Абай мұрасын зерттеуге арналған сессияның тақырыбы туралы М. Әуезовтің арнаулы хабарламасы тыңдалды (Қараңыз: “Мұхтар Әуезов ҚазПИ-де”. Жетісу. 1978. 13 қазан).

М. Әуезовтің ұсынысы бойынша сессияда бес кісі: С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Т. Тәжібаев, М.С. Сильченко және М. Әуезовтің өзі баяндама жасайтын болды. Өйткені М. Әуезовтің: “...бұл сессия Абай мұрасын мейлінше байсалды түрде ғылыми тұрғыдан келешекте жүргізілер зерттеу жұмыстарының бағдарын айқындауы тиіс”, – деп арнайы түрде атап өтуінің өзі-ақ бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінгенін байқатады.

Мұхтар Әуезовтің осы ғылыми сессияда “Абайдың әдеби мектебі” деген тақырыпта жасайтын баяндамасындағы ой-пікірлерінің желісі тезис түрінде қағазға түсіріліп, тұжырымдалған (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 253-бума, I-б.). “Абайдың ақындық мектебі туралы” деп аталатын баяндаманың мәтіні 1944 жылы 24 қарашада жазылған болатын-ды.

М. Әуезов творчасында соңғы жылдары мейлінше кең сөз болатын, Абай ақындығының айналасы, Абай тұсындағы ақындар, Абайдың әдеби ортасы, Абайдың ақын шәкірттері, Абайдың ақындық дәстүрі деп салаланып жіктелетін ойларының желі тартар негіздері осы атақты тезисінде толық қамтылған.

Жазушы шығармаларының елу томдық басылымының осы томына тезистің қолжазба қорында сақталған нұсқасы жіберіліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“Қазақ әдебиетінің тарихы”

Бұл қолжазбадағы тақырыптар: “Абай Құнанбаев (1845–1904)”, “Абайдың шәкірттері”, “Ақылбай (1861–1904)”, “Мағауия (1870–1904)”, “Көкбай Жанатайұлы (1861–1927)” деген атпен жіктелгенін көреміз. Бұл о баста Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында дайындалған “Қазақ әдебиетінің тарихының” (XVIII–XIX ғасырлар) екінші томына енетін монографиялық еңбегінің тезис жоспары (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 212-бума, 12–17-бб.) ретінде ұсынылған болатын.

Автор осы тезис жоспары негізінде көлемді ғылыми монографиялық еңбегінің алғашқы нұсқасын жазып бітсе де, оны сол қалпында ұсына алмаған. Бұған себеп: 1951 жылы абайтануға байланысты өткізілген пікір-таластан кейін жалпы әдебиет пен тарих саласындағы ауажайылушылықтың өріс алуына орай автор дайындаған қолжазбасына елеулі өзгерістер енгізген. Бірақ автор о баста мақсат еткен тақырыбына орай жазғандарын толық, тұтас күйінде бермей, елеулі өзгерістер, қысқартулар жасап, жөндегені байқалады.

“Абай шәкірттері” деген тақырып молынан жазылса да, екінші томға толық түрінде енбей қалған. Бір жақсысы, толық күйінде болмаса да, бұлардың негізгілері жазушы архивінде сақталып қалған (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 194-бума, 35–66-бб.). Елу томдық шығармалар жинағының бұл томына тезис жоспары қолжазба нұсқасы негізінде толық беріліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“Абай мектебінің ақындары”

Абай туралы Мұхтар Әуезов жазған ғылыми монографиялық еңбектің сегізінші бөлімі тұтастай Абай мектебінің елеулі салмағы бар, творчестволық ерекшелігімен кез тартатын ақындарына арналған. Бірақ бұл бөлім материалдары тұтас сақталмаған. Мұражай қорында түптелген қолжазбадан жыртылып алынған жерлері жоғалған, бірлі-жарымды беттері аралас-құралас түрінде жетіп отыр.

“VIII. Абай мектебінің ақындары” деген тақырыптағы көлемі екі-ақ беттік қолжазба (“Әуезов үйі” ГМО-ның қолжазба қоры, 194-бума, 318–319-бб.) Абайдың ақын шәкірттері творчествосы мен өмірін талдауға арналған тарауға шолу ретінде жазылған кіріспе сөзге ұқсайды. Бірақ кіріспе сөз де түгел сақталмай, соңғы беттері жоғалған қалпында жетті. Өйткені ең соңғы сөйлемінің: “Абайдың көзі тірісінде оның айналасына жиналған талап...” деген жерде үзіліп қалуы осыны аңғартады. Шолу ретінде берілген бұл кіріспе сөзді қаншалықты іздестірсек те, жазушы архивінен табылмады.

М. Әуезовтің елу томдық шығармалар жинағының бұл томына қолда бар қолжазба нұсқасы бойынша берілді.

М. Мырзахметұлы

“Көкбайдың ақындығы”

“Көкбайдың ақындығы” деген бөлім М. Әуезовтің Абай туралы монографиясының түптелген қолжазбасы арқылы жетіп отыр. Мұның өзі де қолжазбадан жыртылып алынған қалпында жүр. Мұнда Көкбай Жанатайұлының (1861–1927) өмірі мен творчествосы қысқаша түрде тұжыра баяндалса да, ол туралы ең алғаш жазылған толық дерек десе де болғандай. Бұл М. Әуезовтің 1934 жылғы “Абай ақындығының айналасы” деген мақаласы да Абайдың тікелей төрт ақын шәкіртінің бірі – Көкбайға арналған.

М. Әуезовтің елу томдық шығармалар жинағының бұл томына қолжазба қорындағы нұсқаның (194-бума, 149-б.) негізінде берілді.

М. Мырзахметұлы

“Из выступления на общегородском собрании интеллигенции 27 апреля 1951 г.”

1951 жылы Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақ КСР Ғылым академиясы бірігіп Абай мұрасы жөнінде өткізген пікір таласында Мұхтар Әуезов “Абай мұрасының зерттелу жолындағы жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз” деген тақырыпта баяндама жасап, өз танымын, көтеріп жүрген проблемалары жайындағы пікірін ортаға салады. Дискуссияда бұдан өзге де баяндамалар тыңдалып, қызу айтыстың өріс алуына орай М. Әуезов әсіресе Абайдың ақын шәкірттері, кең тұрғыдан алғанда Абайдың ақындық дәстүрі, оның ұлы ақыннан соң жалғастық табуы жөніндегі пікір таласына екінші рет араласады (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 190-бума, 57–59-бб.).

Көкбай Жанатайұлының шығармасына бола (“Сабалақ” дастаны) Абайдың ақындық мектебін Кенесары Қасымов бастаған қозғалыспен байланыстыра қарастырудың біржақты ұшқары түсінік екенін дәлелдеп, өткір сын айтады. Шәкірт ақындардан Мағауияның “Шамиль”, Көкбайдың “Сабалақ” дастаны үшін үлкен де айтулы ақындық дәстүрді қалыптастырған ұлы ақынның жаңа бағыттағы өнерін жалаң терістеуге болмайтынын, әрі бұл пікірдің шын мәніндегі ғылыми танымға қайшы келетінін қатты ескертеді.

Бұл жолғы дискуссияда екінші рет сөйлеген М. Әуезов сөзі қолжазба қорында (190-бума 57–59-бб.) сақталған стенограммалық мәтін негізінде берілді.

М. Мырзахметұлы

“Достижения и недостатки в изучении наследия Абая”

М. Әуезовтің Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақ КСР ҒА президиумы ұйымдастырған Абайдың әдеби мұрасына қатысты дискуссияда жасаған баяндамасы (“Әуезов үйі” ҒМО-ның архиві, 199-бума, 135–173-бб.).

Өз баяндамасында М. Әуезов ұлы ақын мұрасын зерттеу саласындағы сегіз түрлі өзекті де буынды мәселеге жеке-дара тоқталып, ол жөніндегі түсінік-танымын, не істеу керектігі жайындағы ой-пікірлерін ортаға салады.

Абайтану жөніндегі пікір таласында өте өткір қойылып, қызу айтыс тудырған, әрі субъективті пікірдің өріс алуына жол ашқан мәселе, негізінен, Абайдың ақын шәкірттеріне байланысты еді. М. Әуезов баяндамасында және осы пікір жарысында Абайдың ақын шәкірттері, Абайдың ақындық мектебі, Абай тұсындағы ақындар, Абайдың әдеби ортасы, Абайдың ақындық дәстүрі деп сан саққа жүгіртіп жүрген мәселенің бәрі де негізінен Абайдың ақындық дәстүріне келіп тірелетінін тиянақтайды. Абай тұсындағы әрі Абайдан соңғы қазақ әдебиетіндегі Абайдың ақындық дәстүрінің жалғастық табуы мен дамуы туралы аса күрделі мәселенің тұтас қойылуы қазір де, тіпті келешек зерттеу жұмыстарында да алға қойылатын міндетке айналатынын көрсетті.

“Достижения и недостатки в изучении наследия Абая” деп аталатын баяндама мәтінінің көптеген нұсқалары жазушы архивінде (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 220, 452, 453-бумалар) сақтаулы.

Бұл томға 1951 жылы абайтануға қатысты пікір таласында жасаған баяндамасының қолжазбасы негізінде (“Әуезов үйі” ҒМО-ның қолжазба қоры, 199-бума, 135–173-бб.) өзгеріссіз, толық түрінде жіберілді.

М. Мырзахметұлы

“Замечания к статье газеты “Казахстанская правда” от 2 июня 1953 г. под заголовком “По поводу романа М. Ауэзова “Абай”

1953 жылы 2 шілдеде “Казахстанская правда” газетінде “По поводу романа М. Ауэзова “Абай” деген атпен редакциялық мақала жарияланып, жазушының “Абай” романы негізсіз сыналды. Сынның негізгі сарыны: а) роман ескілікті дәріптейді; б) жазушы Абайдың ақындық мектебі туралы қате танымын суреттеп, насихаттайды дегенге тірелді.

Республиканың аға газеті – “Казахстанская правданың” дерексіз, негізсіз сынға сүйеніп, әділетсіз пікір айтуына қарсы Мұхтар Әуезов 1953 жылғы 5 шілде күні “Замечания к статье газеты “Казахстанская правда” от 2 июня 1953 г. под заголовком “По поводу романа М. Ауэзова “Абай” деген мақаласын жазады (“Әуезов үйі” ФМО-ның қолжазба қоры, 462-бума, 9–18-бб.). Бірақ әділетті үн көтерген жазушының мақаласы дәл осы тұста жарық көруі мүмкін емес еді. Ол мақаланы алса да, “Казахстанская правда” газеті баса алмады.

Томға бұл мақала машинкаға басылып, жазушы қол қойған нұсқасының негізінде (462-бума, 9–18-бб.) толық жіберіліп отыр.

М. Мырзахметұлы

“Абай Құнанбаев (1845–1904)”

1979 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы мен М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының дайындауымен “Ғылым” баспасынан шыққан “История казахской литературы” еңбегінің “Дореволюционная казахская литература” атты екінші томының “Становление реализма” тарауына жазған мақаласы (150–197-бб.). Мақала кіріспе мәтінімен басталып, ары қарай “Юношеские произведения”, “Лирика”, “Поэмы”, “Переводы”, “Проза” деген тақырыптар қойылып, жүйелі түрде жазылған. Орыс тіліндегі мақаланың дәл қолжазбасы жоқ. “Әуезов үйі” ФМО қолжазба қорындағы 195, 196, 198, 199-бумаларда “Абай Құнанбаев (1845–1904)”, “Абай – великий классик казахского народа”, “Выступление Ауэзова”, “О литературном наследии Абая” тақырыптарындағы қолжазбалар сақталған. Бұлардың ішінде томға беріліп отырған “Абай Құнанбаев (1845–1904)” мақаласындағы ойлар түгелге жуық кездеседі. Бірақ ешқайсысының мәтіні бұл мақалаға дәлме-дәл келмейді. Абайға қатысты жарияланған басқа мақалалары да осындай. М. Әуезовтің абайтану саласындағы монографиялық еңбегімен, ғылыми жұмыстары және мақалаларымен салыстырғанда, көлемі, мазмұны жағынан ең жақын келгені 1961 жылы “Ғылым” баспасынан шыққан “Қазақ әдебиеті тарихының” екінші томының бірінші кітабында берілген “Абай Құнанбаев (1845–1904)” мақаласы болды.

Орысша мақала мазмұны, ой-тұжырымдары тұрғысынан алғанда, бірдей дерлік болғанмен, көлемі кіші, орыс тілді оқырманға ыңғайланған. Салыстыру кезінде дәлме-дәл аударма емес екені анықталды. Абай шығармашылығын талдау кезінде мысал ретінде алынған өлең жолдары да көбіне басқа мәтіндер. Орысша мақалада Абайдың өлең жолдары А. Гатов, В. Бугаевский, С. Липкин, М. Петровых, Ю. Нейман, К. Липскеров, П. Шубин, П. Карaban, В. Звягинцева, Д. Бродский, Е. Виноградовтардың аударуында берілген.

Мақала мәтінін М. Әуезовтің абайтануға қатысты басқа жұмыстарымен салыстыру барысында өте жауапты, мұқият

атқарылған академиялық жұмыс екені анық байқалды. Абай шығармашылығының әр қырын – лирикасын, поэмаларын, аудармаларын, прозасын талдауда ғылыми принцип қатаң сақталынып, зерттеу бөліктерінің көтерген тақырыптарына дәл келіп отырғаны көрінеді.

Мақаланың соңында “Ақылбай Қунанбаев (1881–1904)”, “Магавья Қунанбаев (1870–1904)” атты тақырыптармен қосымша материал берілген. Бұлардың мәтіндері де мазмұндық жағынан жоғарыда аталған “Қазақ әдебиетінің тарихындағы” мәтіндерге жақын. Бірақ дәлме-дәл аударма емес. Көлемі қазақша мәтіннен аз. М. Әуезовтің абайтанудағы басты жұмысы – “Абай Құнанбаев” монографиясында, 1961 жылы шыққан “Қазақ әдебиетінің тарихындағы” мақалада Ақылбай, Мағауияға қатысты мәтіндер бірге берілгендіктен, осы рет сақталынды.

М. Әуезов шығармаларының академиялық толық басылымының бұл томына “История казахской литературы” еңбегінің екінші кітабындағы (Алматы: Ғылым, 1979. 150–204-бб.) нұсқа толығымен берілді.

Р. Әбдіғұлов

“Ертегі”

М. Әуезовтің ертегі туралы ой-пайымдары жиырмасыншы-отызыншы жылдары көрініс бергенімен, оның нағыз монографиялық тұрғыдағы көлемді зерттеуге ұласуы қыркыншы жылдардың ортасында басталды. Ол Қазақстан Ғылым академиясы “Қазақ әдебиетінің тарихы” атты кітапты жобалаған тұста қолға алынды (1948. 38–107-бб). Осыдан кейін жарық көрген “Әдебиет тарихының” бірінші кітабындағы (Алматы: Қазақ КСР Ғылым академиясының баспасы, 1960. 216–283-бб.) нұсқасына дейінгі аралықта бірсыпыра өңдеу-жөндеулерден өтті, жеке кітап (Алматы: Мектеп, 1957. 1–76-бб.) болып та басылды. Осы жөніндегі ең алғашқы пайым-таным, ой толғаныстары 1927 жылы шыққан “Әдебиет тарихы” кітабында көрінсе, оның жалғасы 1937–1938 жылдары басылған орталау мектептің 6-сыныбына арналған “Әдебиет хрестоматиясында” жаңа таным, жаңа қырларымен соны белеске бет алды. Ал нағыз ғылыми тұрғыдағы топшылаулары сол қыркыншы жылдардың орта шеніндегі зерттеулерінен басталды. Осының тағы бір өзгерген түріндегі нұсқасы 1956 жылы “Әдебиет және искусство” журналының екінші (90–109-бб.), үшінші (110–120-бб.) сандарында жарияланды. Жеке кітап болып басылғандағы нұсқасы он екі (Алматы: Жазушы, 1969. 11-т. 285–357-бб.), жиырма томдық (Алматы: Жазушы, 1985. 8-т. 189–255-бб.) жинақтарына енді.

Ғылыми тұрғыда саралап, ертегінің әдебиеттегі, фольклордағы алатын орнын айқындауға жасаған ұмтылыстары жоғарыдағыдай нәтижелерге ұласты. Сондағы ұмтылыстары алдағы беталыс бағытын айқындайтын, үлкен ізденіс алдындағы баспалдақтар екенін аңдатқандай еді. Осылардың өзінен-ақ жалпы ертегілердің М. Әуезов үшін ауық-ауық айналып соғатын, жанына жақын салалардың бірі екенін көреміз. Жылдар бойы жиналған ойлар, көңілге ұялаған жобалар маза бермей, оның ауқым-аумағы тереңдей, жан-жақтана түсті. Сол жоба-жоспарлар оны ғылыми тұрғыда қарастырып, тектері мен жанрлық тұрғыдағы ерекшеліктерін айқындап анықтауға

бастады. Заманалар, дәуірлер ағымында адам баласы өнер-білімді меңгере жүріп, өзін қоршаған дүниенің сырларын да ұғынуға ұмтылды. Танымның аясы кеңейіп, көп нәрсе бастапқы мағынасынан айрылды. Содан келіп қиялдағы шындықтар мен өмірдегі шындықтар араласып кетті, олардың ішінде үлгі-өнеге және мысқыл-мазақ түріндегі үлгілері көрініс берді, бұлардан терістік, бұрыстық, дұрыстықтың неше алуан белгілері танылды. Жалмауыз, жезтырнақтай күштердің, басқа да толып жатқан ертегі кейіпкерлерінің адамға қасы, досы бар деген түсінік пайда болды. Адам қастық иелері қорқыныш туғызатындай тау, тас, елсіз дала, бұзылған мола, үңгірлерді мекен етеді деп білді. Осының бәріне шындық деп қараған наным келе-келе өзгеріп, оны қабылдаудағы танымның деңгей-дәрежесі жаңа сатыға көтерілді. Бұлардың ішінде аңыз-әңгімелердің мазмұны ұлғайып, түрленді. Ел ықыласы, ел қиялы осыларды жан-жақтыландырып жіберді. Осылайша бірте-бірте өмірде болды дегендердің өзі де ертегіге айналып шыға келді.

Бұл жерде зерттеуші халық ауыз әдебиетіндегі қазақ ертегілерінің өзіндік алатын орнына тоқталады. Адам қиялы көп оқиғаларды, өмірдегі белгілі шындық пен әдеттегі жағдайларды ертегі етіп жіберіп, оған өзінің салттық әдет-ғұрыптарын сыйғызды. Осыған орай Мұхаң қыркыншы жылдардың ішінде бұл жөніндегі ойларын көлемдендіріп, жан-жақтыландырып, оның тектері мен жанрлық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда нақтыландыра түспекті қарастырды. Бұл ретте өзге жұрттың ғылымында қалай топтастырылып, қалай сараланатындығына зер сала отырып, қазақ ертегісін өзіндік ерекшеліктеріне орай былайша жіктеп, топтастырды:

Ертегі.

Қиял-ғажайып ертегілер.

Хайуанат жайындағы ертегілер.

Шыншыл ертегілер.

Салт ертегілер.

Күлдіргі ертегілер.

Аңыз ертегілер.

Қорқыт.

Асанқайғы.

Алдаркөсе.

Жиренше.

Қожанасыр.

Күй аңызы.

Ал 1957 жылы шыққан басылымында бұл мынадай өзгерістерге ұшырады:

Қиял-ғажайып ертегілер.

Хайуанат жайындағы ертегілер.

Салт ертегілер.

Алдаркөсе.

Асанқайғы.

Жиренше.

Қорқыт.

Қиял-ғажайып ертегілері.

Хайуанат жайындағы ертегілер.

Осының басындағы “Қиял-ғажайып ертегілері” мен “Хайуанат жайындағы ертегілер” атауы соңында тағы да қайталанатын, бірақ бұлар алғашқы тараулардың көшірмесі, қайталамасы емес, онда жаңа түйін, жаңа танымдық мәселелер қозғалады. Осының қыркыншы жылдары жазылған нұсқасының қолжазбасында жоқ екі бөлімі машинкада басылғанына қосылады: “Алдаркөсе” тарауының “Кейбір қоғамдық жай-күйлерді” деген сөйлемінен бастап “Күлкіге ұста қалың бұқара туындысы болады” (4-б.) дегенге дейін аралықтағы мәтіндерден кейін “Жиренше шешен”, “Қожанасыр” (3-б.) тарауларын қосқан.

Осылар жөнінде жазылған зерттеудің қолжазбасы мен машинкада басылғандарының арасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды, тек мына секілді ғана азын-аулақ өзгерістер барлығын айта кетуге болады. Онда көптеген мәтіндердің тұсы сызылып, белгілер қойылған, әр алуан сөздер жазылған. Мәселен, “Ертегі аңыз тарихпен байланысты аңыз-әңгімелер, күй әңгімелер” деген жолды сызып тастап, “ертегінің әуелде қайда туғанын, қай халықтың тудырғанын тексеруді керексіз етпейді, ол өзінше зерттелетін негізі бір мәселе болып тұра береді” (188-бума, 9-б.) деген ойлардың тұсына “Байланыстыра әңгімелеу міндеті” дегенді қосқан. “Бұндай ертектен неше алуан ғажайып құбылыстар туғызып, ертегілік алмасулар жасайды” (21-б.) деген жолдардың астын сызып, “Ертегі трансформациясы”, “Жиреніш, сын белгісі емес пе?” деп жазған.

Ендігі өзгерту, түзетулерінің тағы бір алуаны мынадай болып келеді: “Ұқсастықтың екінші себебі бірталай әңгіме тұқылының – “бірталай әңгіме тұқылының (мотивінің)”; “Жалпы ертегінің өзінен” – “Жалпы ертегінің өзге түрлерінен” (10-б.); “Кейіптеледі” – “Кейіптеледі дейтіміз сол”;

“аңыз әңгіме” – “аңыз ертегі”; “Салт ертегілер” – “Шыншыл ертегі” (19-б.); “алмасулар жасайды” – “алмасулар жасайды (ертегі трансформациясы)” (21-б.); “Қотыр торғай сияқты” – “Қотыр торғай, Мақта қыз бен мысық сияқты” (26-б.); “Ертегідегі жігіт” – “ертегідегі жас” (45-б.); “келе жатып қартқа” – “келе жатып қасындағы қартқа” (45-б.); “соңғы ұрының” – “соңғы бала ұрының” (56-б.); “жеңіп жүреді” – “жеңіп отырады” (65-б.); “Сол айланы халық сүймейтін” – “сол айланы өзі алдампаз ортаға” (65-б.); “бір үлгісі – бір сөз үлгісі” (76-б.); “Кейбір ел” – “барлық ел” (80-б.). Қолжазба мен машинкада басылғандарының арасында осы тәріздес жөндеу, түзетулерді енгізердегі белгілері ғана бар. Осы тектес түзету, өзгертулері және қазақ-орыс тілінде жазылған әртүрлі жазбалары Мұқанның ертегі жанрын зерттеуде қалай оқып-ізденгенін көрсетеді.

Т. Әкім

МАЗМҰНЫ

I. МАҚАЛАЛАР..... 3

Ыбырай Алтынсарыұлы (1841–1889 жыл – 48 жас)	5
Берікбай сарыны.....	26
Казахская народная музыка и музыкальный театр	27
Привет Премьер-министру Неру!	33

II. ЗЕРТТЕУЛЕР..... 35

Абайдың өмірбаяны	37
Абай Кунанбаев (1845–1904).....	40
[Кунанбаев Абай (Ибрагим)].....	42

Абай шығармаларының текстологиясы

Абайдың тұңғыш толық жинағы	48
Тұрысбек [18]82 жылы туған	67
“Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек”	68
Соображения по поводу подготовки к 100-летию юбилею Абая Кунанбаева.....	69
Қазақтың көркем әдебиет баспасының бас редакторы ж[олдас] Ғ. Ормановқа	73
Абайдың басылымдары жәйінде	75
Абай сөзі дейді	81
“Онегин”	82
Поэзия	85
Замечание к анализу	86
“Түйе қуған қатын [Шәріпке]”	87

Абай мұрасының рухани көздері

Поэтическое окружение Абая	89
Абай	109

О культуре все мысли (просвещение масс).....	110
Кем был Абай?.....	111
Великий поэт-просветитель Абай Кунанбаев	114
План биографического тезиса о гениальном казахском поэте – основоположнике казахской письменной литературы Абае Кунанбаеве.....	117

Абайдың ақындық дәстүрі (мектебі)

Тезисы доклада на тему “О поэтической школе Абая”..	120
Қазақ әдебиетінің тарихы	123
Абай мектебінің ақындары	126
Көкбайдың ақындығы.....	128
Из выступления на общегородском собрании интеллигенции 27 апреля 1951 г.	137
Достижения и недостатки в изучении наследия Абая	139
Замечания к статье газеты “Казахстанская правда” от 2 июня 1953 г. под заголовком “По поводу романа М. Ауэзова “Абай”	152

Становление реализма

Абай Кунанбаев (1845–1904).....	160
Ертегі	224
III. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	285

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ

Шығармаларының елу томдық толық жинағы

43-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:
С. Назарбаева, Б. Қанапиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан, А. Шаихова*
Көркемдеуші редакторы *С. Оспанова*
Техникалық редакторы *Н. Ромахова*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 10.07.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 ¹/₃₂, офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “Таймс”.
Шартты баспа табағы 17,2.
Таралымы 4000 дана.
Тапсырыс № 341.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-daur81@mail.ru

“Жібек жолы” баспа үйі
050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-185-2

9

7 8 6 0 1 2 9 4 1 8 5 2